

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Lukács Anikó

Nemzeti divat Pesten a 19. században

Történelemtudományok Doktori Iskola

A doktori iskola vezetője: Dr. Székely Gábor DSc., egyetemi tanár

Társadalom- és Gazdaságtörténeti Program

A program vezetője: Dr. Kövér György DSc.

A bizottság tagjai:

Dr. Bácskai Vera DSc., professor emeritus

**Dr. Czoch Gábor CSc., Dr. Flórián Mária DSc., Dr. Fülemile Ágnes PhD, Dr. Szívós
Erika PhD**

Póttagok: Dr. Dobszay Tamás CSc., Dr. Granasztói György DSc., professor emeritus

Témavezető:

Dr. Sonkoly Gábor CSc.

Budapest, 2010.

Tartalom

1. Bevezetés	4.
2. Nemzeti divat a reformkori pesti magyar nyelvű sajtóban	12.
2.1 Általános divat, nemzeti öltözet, nemzeti divat	14.
2.1.1 <i>A divatról általában</i>	14.
2.1.2 <i>Nemzeti öltözet, nemzeti divat</i>	15.
2.2 A nemzeti öltözet az 1830-as, 1840-es évek sajtójában	19.
2.2.1 <i>Az 1830-as évek</i>	19.
2.2.2 <i>Az 1840-es évek</i>	31.
2.3 „A magyar mindenben csinosbulásra indult”	37.
2.4 A nemzeti öltözet (lehetséges) forrásai	45.
2.4.1 <i>A népviselet</i>	45.
2.4.2 <i>A múlt</i>	50.
2.5 „Meg ne kövezz édes hazánkfiya! Miért az ázsiai ruházatot európai kaptára illeszteni javaslom!”	55.
2.6 Zeke és frakk	62.
2.7 Iparvédelem és divat – a védegylet divatot teremt	68.
2.8 Összegzés	79.
 3. Kostyál Ádám és Klasszy Vencel: a német és a magyar szabók vitája a reformkori Pesten	 84.
3.1 Szabók egymás ellen	85.
3.1.1 <i>A szereplők</i>	85.
3.1.2 <i>A sajtóvita</i>	90.
3.2 Céhek egymás ellen	99.
3.2.1 <i>A szereplők</i>	99.
3.2.2 <i>A német és a magyar szabó cég konfliktusa a pesti tanács előtt</i>	101.
3.3 Összegzés	107.
 4. Nemzeti divat a pesti magyar nyelvű sajtóban az 1850-es, 60-as években	 110.
4.1 <i>Bevezetés</i>	110.
4.2 <i>Ki teremti a divatot?</i>	114.

4.3 Divat és nemzeti divat	119.
4.4 „Magyar” és „idegen” az öltözködés kontextusában	124.
4.5 A nemzeti divat: emlékezés	127.
4.6 Őseink öltözete és a jelenkori ízlés	137.
4.7 Nemzeti öltözet – nemzeti önkép	150.
4.7.1 A nők terepe	151.
4.7.2 A „valódi” magyar	153.
4.8 Hullámhegyek és hullámvölgyek a nemzeti divat történetében	155.
4.9 A nemzeti öltözet szerepe	164.
4.9.1 Politikai demonstráció...	164.
4.9.2...vagy „nagy mérvű nemzeti erőnyilatkozás”?	167.
4.10 A „nép”	171.
4.11 Ellenvélemények	176.
4.12 Összegzés	182.
5. Jámbor Endre és a Férfidivat-közlöny. Szabászati szaklapok az 1860-as években	185.
5.1 Rövid életrajz	186.
5.2 A Férfidivat-közlöny	188.
5.3 Szabászati szaklapok az 1860-as években	204.
6. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében	207.
6.1 Divat és emlékezet	208.
6.2 „Óh de azok a régi posztók!”	210.
6.3 Nemzeti szunnyadás, nemzeti ébredés	212.
6.4 Úri vagy népi?	219.
6.5 Átöltözések	222.
6.6 Összegzés	229.
7. Befejezés	230.
8. Felhasznált irodalom	231.

1. Bevezetés

„Vesszen el a faj, ki nemzeti érzelmeink leghívebb kalauzát, a magyar öltönyt kacérságból vagy divatból elhagyni merészi!”¹ – írta a *Napkelet* című lap szerzője 1861-ben. „Hazám leányai! Ne imádjatok se idegen istent, se idegen divatot.”² – helyezte egy szintre a vallást és a külső megjelenést a *Gombostű* divattudósítója néhány hónappal később. Ezek a pátosszal teli mondatok, amelyekhez hasonlókat bőven lehetne idézni a korszak magyar nyelvű sajtójából, jól érzékeltetik, milyen elképesztően nagy jelentőséget tulajdonítottak a kortársak a magyar nemzeti öltözet megőrzésének, illetve felelevenítésének az 1860-as években.

„Minél nagyobb szeretetünk tárgya iránt az aggodalom, annál féltékenyebben kell ragaszkodnunk mindenhez, ami javára szolgál” – írta 1863-ban a *Családi Kör* névtelen szerzője, talán éppen a szerkesztő, Kánya Emília.³ A kontextusból kiderül, hogy „szeretetünk tárgya” alatt a hazát, illetve a nemzetet kell érteni, a ragaszkodás tárgyaiba pedig a nemzeti öltözet is beletartozik. A szerző félmondata rögtön két kérdésre is választ ad: egyrészt hogyan lehetséges, hogy egy külsőség, egy önmagában kevésbé fontosnak tűnő tárgy, esetünkben az öltözködés ilyen fontos, szimbolikus szerephez jutott Magyarországon a 19. század egyes időszakaiban (az 1840-es években, majd még inkább az 1859-et követő néhány évben) – a kultúrákat, nemzeteket fenyegető veszélyhelyzetben az öltözködés identitást kifejező funkciója megerősödik, és ez szimbolikus szerepét mutatja. Másrészt miért éppen ezekben a bizonyos időszakokban lett a nemzeti divat a közbeszéd egyik meghatározó témája: amikor sokan úgy érzik, hogy veszélyben a nemzet, minden eszközt, még a legjelentéktelenebbnek tűnőt is, meg kell ragadni védelmére, a nemzethez való tartozás, illetve ragaszkodás kifejezésére: „a haza olyan szentség, amelynek áldozni kell mindennel, amivel bírunk, amelynek vallást kell tenni szóval, tettel és viselettel...”⁴ A kortársak számára a magyar nemzeti öltözet – a nyelvvel, a nemzet erkölcsével és szokásaival együtt – a magyar nemzeti jelleg kifejezésének eszköze, a nemzetet reprezentáló jel, egyúttal a nemzet megőrzésének egyik biztosítója; egyben a magyar nemzettel való azonosulás, identifikáció egyik eszköze, sőt, egyesek szemében egyik kritériuma is volt.

¹ ZALÁNKAY: Urambátyám és én egy indítvánnyal a névmagyarosítás ügyében. *Napkelet*, 1861. november 25. 745–756. p. Az idézeteket a mai helyesírás szerinti átíratban közlöm, külön jelzem, ahol eltérek. A címek eredeti helyesírását mindenhol megtartottam.

² Küldivat. *Gombostű*, 1862. július 9. 1733–1735. p. 1734. p.

³ Egy hét története. *Családi Kör*, 1862. augusztus 17. 521–523. p. 522. p.

⁴ Divattudósítás Emiliától. *Családi Kör*, 1861. június 16. 381. p.

A régi szokásokhoz, hagyományokhoz, a nemzeti öltözethez való ragaszkodás már a rendi értelemben vett nemzethez való tartozásnak is látványos kifejezője volt, a nemzeti zene, tánc, nyelv és öltözet a 18. század második felében a nemzet legfontosabb ismertetőjegyeiként egymással egyenrangúként szerepeltek a politikai röpirat-irodalomban és egyes szépirodalmi művekben is.

A 19. század 20-as éveitől kezdve Magyarországon a nemzet került a gondolkodás és a közbeszéd középpontjába. A viták nemcsak az országgyűlésen és más politikai fórumokon, illetve a politikai lapokban és irodalomban zajlottak: a bálokon, divatlapokban és általában a nyilvánosság színterein a nemzeti problematika mindenki számára érthető, érzékelhető formában jelent meg: a nyelv, a zene és a tánc mellett az öltözködés lett a nemzetiesedés mértékének mutatója. A „nemzeti leltár”⁵ ezen elemeinek leggyakoribb jelzője, a róluk alkotott értékítélet szempontja az idegen-magyar ellentéppár volt. Ebben a vitában – akaratlanul is – mindenki részt vett, aki megjelent a nyilvánosság előtt. Az öltözködés: szükségszerűség, a ruha viszont nem egyszerű tárgy, hanem jelentése van, olvasható. Mivel minden egyes ruhadarabot egy struktúrán, az adott korszak öltözködési rendszerén belül lehet értelmezni, bármit vesz fel az ember, azzal akaratlanul kifejezi a csoporthoz való tartozását, vagy az attól való elhatárolódását.

A reformkorban átalakulóban volt a nemzetfogalom: a rendi korszakban egy kiváltságot tartásadalmi csoport sajátította ki, most nemzeten az egész társadalmat kezdték érteni – a nacionalizmus a nemzethez tartozás kritériumának demokratizálódását is jelentette. Megváltozott tehát az a csoport, amelynek összetartozását – többek között – a nemzeti öltözködés hivatott kifejezni, ugyanakkor a két különböző (bár egymástól nem független) nemzetfogalom még sokáig egymás mellett élt.

A nemzeti öltözetre vonatkozó diskurzus két nagyobb, de eltérő intenzitású hullámban jelentkezett a 19. század során: az 1830-as, 40-es évekbeli szerényebb, leginkább a védegyeleti mozgalom idején megerősödő felbuzdulást követően 1859-től már valóban beszélhetünk nemzeti divatról – ezt a divatsajtóra alapozott megállapítást a korszakról szól visszaemlékezések is alátámasztják.

A nemzeti divat nem önmagában álló jelenség volt, hanem szerves részét képezte a korabeli nemzeti diskurzusnak. A nemzeti divat ügyében megnyilatkozó szerzők az öltözködés ürügyén olyan általános kérdéseket vetettek fel, amelyeket a kortársak a nemzeti kultúra számos más elemével kapcsolatban (pl. nemzeti irodalom, zene, tánc, építészet) is

⁵ Löfgren kifejezése. LÖFGREN 1989.

tárgyaltak, és amelyek általánosabban, a nemzet szintjén is értelmezhetők: a múlt és a jelen, a hagyomány és a megújulás, a nemzet és a nép viszonyát, a keleti, ázsiai származás és az európaiság összeegyeztethetőségét, egyszóval a nemzeti identitás problémáit járták körbe. A nemzeti divat tárgyában született szövegek, amikor állításokat fogalmaztak meg azzal kapcsolatban, hogy milyennek kell lennie a 19. századi magyar nemzeti öltözetnek, arra a kérdésre is keresték a választ, hogy milyen legyen a magyar nemzet, és milyenek legyenek annak tagjai. Az öltözködés minden társadalomban fontos eszköze a társadalmi különbségek és összetartozások kifejezésének, hiszen a külső megjelenés, az öltözködés, a divat követése avagy éppen elutasítása minden egyes egyént, mindenki számára érzékelhető módon, akár az egyén szándéka ellenére is, elhelyez a társadalom rendszerében. Míg az öltözködés az egyénről, a divat az egész társadalomról képet ad: a divatszociológia egyik klasszikusa, Georg Simmel szerint a divatok változása jelzi egyes társadalmi csoportok azonosulási vagy elkülönülési szándékát.⁶ Nincs ez másként a nemzeti öltözködés divattá válása esetében sem. Az öltözködés, amelynek önmagában is erős identitásformáló szerepe van (ez az egyéni és csoportidentitásra egyaránt igaz), egyrészt olyan kézzel fogható lehetőséget kínált a nemzeti identitás kérdéseinek felvetésére – a nemzeti létkérdések megvitatásának nem a divatlapok voltak a fórumai –, amely a mindennapok világához tartozott és mindenki számára észlelhető és érthető volt. Másrészt ezek a nemzeti kérdések behelyettesíthetők voltak társaséletbeni megfelelőikkel, például a nemzeti öltözködéssel akkor is, amikor politikai kérdésekről – azok saját fórumain – nem lehetett szabadon beszélni. Ezért volt ennyire fontos – és itt visszautalnék az első bekezdésben idézett mondatokra – a kortársak számára a magyar nemzeti öltözet kérdése, propagálói ezért fektettek olyan sok energiát a nemzeti öltözet minél szélesebb körű elterjesztésébe. Ahogyan Hofer Tamás fogalmazott: „A kulturális viták azért kaphattak egyes esetekben olyan halálos komolyságot, mert a maguk természete szerint ki nem fejezhető politikai kérdések, „sorskérdések” megfogalmazódása helyeződött át a kultúra területére.”⁷ A nemzeti öltözet, de általában az önálló nemzeti kultúra és a nemzeti múlt is felértékelődött a 19. században, mintegy pótolva a nemzet valódi önállóságát és önrendelkezését.

A keleti formákat őrző, mentéből, dolmányból, szűk nadrágból, csizmából, rövid ingből, süvegből álló magyar férfiöltözet oszmán hatásra terjedt el a 16. században, főleg Erdélyben. A 16–17. században a főúri ruhatárakban is ezek a magyar szabású ruhák voltak többségben, a külföldi divatú ruhadarabok a 17. század vége előtt nem voltak jellemzőek.

⁶ SIMMEL 1973.

⁷ HOFER 1991. 8. p.

Ugyanezeknek a ruhadaraboknak egyszerűbb anyagból készült változatai nemcsak a nemesség, hanem a polgárság és a közrend körében is elterjedtek. A nemzetinek tartott vállfűzős női ruha (amelyhez bő ujjú ing, bő szoknya és kötény társult) szintén a 17. századra alakult ki, a török hatásra alakuló férföltözet ellentétben alapja a nyugati eredetű reneszánsz női öltözet volt, amely azáltal vált magyarrá, hogy nem követte a nyugat-európai divat változásait. Erdélyben és a Felvidéken általánossá vált a magyar öltözet, díszes változatát később az udvarban is hordták, sőt ünnepélyes alkalmakkor az uralkodók is magukra öltötték.⁸ A 18. századra a magyar ruhának csak ez az ünnepi funkciója maradt meg, és ekkor, a Rákóczi-szabadságharc után kapott nemzeti jelentést – korábban, a 17. század végéig csak a külföldi leírásokban szerepelt sajátosan magyar öltözetként. A férfiak és nők hétköznapi ruhatarából a század közepére kiszorította a Bécsen keresztül érkező, gyorsan változó francia divat, amely a 18. században a nemzeti öltözet szabására is hatott. Az idegen szabású ruhadarabok a német betelepüléssel párhuzamosan megnövekvő létszámú német szabóipar közvetítésével minden társadalmi rétegben elterjedtek. 1790-ben, a korona hazahozatalakor, majd II. József halála után, az ő birodalmi politikájára válaszként, a (rendi) nemzeti ellenállás szimbólumaként rövid időre ismét előkerültek a magyar ruhák⁹ („Legelsőben is a nemzeti magyar ruhának felvételén kezdett éledni a patriotismus”¹⁰ – jegyezte fel például Keresztesi József) majd a 19. század elején úgy tűnt, főként a városokban véglegesen átvette helyüket a Nyugat-Európából érkező divat. Ugyanakkor, bár ritkábbá vált, de tovább élt a magyar szabású udvari díszruha, a vidéki nemesség és az idősebb nemzedékek tagjai közül is sokan ragaszkodtak a hagyományos magyar öltözetekhez az ünnepeken, illetve a hétköznapokon is, amely a közrendűek egyre nagyobb csoportjainak öltözködésében is szerepet kapott. 1848 előtt az országgyűlésen, megyegyűléseken, a politikai élet egyéb eseményein résztvevők, rendi kiváltságaikat hangsúlyozva, a férfiak továbbra is magyar öltözetet viseltek.¹¹

A magyar nemzeti öltözet, ahogyan maga a nemzet is, koronként változó fogalom, és nem mindig ugyanazt értették alatta. Századok során kialakult, társadalmilag tagolt rendszerében minden társadalmi csoportnak megvolt a maga magyar öltöze, viselete: így a főnemesség díszruhája, a fő- és köznemesség, illetve a magyar polgárság egy része által is viselt egyszerű, hétköznapi magyar öltözet és a katonai egyenruhák is, amelyek szintén a

⁸ Az uralkodók nemzetibe öltözése megszokott jelenség volt Európában. Ld. FÜLEMILE 1998., 1999.

⁹ BENDA 2004. 239–240. p.; RETTEGI 1970. 425. p.; KERESZTESI 1868. 183–184., 224., 315. p.

¹⁰ KERESZTESI 1868. 183. p.

¹¹ A történeti összefoglalóban a következő munkákra támaszkodtam: F. DÓZSA 1996.; FLÓRIÁN 2001. 27–34. p.; LÁSZLÓ 1988.; TOMPOS 2002., 2005., 2008.

nemesi öltözet elemeit használták föl, egyaránt nemzeti öltözetnek nevezhetők. A 19. századi nemzeti öltözet, amelynek divatjáról dolgozatom szólni fog, a nemesi nemzeti öltözet ruhadarabjaiból (főleg: csizma – magyar nadrág – dolmány – mente, amelyeket együtt viselték, vagy egyes darabjait a nyugat-európai öltözködésből átvett ruhadarabokkal kombinálták; a nőknél magyar derék, ing és bő szoknya) jött létre a 16–17. századi magyar viseletek egyes elemeinek felhasználásával. Éppen a vizsgált korszakban zajlott le az a változás, amely során a – módosabb – közrendűek – egyébként köznemesi eredetű – viselete, posztóruhája is nemzeti öltözeté vált, a paraszti vászonviselet azonban a korszakban mindvégig „póriásnak”, így az úri, városi környezetben izléstelennek, kerülendőnek számított. A kiegészítés után az úri öltözködésben a nemzeti öltözetnek általában csak a díszöltözet funkciója maradt meg, a nemesi eredetű magyar ruhadarabok a gazdagabb parasztság körében éltek tovább, és népviseletté váltak.¹² A 19. század második felére tehát egységesedett a magyar öltözet, a különböző társadalmi (és foglalkozási) csoportok képviselői azonban az egyes ruhadarabokat eltérő összeállításban, díszítésekkel viselték, és a kiállítás minősége is jelentősen különbözhetett. A nemzeti öltözetben egy másfajta tagolódás is megfigyelhető: dísz-, ünnepi és hétköznapi változata is volt, és ez a hármasság a divatsajtó által bemutatott öltözetekben is megmutatkozott.

Dolgozatom nem hagyományos divattörténet, a ruhákkal, öltözetekkel nem a maguk anyagi mivoltában foglalkozik, hanem elsősorban a hozzájuk kapcsolódó, illetve a rajtuk keresztül megjelenített képzeteket térképezi fel az „írott” (illetve részben az „ábrázolt” divat) elemzésének segítségével¹³ – nem a nemzeti öltözetről, hanem a nemzeti divatról szól. Természetesen a szövegek által közvetített információk jelentősége sem elhanyagolható, de témám szempontjából fontosabb és érdekesebb az a propaganda és diskurzus, amelynek részét képezi. A dolgozat leginkább a propagandáról szól: elsősorban a divatsajtó és másodsorban a divatos holmik előállítói (egymástól nem teljesen függetlenül) miként próbálták rávenni olvasóikat, hogy egy olyan időszakban, amikor már több, mint egy évszázada a párizsi, illetve bécsi divat (szabások, formák, díszítések, anyagok) határozta meg a városi, úri öltözködést, magyar nemzeti öltözetet vásároljanak és viseljenek – a mindig változó, újdonságot kínáló divat helyett állandó szokást hozzanak létre, és ahhoz alkalmazkodjanak külső megjelenésükben. Célom a nemzetépítés folyamatának bemutatása egy konkrét példán, a nemzeti öltözet elterjesztésére, divatba hozására irányuló törekvéseken keresztül. Bár a dolgozat gondolatmenetének kialakításához felhasználtam a modern nemzet kialakulását, a

¹² HAJDU 2008.

¹³ A képzet és reprezentáció kifejezéseket Roger Chartier tanulmánya alapján használom. CHARTIER 1989.

nemzetépítés folyamatát elemző munkákat, elsősorban Benedict Anderson „elképzelt közösségre” vonatkozó megállapításait, Anthony Smith „használható múlt”-koncepcióját, valamint a Chartier által újjáélesztett kollektív reprezentáció fogalmát, elsősorban a szövegek belső világára hagyatkoztam, az elemzés szempontjait a szövegek által kínált szempontok közül választottam.¹⁴

A divat kifejezésnek számos értelmezése lehetséges, a dolgozatban az egyszerűség kedvéért, illetve az elsődleges forrásként választott pesti magyar nyelvű sajtó adottságaihoz alkalmazkodva, az „írott”, illetve „ábrázolt” divatot értem rajta (tehát azt, amit a forrásként felhasznált szövegek és illusztrációk divatként mutattak be), nemzeti divaton pedig azt a jelenséget, hogy a magyar nemzeti öltözet általános elterjedésének, majd eltűnésének kérdése egy bizonyos történelmi időszakban, először az 1830-as, 1840-es években 1859 és 1868 között a magyar nyelvű sajtó fontos, a második időszakban egyenesen meghatározó témájává vált.¹⁵ A „nemzeti divat” kifejezést a kortársak is használták a nemzeti öltözet szinonimájaként, illetve annak elterjedésére utalva, de nem volt általános: amint arról a későbbiekben szó lesz, szívesebben tekintettek rá állandó szokásként, mint divatként.

Pest a 18. század során gazdasági és kulturális központtá vált, az 1830-as években pedig a politikai élet központja is ide helyeződött.¹⁶ Pestre a kortársak a reformkorszakban már egyértelműen Magyarország központjaként, fővárosaként tekintettek. „Pest Magyarország díszé, jövőjének reménye s mindene [...] Magyarhon Mekkájára, mely felé áhítattal kell fordulni nemzetünknek, s felvirágzásért mindent megtennie [...] Pest a nap; de e hazában oly sötétség uralkodik, hogy sugarai nem hatolhatnak mindenüvé ...”¹⁷ – írta a *Pesti Divatlap*ban Burián Imre 1846-ban. Természetesen a fővárost és az ország többi részét öltözködési szempontból sem lehet mereven elválasztani egymástól, a nemzeti öltözet diskurzusa szerint sem egy város, hanem az egész nemzet sajátossága és tulajdona. A kutatás Pestre szűkítését azonban a gyakorlati szempontokon felül az is indokolja, hogy a 19. század során a város a divat magyarországi fővárosa is lett. A vidéken élők (természetesen azok, akik megtehették, igényük volt a divatos holmikra, valamint nem külföldön vásároltak) öltözküket vagy az ahhoz szükséges anyagokat szívesen vásárolták és készíttették Pesten, és különösen így volt ez a nemzeti divat éveiben, amelynek egyes kellékeit elsősorban belföldön

¹⁴ ANDERSON 2009.; SMITH 1996.; CHARTIER 1989.

¹⁵ A divat szó a korszakban megjelent Czuczor–Fogarassy szótárban is több jelentéssel szerepel: 1. uralkodó szokás 2. viselkedés, bűntudat, társalgási szabályokban az, amit a finomabb világ követ. 3. Általános szabás, forma. 4. Kelendőség, virágzó állapot. CZUCZOR–FOGARASSY 1862. Az „írott divat” Roland Barthes kifejezése, BARTHES 1999.

¹⁶ BÁCSKAI 1996.

¹⁷ BURIÁN IMRE: Pest és a magyarok. *Pesti Divatlap*, 1846. január 22. 73–76. p. 73. p. Színnyei csak kevés információt közöl róla: versei, tudósításai jelentek meg több lapban az 1840-es években.

lehetett beszerezni. A javarészt Pesten élő szerzők által szerkesztett és írt, és a fővárosban megjelenő divatlapok és más források (pl. emlékiratok)¹⁸ alapján is úgy tűnik, hogy a nemzeti divat az 1850-es évek végétől Pestről kiindulva terjedt el az ország más városaiban. A *Vasárnapi Ujság* 1860 januárjában arról számolt be, hogy a magyar ruha viselésében a vidék követi a főváros példáját, mindenki magyar ruhát csináltat, a mesterek Pestről rendelik, amiből maguk nem tudnak eleget előállítani.¹⁹ A lapok egyik fő feladatuknak – a divat terén – azt tekintették, hogy a vidéki olvasókat tájékoztassák a pesti divat alakulásáról, és őket is megnyerjék a nemzeti divatnak. Több lap, köztük például a *Pesti Hölgydivatlap*, azzal is részt vállalt a fővárosi divat közvetítésében, hogy megrendeléseket fogadott el az olvasóktól: a divatképek, divattudósítások és szövetminták alapján megkívánt öltözeteket vagy kiegészítőket pesti kereskedésekben beszerezték, vagy elkészíttették és postán elküldték előfizetőiknek.

A sajtó mellett – mintegy „kontroll-csoportként” – egy olyan forráscsoportot is bevontam az elemzésbe, amely a nemzeti divat kérdéskörének egészen más szempontból való vizsgálatát teszi lehetővé, és amelynek alkalmazása a divattörténet-írás számára a sajtóhoz hasonlóan szintén magától értetődő: az emlékiratok, és kisebb mértékben a naplók segítségével a fogyasztók nézőpontjából lehet közelíteni a témához. A nemzeti divat kutatásának egyik legfontosabb kérdése éppen az lehet, hogy mi motiválta az egyes embereket arra, hogy nemzeti öltözeteket vásároljanak maguknak, és bizonyos alkalmakon, esetleg állandóan hordják azokat. Az emlékiratok olvasásával feltárt ismeretanyag érvényessége korlátozott, és ahogyan a sok egymás mellé helyezett egyéni emlékezetből nem lesz kollektív emlékezet, úgy az egyes egyének öltözködési gyakorlatának összesítése sem elegendő ahhoz, hogy magára a divatra következtessünk belőle. Bizonyos tendenciák azonban az emlékező szövegek elemzésével is kirajzolódnak.

A dolgozatban a propagálók (vagyis a divatsajtó) és a fogyasztók mellett a divatipar harmadik fontos szereplőjének, az előállítóknak a képviselői is megjelennek. A három közelebből is bemutatott pesti szabómester több okból is figyelmet érdemel, egyrészt saját koruk legnevesebb, illetve legtöbbet emlegetett magyar ruha szabói közé tartoztak, másrészt szorosan kötődtek a sajtóhoz, hiszen tevékenységük reklámozásához a divat- és egyéb lapokat is igénybe vették, sőt, egyikük saját szabászati szaklapot indított.

Célszerűnek tartottam a különböző műfajú források elkülönítését és egymástól elválasztott tárgyalását, hiszen létrejöttünk eltérő szándékok és érdekek eredménye, és az őket

¹⁸ Az emlékiratokkal külön fejezetben foglalkozom.

¹⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1860. január 8. 22. p.

összekötő témához, így segítségükkel a nemzeti divat 19. századi történetéhez más-más nézőpontból lehet közelíteni. A dolgozat legalább annyira szól a felhasznált források természetéről, a sajtópropaganda és az emlékezés működéséről, mint magáról a nemzeti divatról.

2. Nemzeti divat a reformkori pesti magyar nyelvű sajtóban

Ebben a fejezetben a reformkori²⁰ nemzeti divat jelenségét a propagálók szempontjából, a sajtóban megjelent divathírek és a nemzeti öltözetről szóló értekező írások, illetve egy nyomtatásban megjelent értekezés alapján mutatom be. A divatlapok nemzeti öltözzettel foglalkozó írásai alkalmasak a nemzettel kapcsolatos kollektív képzetek vizsgálatára, hiszen tárgyük sohasem önmagában a magyar ruha anyagi mivolta (bár természetesen erről is bőven esett szó), hanem nemzetet egyesítő, a nemzet önállóságát kinyilvánító szerepe volt. A nemzeti öltözetéről a sajtóban megjelent írások a korabeli diskurzust közvetítik, így mindenképpen érdemes foglalkozni velük, a szövegek színvonalától, kidolgozottságától és az egyes lapok példányszámától, az olvasók számától függetlenül. A korszak pesti divatsajtóját módszeresen áttekintettem, más lapokból csak azokat az írásokat emelem ki, amelyekhez a divatlapokban folyó polémiák vezettek el.

A reformkori Pesten, francia és német lapok mintáját követve megjelent magyar és német nyelvű divatlapok a szó mai értelmében nem voltak divatlapok. Inkább olyan irodalmi lapoknak lehet őket tekinteni, amelyek – a szépirodalmi és ismeretterjesztő írásokon kívül – társasági híreket, ezen belül pedig divathíreket is közöltek. Az első divatlapok nem voltak feltétlenül női lapok, a német nyelvű, népszerű *Spiegel* például a divatképek közlésén túl nem is igazán foglalkozott női témákkal, de számítottak a női olvasóközönségre is, így elsősorban könnyedebb olvasmányokat és divatképeket is közöltek. Fontos megjegyezni, hogy a külföldön kiadott német divatlapok jóval olvasottabbak voltak magyarországi társaiknál, a magyar nyelvű divatlapok céljaik közt szerepeltették többek között azt is, hogy ezeket helyettesítő olvasmányt adjanak a magyar olvasók kezébe – igaz, kiadói érdekük is ez volt.

Összességében elmondható, hogy a reformkorban a magyarországi divatlapoknak nem a divat volt a legfontosabb témája, (egyébként kis, pár oldalas) terjedelmükhöz képest viszonylag keveset foglalkoztak vele. Ez a megállapítás még akkor is helytálló, ha figyelembe vesszük, hogy a divat fogalmába nem kizárólag az anyagi kultúra területén jelentkező divatok tartoznak bele, szokások, szórakozási formák, táncok is lehetnek divatosak. A nemzeti öltözzettel még ennek a kevés divatnak szentelt hírek, cikkek is csak a töredéke foglalkozott,

²⁰ Mivel a nemzeti öltözet története a 18. század végétől kezdve szorosan összefonódik Magyarország politikatörténetével, a reformkor kifejezést e kontextusban is használhatónak tartom. A nemzeti divat sajtóbeli megjelenését vizsgáló két fejezetben támaszkodtam Albert Réka nemzeti tájra vonatkozó kutatásaira: ALBERT 1999., 2006., 2009.

ugyanakkor a társasélet magyarosodásáról, a társasági események nemzeti jellegéről, a „nemzetiség”²¹ terjesztéséről, a nemzeti öltözetrel ezeken a fórumokon általában együtt emlegetett és egyformán fontosnak tartott magyar zenéről és táncról, illetve a magyar nyelvről (a társasági élet kontextusában) több szó esett lapjaikon.

A nemzeti öltözetéről szóló írások a korszakban nem egyenletesen oszlanak el. Az 1830-as évek sajtójában szórványosan jelentek meg a nemzeti öltözetet propagáló, vagy megjelenésének örvendő cikkei, a következő évtized lapjaiban viszont ennél jóval gyakoribb téma a nemzeti öltözet: ez egyrészt a korábbi két magyar nyelvű divatlap (*Rajzolatok*, *Honművész*) helyébe lépő három új megjelenésének (*Honderü*, *Pesti Divatlap*, *Életképek*), másrészt pedig a védegyleti mozgalomnak köszönhető.

A divatlapok egy részének állandó, minden számban megjelenő divatrovata volt, mások azonban csak alkalmanként adtak divattudósítást, illetve divatképeket. Bár a reformkori divatlapok kíváncsian tartották a nemzeti öltözet terjedését és terjesztését, a korszakban – nyilvánvalóan az olvasók igényeihez alkalmazkodva – nem hagytak fel a külföldi, elsősorban párizsi és bécsi divathírek közlésével sem. A Párizsból hozott, vagy párizsi minták alapján, de Pesten rajzoltatott divatképek (sőt, a *Honderü* öltöztethető divatbábok küldésével igyekezett kiemelkedni a divatlapok versenyében) pedig mindvégig megőrizték elsőbbségüket a nemzeti (vagyis a nemzeti öltözetet bemutató) divatképekkel szemben. Még a nemzeti divat propagálásában legmesszebb menő *Pesti Divatlap* sem mondott le a külföldi divatképek előfizetőszámat növelő hatásáról – szerkesztője, Vahot Imre a divatképeket szükséges rossznak nevezte. Igaz, az ő képleírásai inkább lebeszélni igyekeztek az olvasókat a képeken ábrázolt, párizsi divatú öltözetek elkészítéséről: a magyar nők nem fognak így öltözni, fűzte hozzá az egyik képhez; „ruházatuk nagyon sajátos, furcsa.” – szól egy másik képaláírás.²²

Ha divaton azt értjük, ami a divatlapokban megjelenik, a reformkorban aligha lehet a magyar nemzeti öltözet divatjáról beszélni, a párizsi és bécsi divat térnyeréséről, dominanciájáról azonban annál inkább. Egyfajta, bár szervezett kereteket nem öltő, nemzeti divatmozgalom azonban körvonalazható; változó intenzitású propaganda, próbálkozás a nemzeti öltözet iránti rokonszenv felkeltésére az 1830-as és 1840-es években is létezett. A nemzeti öltözet (legalábbis a nemzeti diskurzusban betöltött) szerepe az 1840-es években erősödött, azonban még ekkor sem közelítette meg az 1859-től néhány éven át tapasztalható felívelést.

²¹ A „nemzetiség” szót korabeli – nemzet – értelmében használom.

²² *Pesti Divatlap*, 1844. 3. sz. 95. p.; *Pesti Divatlap*, 1844. 10. sz. 287. p.

A divatlapok esetében a szövegek elemzésére fogok összpontosítani, bár témám szempontjából legalább ennyire érdekes lenne a szövegek szerzőinek, vagyis annak a társadalomtörténeti vizsgálata, hogy kik vettek részt a nemzeti öltözet propagálásában, vagy éppen kik tartoztak annak ellenzői körébe. Egy ilyen irányú kutatásnak azonban hiányzik a legfontosabb előfeltétele, a reformkori (és az 1867 előtti) sajtó történetének a ma rendelkezésre álló feldolgozásoknál mélyebb, modernebb szemléletű és társadalomtörténeti szempontokat is figyelembe vevő feltárása²³ – hogy csak egy példát hozzak, a sok, egyelőre feloldatlan álnév és névrövidítés, valamint a még Szinnyei által sem ismert szerzők miatt sokszor azt sem tudni, hogy ki is írta valójában az elemzett cikkeket.²⁴

2.1 Általános divat, nemzeti öltözet, nemzeti divat

2.1.1 A divatról általában

A divatlapok időről-időre közöltek a divat általános természetét, működését bemutató írásokat, amelyek egy részét külföldi lapokból vették át. Ezek egyikének definíciója szerint divatos „az, mit minden kornak *jelenében* a társaság, a társaság színe, a közvélemény *néma egyetértés által elfogad*, még pedig minden tekintet nélkül arra, ha valljon az egyszersmind a szabad ész ítélőszéke előtt is úgy állhat-e fenn mint legjobb, legszebb, legtökéletesebb, vagy csak mint legkéjelmesebb, legalkalmasabb vagy nem.”²⁵ Általában más szerzők is a divatnak ugyanezen tulajdonságait tartották fontosnak kiemelni: a divat állandóan változik, csak jelene van; hatalma zsarnoki, mivel hatására az emberek nem ízlésük és lehetőségeik, hanem a divat szerint választják meg öltözetüket. A legtöbbben abban is egyetértettek, hogy a divatnak nem lehet, és bizonyos mértékig nem is szabad ellenállni, hiszen a többiekétől elütő öltözet nevetségessé tesz, az embernek bele kell simulnia környezetébe. Ugyanakkor a divatot nem szabad gondolkodás nélkül követni: a hölgyek nevelését célul tűző írások egyszerűséget, a

²³ Régebbi feldolgozások: NAGYDIÓSI 1957.; ERDÉLYI 1970.; KÓKAY 1979., KOSÁRY–NÉMETH G. 1985.; A dolgozatomban is sűrűn idézett Vahot Imre biográfiája készül, ld. DEMMEL 2009. A sajtóillusztrációkról, divatképekről ld. *Művészet Magyarországon*

²⁴ A szerzők legfontosabb életrajzi adatait – Szinnyei lexikona, illetve az *Új Magyar Életrajzi Lexikon* segítségével – mindenesetre igyekszem megadni. Ha ez a néhány adat nem is elegendő a nemzeti divat-propaganda társadalomtörténeti hátterének feltárására, segít elhelyezni az írásokat a társadalmi térben.

²⁵ A divatról, divatosról és divatemberekről. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. október 20. 922–924. p. 923. p.

divat mértékletes, nem kritikátlan követését, a feltűnés kerülését ajánlották olvasóiknak. Amikor a szerzők általánosságban beszéltek a divatról, a szót szűkebb jelentésében használták, és a 18. század elejétől Magyarországon is uralkodóvá váló általános európai, párizsi divatra gondoltak.

A divattal kapcsolatos mérsékeltébb, annak erényeit is elfogadó vélemények mellett kivételnek tűnnek Vahot Imre divatellenes kirohanásai („ruhabálványozási düh”, „bűnös piperekórság”) a *Pesti Divatlap*ban, aki számára a divat szó szintén a párizsi divatot jelentette, és a – szerinte – „annyira hiú, felületes műveltségű, változékony kedélyű, a vallás és családi élet szent kötelékeit kigúnyoló, s örökké elégtelen franciákkal” kapcsolódott össze. A divatot követő ember Vahot véleménye szerint „önmagából maskarát, torzalakat csinál, pávaként hiúskodik, kacérkodik, s kényelmetlen divatruhái, kivált a test szorongatása, fűzése által, többnyire nyomorékká, beteggé teszi magát és nemzendő gyermekeit...”²⁶

2.1.2 Nemzeti öltözet, nemzeti divat

A divat mint jelenség sokak számára már csak azért is elfogadható volt, mert jó irányba is fordítható, vagyis a nemzeti öltözék, illetve a honi kelme terjesztésére is alkalmasnak tartották. A divatlapok egyetértettek abban, hogy az előkelők példájára van szükség, mert ők formálják a divatot, amelyet mások követnek, tehát ha nemzeti és honi öltözetben jelennek meg, hozzájárulhatnak annak terjesztéséhez. Így például az egyik divattudósító szerint két grófnő a színházban viselt honi öltöze „a valódi honszeretet fényében tündökölt minta- s lényképe gyanánt mindazoknak, kiket, fájdalom, nem gyulaszt e láng...”²⁷

Voltak olyan szerzők is, akik a magyar nemzeti öltözetet nemcsak Magyarország, hanem Európa, vagy akár az egész világ divatjaként is szívesen látták volna. Burián Imre szerint a magyar öltözet a világdivat számára is mintául szolgálhatna,²⁸ és Vahot is hasonló megállapítást tett: „ha igen szép nemzeti öltönyünket valamely ollóművész még egyszerűbbé s kényelmesebbé alakítandja, – európai divattá válhat.”²⁹ Ezekben a megnyilvánulásokban érdekes paradoxon figyelhető meg. Aki a magyar nemzeti divat világvallásként alakulását

²⁶ [VAHOT IMRE]: Magyar divat. *Pesti Divatlap*, 1844. 1. sz. nyárhó 1. hete [1]–4. p. 1. p.

²⁷ Divat. *Életképek*, 1844. 22. füzet 724. p.

²⁸ BURIÁN IMRE: Pest és a magyarok. *Pesti Divatlap*, 1846. január 22. 73–76. p. 73. p. Szinnyei csak annyit közöl róla, hogy 1873-tól curiai bíró volt; az 1840-es években különböző lapokba írt verseket, beszéyleket, tudósításokat.

²⁹ VAHOT IMRE: Újévi szózat koronás nemzetiségünk ügyében. *Pesti Divatlap*, 1848. január 1. 1–5. p. 4. p.

kíváncsi tartotta, minden bizonnyal arra gondolt, hogy Pest divatközponttá válása a magyar nemzeti öltözet, és ezzel a magyar nemzet kiválóságának, felsőbbrendűségének, erejének a méltó elismerése lenne. Azonban elfeledkezett arról, hogy mindez a magyar öltözet sajátos nemzeti voltának az elvesztéséhez vezetett volna, hiszen ha az minden európai általános divatává válik, megszűnik a magyar nemzetet az idegenektől elkülönítő, a magyar nemzet egységét, sajátosságát megtestesítő szerepe.³⁰

A számos külföldi megrendelésről olvasva úgy tűnhet, hogy erre volt is reális esély, és „a divat szempontjából Pest a kontinens egyik mérvadó városának számított”,³¹ azonban valószínűbbnek tartom, hogy a külföldi uralkodók és előkelők a magyar öltözetek viselésével egzotikum iránti vágyukat elégítették ki, illetve (különösen az 1859 utáni években) esetleg politikai szimpátiájukat fejezték ki; az udvar „nemzetibe” öltözése egyébként sem volt példa nélküli Európában.³² A szabók, divatkereskedők számára jó reklám volt a külföldi megrendelésekre való hivatkozás, a divatlapok szerzőinek pedig retorikai okokból, illetve a hazai közönség lelkiismeretének felkeltése céljából volt szüksége annak felelegetésére, hogy külföldön felkarolják a Magyarországon elhanyagolt nemzeti öltözetet.

A nemzeti öltözetet mint a magyar nemzet önálló, a párizsitól teljesen különböző öltözködési rendszerét a korszak divatlapjai egyértelműen elfogadták, szerzőik pozitív jelzőkkel illeték, szépnek, kedvesnek, könnyednek, illedelmesnek stb. tartották, és egyetértettek abban, hogy mindenben fölülmúlja a francia divatot, különösképpen a sokszor kigúnyolt frakkot. Általános vélekedés volt, hogy a nemzeti öltözet előnyös viselet mindenki számára, „a férfias szép termet kellemeit kitünteti”,³³ a női termetet bájossá, az arcot széppé teszi.³⁴ A részleteket illetően azonban már megoszlottak a vélemények, a szerzők különbözőképpen ítélték meg egyes ruhadarabokat, esetenként eltérő véleményt képviseltek a nemzeti öltözet funkcióját (pl. lehet-e belőle mindennapi öltözet, vagy meg kell maradnia díszöltözetnek), illetve terjesztésének szükségességét és módját illetően.

A nemzeti öltözet divattá válása, elterjedése a külföldtől való elszakadást, a nemzet önállóságát jelentené,³⁵ a külföldiek pedig azonnal, „már külsőnkől is” tudják, „miként mi

³⁰ Köszönöm Albert Rékának, hogy erre az érdekes ellentmondásra felhívta a figyelmet.

³¹ TOMSICS EMŐKE: Királyi öltöztető babák. Az 1866-os királylátogatás képei. *Fotóművészet*, 52 (2009) 1. sz. http://www.fotomuveszet.com/index.php?option=com_content&view=article&id=103&Itemid=113 (utolsó letöltés: 2010. augusztus 17.)

³² FÜLEMILE 1998., 1999.

³³ Mi újság Budán. *Életképek*, 1844. I. 39–40. p.

³⁴ VAS ANDOR: Divatkép és divatlap. *Életképek*, 1845. 10. sz. [293]–297. p. 295. p. Vas Andor Kelményi László (családi neve: Hazucha Ferenc, Nagyvárád, 1815 – 1851) egyik álnéve. Mérnök, író, 1843-tól az országos építészeti hivatal alkalmazottja. 1849-ben a honvédelmi bizottmánnyal a hivatalos közlöny segédszerkesztőjeként Debrecenbe ment. Nevét 1848-ban változtatta Kelményire.

³⁵ SZEBERÉNYI LAJOS cikke. *Életképek*, 1844. 39–40. p.

egy keletről ide vándorlott saját jellemű nemzetnek testileg lelkileg derék, önállású tagjai vagyunk”.³⁶ „Én azt hiszem, ha a honunkban lakó idegenajkúak lábai megmagyarosodnak, ez lesz az első lépés, mely őket nemzeti nyelvünk megtanulására vezetendi.”³⁷ Vahot Imre vélekedett így a nemzeti táncról, de megállapítása a nemzeti öltözetre is vonatkoztatható: a nemzeti öltözet nem végcél, hanem egy lépés a magyarosodás felé vezető úton. „Adja isten, hogy miután honleányi kötelesség szerint a nemzetiség küljeleit már magatokra vevétek, miután így a magyarság országában bekeresztelkedtetek, azon magasabb meggyőződés szent lelke is minél előbb megszálljon benneteket, mely büszkeséget költsön fel kebletekben: szívvel lélekkel magyarok lenni.”³⁸ A magyarosodás pedig a nemzet egységének, végső soron a nemzet kialakulásának feltétele: „Ily utakon válhatik majd testté a nemzeti egység, egybeolvadás nagyszerű igéje, ily utakon leend egy test egy lélek a szétdarabolt magyar nemzetből”³⁹ – fogalmazta meg Vahot Imre 1848-ban, miért is fontos – a nemzetiesedés más elemei mellett – a nemzeti öltözet általánossá válása.

Hogy képet alkothassunk a nemzeti öltözet népszerűségének változásáról, érdemes megvizsgálni, mit írtak a lapok a „nemzetiessége” miatt általában dicsért jogászbálokon megjelentek öltözetéről. Ezt az eseményt a pesti joghallgatók 1832-től kezdve évről-évre megrendezték a farsangi szezonban, a divatlapok pedig általában be is számoltak róluk, így szinte minden évből van adat arról, hogy a tudósítók miként látták a jogászbált – öltözködési szempontból. Ezek alapján jól láthatóan kirajzolódik egy görbe, amelynek csúcspontja a védeyleti mozgalom kezdeti időszakával esik egybe. Az 1830-as évek jogászbáloin a nyitótáncot, amely mindig valamilyen magyar tánc volt, járták magyar öltözetben, a lapok a közönség öltözkészéről nem ejtettek sok szót, magyarosságuk vagy párizsi divat szerinti mivoltuk nem volt téma. A *Honművész* 1837-ből említett három lánytestvért, akik fehér, rózsabimbókkal hímzett ruhában jelentek meg, így a nemzeti színeket viselték. Az 1840-es évek első felétől nőtt a magyar öltözetek száma, 1845 lehetett a csúcspont, amikor a *Pesti Divatlap* szerint a közönség nagy része magyar ruhában érkezett, 1846-ban már csak sokan, 1848-ban pedig még kevesebben viseltek magyar öltözetet.

Hasonló tendencia fedezhető fel akkor is, ha nemcsak a jogászbálokat vizsgáljuk, hanem általában a divatlapokban a nemzeti öltözkészletéről közreadott megfigyeléseket, azt, hogy szerzőik mit tartottak divatosnak. A divathírek 1844 előtt arról szóltak, hogy a nemzeti öltözet díszöltözetté vált, a hétköznapi életben idegen divatok vették át helyét. 1844-

³⁶ *Pesti Divatlap*, 1844. télelő végén 195. p.

³⁷ V[AHOT] I[MRE]: Magyar tánci próbavigalom. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. január 8. [17]–18. p. 17. p.

³⁸ NÁRCISS: Táncvigalom Pesten. *Életképek*, 1845. január 18. 97–98. p. 98. p.

³⁹ VAHOT IMRE: Újévi szózat koronás nemzetiségünk ügyében. *Pesti Divatlap*, 1848. január 1. 1–5. p. 4. p.

ben egyes nemzeti ruhadarabokat már divatosnak neveztek: januárban magyar fejkötők divatoztak a nemzeti színházban,⁴⁰ és a férfiak körében divatos volt a magyaros kerek köpönyeg,⁴¹ de a „magyar divat” egyelőre inkább vágy lehetett, mint valóság: „legyen már köztünk valahára magyar divat”⁴² – sóhajtott fel például az egyik szerző. Az 1845. és 1846. év lapszámai arról tanúskodnak, egyes pesti bálokban divat lett nemzeti öltözetben megjelenni (nyilvánvalóan a védegyleti mozgalom hatására), de 1847-ben Vahot Imre már azt panaszolta, hogy a farsangi szezon „kivált nemzetiség tekintetében a haldoklás legiszonyúbb gyászszínét viselő magán.”⁴³ Ugyanebben az évben Vas Gereben némi túlzással jegyezte meg: „nemsokára [...] egy attilát fognak borszeszbe tenni, hogy a késői ivadéknak illő fogalma legyen róla.”⁴⁴ Egy másik szerző pedig arról írt, hogy a nemzeti öltözet gyűlések, temetések és nemzeti táncvigalmak (tehát nem az összes bál, csak a nemzetinek nevezettek) kivételével még nem divatos.⁴⁵

A divatlapok nemzeti divatképeik a különböző alkalmakra szánt díszöltözetek⁴⁶ (pl. országgyűlési díszöltözet, menyasszonyi ruha) mellett elsősorban báli öltözeteket ajánlottak. A védegyleti mozgalom idején nemcsak a báli szezonban, hanem azon kívül is jelent meg néhány nemzeti divatkép például a *Pesti Divatlap* mellékleteként – az ezeken szereplő egyszerűbb öltözeteket talán mindennapi viseletre szánták készítőik. Vahot 1848-ban, újévi kívánságként fogalmazta meg a nemzeti öltözet általánossá válására vonatkozó igényét: ne csak ünnepeken, hanem hétköznapiokon, házi körben is „testestül, lelkestül tetőtől talpig magyarok legyünk.”⁴⁷ A divatlapok tanúsága szerint a nemzeti öltözet a reformkorban nem csak a hétköznapiokon nem vált általánossá Pesten: a társasági élet eseményein sem volt egyeduralgódó. Egyes táncvigalmakban, például a védegyleti bálokban a résztvevők zömében magyar szabású öltözetekben jelentek meg, de a divatlapok kritikáiból kitűnik, hogy más rendezvényeken ugyanezekben az években csak mutatóba akadt a nemzeti öltözetből, vagyis báli viselése, úgy tűnik, nem általános divat volt, hanem kifejezetten egyes társasági eseményeknek szólt.

⁴⁰ *Regélő Pesti Divatlap*, 1844. január 4. 13. p.

⁴¹ Pesti magyar divat. *Pesti Divatlap*, 1844. 19. sz. 96. p.

⁴² Pesti magyar divat. *Pesti Divatlap*, 1844. 19. sz. 96. p.

⁴³ Utalás József nádor halálára, emiatt ebben az évben csak kevés bált tartottak Pesten. *Pesti Divatlap*, 1847. február 21. 253. p.

⁴⁴ VAS GEREKEN: Magyarország földleírása tollhegygel. *Pesti Divatlap*, 1847. április 25. 513–517. p.

⁴⁵ *Pesti Divatlap*, 1847. június 13.

⁴⁶ A ma közismert „diszmagyar” elnevezést a vizsgált korszakban csak elvétve használták, és nem is a későbbi, az 1870-es évektől kezdve adatolható főnemesi díszöltözet értelmében, így én is inkább a díszöltözet megnevezést használom.

⁴⁷ VAHOT IMRE: Újévi szótart koronás nemzetiségünk ügyében. *Pesti Divatlap*, 1848. január 1. 1–5. p. 4. p.

A divatlapok tehát a nemzeti öltözetet nem tartották divatosnak, legfeljebb egyes ruhadarabok átmeneti divatjáról beszéltek, illetve arról, hogy egyes társasági eseményeken a résztvevők általában nemzeti öltözetben jelentek meg. A nemzeti öltözet csak később, az 1850-es évek végétől vált valódi divattá, általánosan elterjedté.

2.2 A nemzeti öltözet az 1830-as, 1840-es évek sajtójában

A reformkorszak a nemzeti öltözet története szempontjából sem tekinthető egységesnek, az 1830-as és 1840-es éveket már csak a rendelkezésre álló szövegek mennyisége miatt is érdemes külön tárgyalni; a szétválasztást az is indokolja, hogy ezek az írások a magyar nyelvű divatlapok két, egymást követő generációjában jelentek meg.

2.2.1 Az 1830-as évek

Az 1830-as években Pesten a német nyelvű *Der Spiegel* (1828–1852) mellett két magyar nyelvű szépirodalmi divatlap jelent meg, a *Regélő-Honművész* (1833–1841) Mátray (Róthkrepf) Gábor és a *Rajzolatok* (1835–1839) Munkácsy János szerkesztésében.⁴⁸

A *Honművész* számaiban Pest magyarosodása, a magyar nyelv terjedése és a magyar nyelvű színjátszás kiemelt szerephez jutott – például a pesti boltcímerekről több cikk is megjelent, amelyek szerzője, Garay János többek között a szabóműhelyek magyarosodásán is örvendezett,⁴⁹ egy másik hír pedig arról számolt be, hogy a pesti verklikből magyar nóták kezdenek szólni.⁵⁰

A társasélet legfőbb eseményei, a bálók kapcsán is elsősorban a magyar vagy német nyelv elsőbbőségéről (pl. a meghívón, itallapon), valamint a termék nemzeti díszítéséről és az ott eljáró táncokról esett szó. Garay János a későbbiekben a nemzeti öltözők szempontjából is fontossá váló kérdésben fogalmazott meg kritikát az 1835. év táncvigalmairól: nem helyeselte

⁴⁸ Mátray (Róthkrepf) Gábor (Nagykátá, 1797 – Budapest, 1875) zenetörténész, zeneszerző, az MTA tagja. 1804-től Pesten élt. Családnevét 1837-ben változtatta Mátrayra.

Munkácsy János (Nagyvárad, 1802 – Arad, 1841). Színműíró és lapszerkesztő Pesten. Bajzával folytatott, a lapjában megjelent színikritikák miatti vitája tette ismertté. Népszerűek voltak tündérbohózatai, amely a népszínmű műfaji elődjének tekinthető. Ő teremtette meg a rajzolat műfajt (humoros, állóképszerűen bemutatott alakokat ábrázoló rövid prózai írás).

⁴⁹ GARAY: Bolt-czimerek. *Honművész*, 1833. október 13. 460. p. Garay János (Szekszárd, 1812 – Pest, 1853) író, költő, az akadémia levelező tagja. 1833-tól a *Honművész* segédszerkesztője.

⁵⁰ *Honművész*, 1833. április 7. 14. p.

a házibálok tartását, mivel azok zártkörűek, pedig a „nyilvánosság a nemzetnek lelke; csak ez azon olvasztótégely, melyben a legkülönneműbb érceket *egy tömeggé* lehet olvasztani [...] De ha a nemesség mindig visszatartó, a polgárság dacos marad, mikor közeledünk egymáshoz?”⁵¹ A nyilvános táncvigalmak Garay szerint tehát a korabeli társasélet olyan eseményei, ahol a különböző rendű, rangú emberek együtt mulathatnak, az őket elválasztó anyagi és társadalmi különbségek figyelmen kívül hagyásával ismerkedhetnek, közeledhetnek egymáshoz, így segítve elő a kisebb csoportokon felülemelkedő nagyobb közösség, a nemzet formálódását. A reformkori bálokról (és a társasélet más eseményeiről) beszámolók mindig erőnként emelték ki, ha egy rendezvényen sokféle ember jelent meg. A báli tudósítók a ruhák nemzetiességét nem kérték számon a résztvevőkön, viszont örömmel nyugtázták, ha valaki ilyen öltözetben érkezett, ami – a báli beszámolók alapján úgy tűnik – inkább csak kivételes, feltűnő, ezért feljegyzésre méltó esetnek számíthatott.

A *Honművész* minden számban, önálló rovatban foglalkozott az öltözködési divattal. A divatrovat (ami általában egy-egy ruha leírását jelentette) elsősorban a párizsi (mivel innen jönnek a legújabb ízlésű öltözetek, amelyet a bécsi és pesti szabók is mintául vesznek)⁵² és a bécsi, egyszer-egyszer pedig a pesti divatról tudósított. Pesti divatként a legtöbbször nemzeti öltözetet ismertettek (pl. Atilla-dolmány), ami azonban nem jelenti azt, hogy az valóban a mai értelemben véve divat, tehát megszokott, elterjedt lett volna a korszakban. A nemzeti öltözet pesti divatként való bemutatása inkább a propagálás és egyúttal a reklám eszköze lehetett: a nemzeti ruhaleírásokat általában szabók közölték, akik a leírások által saját munkájukra hívták fel a figyelmet. A lap mellett szinte minden hónapban nemzeti divatképek is megjelentek, amelyek pesti szabómesterek által készített öltözeket ábrázoltak, és a leírásokhoz hasonló célokat szolgáltak. A nemzeti divatképeken elsősorban magyar díszöltözetek jelentek meg, de a szabók egy-egy táncmulatsági, illetve mindennapi sétaöltözetet is bemutattak. Az, hogy a nemzeti öltözetnek általános pesti divattá kellene válnia, ennek érdekében pedig terjeszteni, propagálni kellene, az 1830-as évek divatlapjaiban explicit módon csak elvétve fogalmazódott meg. A nemzeti öltözet iránti igény, egyáltalán az, hogy jó, ha emberek nemzeti öltözetet vesznek magukra, egy-egy beszámolóba rejtve, vagy felkiáltás, sóhajtas formájában jelent meg. Egy „kedves, honunkban is ritka” aradi mulatság

⁵¹ GARAY: Pest. *Honművész*, 1835. február 12. 101–102. p. 102. p. A korszakban egyesületek, társaságok és magánvállalkozók is rendeztek táncos mulatságokat Pesten, általában valamelyik szálloda disztermében, vagy a redoutban. A bálok a reformkorban és az 1850-es években is fontos fórumai voltak a nemzeti érzés demonstrálásának, a termék díszítése, a táncrend, magyar nyelvű étlap, a magyar zene és táncok és öltözetek hordozhatták a nemzeti jelleget, amelyek megléte, vagy hiánya a báli beszámolóknak gyakran témája volt.

⁵² *Honművész*, 1835. január 18. 48. p.

magyar ruhát viselő, magyar táncokat lejtő résztvevőit „öröm volt nézni” a tudósító szerint.⁵³ Az orosz udvarban bevezetett női nemzeti öltözet kapcsán a beszámoló szerzője költői kérdést fogalmazott meg: „Vajon szebb lehet-e ez a nálunk is annyira elfelejtett magyar öltözetnél?”⁵⁴ Egy 1836-ban megjelent írás a női ruhák drágasága kapcsán jegyezte meg, hogy a közönség csak a külföldi öltözeteket értékeli, „holott a százados magyar fejkötő ma is szinte oly tiszteletes, s a magyar váll, magyar pártá egy deli termet kecséit jobban tünteti elő bármily széllelbélelt, karikás, felfújtt vállú, cikornyás öltözetnél”⁵⁵ – vagyis az összehasonlítás később is gyakran visszaköszönő eredménye: a magyar öltözet szebb, jobban áll, míg a külföldi neveléses, amit a szerző már a becsmérlő jelzők megválasztásával is hangsúlyozott.

A *Rajzolatok* a *Honművésznél* is kevesebb teret szentelt a divatnak. Tudósításai általában a külföldi, párizsi divatról, illetve a pesti bálokban látott – bécsi, párizsi divat szerinti – öltözékekről számoltak be. A lap mellett megjelent divatképek zöme pesti mesterek munkáit mutatta be, azonban leginkább az általános divat szerint készült öltözeteket ábrázolt, és csak néhány esetben, évente egy-egy alkalommal adtak nemzeti divatképet.

A nemzeti öltözőkhez való viszonyulást a következőkben három szöveg – két rövidebb, a sajtóban megjelent cikk, illetve egy hosszabb lélegzetű, könyv formában megjelent értekezés segítségével vizsgálom – az 1830-as években ugyanis – tudomásom szerint – nem jelent meg több hosszabb, elemző-propagáló, a nemzeti öltözet érdekében érveket felsorakoztató írás. Így – ellentétben az 1860-as évek nagyon is egy irányba mutató írásaival – bár nem tekinthetők reprezentatívnak, egy kollektív gondolkodásmód, vagy legalábbis a közvéleményt alakítani igyekvő propaganda leképeződésének, mégis érdemes felidézni őket, egyrészt, mivel nincs más, másrészt pedig, mivel olyan kérdések fogalmazódtak meg bennük, amelyek a század folyamán a nemzeti öltözet kapcsán később is gyakran előkerültek.

Az első szöveg, egy bizonyos Keszthely Ernést álnevé szerző írása a „magyar polgári öltözetéről”, 1832-ben nem divatlapban, hanem a *Társalkodóban*, a *Jelenkor* melléklapjában jelent meg.⁵⁶ A néhány oldalas írás csak a férfiöltözékekkel foglalkozik, és középpontjában

⁵³ IMREY: Magyar táncmulatság Aradon. *Honművész*, 1834. február 27. 142–143. p.

⁵⁴ Divat. *Honművész*, 1834. február 9. I. Miklós cár 1834-ben a „Hivatalos nemzetiség” programja (amelynek alapja az autokrácia, az ortodoxia és a nemzetiség) keretében az udvari öltözetet is megreformálta, a nők számára orosz, a férfiak számára pedig európai divat szerinti öltözetet írt elő. RUANE 2009. 153. p.

⁵⁵ Hon-ipar. *Honművész*, 1836. május 29. 344. p.

⁵⁶ A *Társalkodó* szerkesztője Helmezy Mihály volt. A lap szórakoztató és ismeretterjesztő írásokon, verseken és színikritikákon kívül politikai tartalmú írásokat is közölt, fontos témája volt például a magyar nyelv terjesztése. A szerkesztés tényleges munkáját 1832 elején Bajza József, majd Szenvey József látta el. A nemzeti öltözetéről írott cikk szerzőjét, Keszthely Ernést a lexikonok nem ismerik, de talán – az írói név hasonlósága miatt – a Széplaki Ernést néven a *Társalkodóba* is publikáló Bajzával lehet azonosítani.

olyan kérdés áll, ami a reformkorban és később is alapvető fontosságú (nem csak) a nemzeti öltözet diskurzusában: hogyan lehet az ázsiai eredetűnek tartott magyar öltözetet európaivá tenni, hiszen Magyarország – a szerző szerint – már nem ázsiai, hanem európai ország. (Máshol, például Vahot Imre írásaiban, ez a kérdés inkább úgy merült fel: kell-e egyáltalán alkalmazkodni Európához.) Ázsia a külső fényt, cifraságot, Európa pedig az egyszerűséget, szerénységet, ízlést jelenti a szerző számára az öltözködés kontextusában. „Európán csüggyőn tehát a mesterember tekintete, s vegyen tőle mindazt által ázsiai öltözetben, amivel ez kellethetné magát...”⁵⁷ – vélekedett, ami azt jelentette: az ázsiai gyökök megtartásával, de az európai (polgáriassal) ízléshez és a jelenkor anyagi lehetőségeihez alkalmazkodva kell megalkotni a korszerű nemzeti öltözetet. Úgy gondolta, hogy a magyar nemzeti öltözet éppen drágasága, pompája (vagyis ázsiai tulajdonságai) és kényelmetlensége miatt ment ki a divatból, tehát olcsóbbá és kényelmesebbé kell tenni, mivel ellenkező esetben az emberek az ízlésüknek jobban megfelelő, európai divatú öltözékeket választják.

A nemzeti öltözet átalakítására vonatkozó javaslatok is ennek a gondolatnak feleltek meg. A kényelem érdekében például a magyar öltözet Keszthely Erneszt szerint készülhet vékonyabb szövetből, hogy nyáron is kényelmes viselet legyen, a szűk magyar nadrág helyett pedig elfogadható a „magyar mintára szabott” „pantalon”, ami a kevésbé tökéletes termetű férfiakon is jól áll, hiszen „a magyar nadrág nem oly könnyen rejthet el, mi nincsen. A vékony vagy görbelábúak száma pedig nem oly csekély, főképp városokban.”⁵⁸ Az olcsóság és egyszerűség (ez jelenti az egyszerűbb díszítést, vagy a díszítés mellőzését, de az élénkebb színek kerülését, az európai férfidivathoz való alkalmazkodást is) pedig nemcsak a szegényebbeknek, hanem a feltűnést kerülő gazdagabb polgároknak is kedvez. A nemzeti öltözet elterjedéséhez ugyanakkor a szerző véleménye szerint az is fontos, hogy haladjon az ízléssel, legyen változatos, amihez „ügyes, haszonleső mesteremberekre” van szükség. Terjesztése pedig a fővárosi előkelők feladata, akik példát mutatnak, mások pedig követik őket: „valamely köztisztelőtű méltóságos, nagyságos fő, ki lelkes elszánással magát s háznépét magyarosítván, példája- s ízlésével maga után jártatná a követni s utánzani szerető sokaságot.”⁵⁹

⁵⁷ KESZTHELY ERNEST: Néhány futékony gondolat a magyar polgári öltözetéről. *Társalkodó*, 1832. december 15. 395–400. p. 395. p.

⁵⁸ KESZTHELY ERNEST: Néhány futékony gondolat a magyar polgári öltözetéről. *Társalkodó*, 1832. december 15. 395–400. p. 398. p. A magyar nadrág testhez álló, csizmába húzott ruhadarab volt, jellegzetes zsinórdiszeit akkor kapta, amikor a 18. században a dolmány megrövidült. A hosszú szárú, bő, a nyugat-európai divatban a francia forradalom után általánossá váló pantallót az újonnan kialakuló „polgári magyar ruha” részeként az 1830-as évektől kezdve atillához is hordták.

⁵⁹ Uo 399. p.

Keszthely Erneszt tehát ázsiai és európai szembeállításából indult ki, de azon túlmenően arra kereste a választ, hogy miért pártoltak el a magyarok a nemzeti viselettől, milyen eszközökkel, illetve kiknek a segítségével lehetne kiküszöbölni ezeket az okokat. Ezekben a kérdésekben az is benne rejlik, hogyan lehetne – eredetiségének megőrzése mellett – újra közdivattá, széles körben elfogadhatóvá és közkedvelté tenni – számára tehát a nemzeti öltözet általánossá, vagyis divattá válása volt a cél. Írásában a reformkor két kulcsfogalma, a „nemzetiség” és a „polgárosodás” összeegyeztethetőségéről van szó.

A *Rajzolatok* első évfolyamában jelent meg Sz. Horváth Menyhért írása *A nemzeti öltözetről*. Horváth kiinduló kérdése: meg kell-e tartani a nemzeti öltözetet. Kizárólag a célszerűség szempontjából, higgadtan vette sorra a magyar férfiöltözet egyes elemeit, írásában nyoma sincs annak a pár évvel később már szinte kötelező emelkedettségnek és pátoznak, amely a nemzeti öltözetről (és a nemzeti eszköztár minden eleméről) szóló megnyilvánulásokat jellemzi. A szerző a nemzeti öltözetet a „nemzetiség” szempontjából nem is tartotta elengedhetetlennek, szerinte az egyes nemzetek öltözei csupán az eltérő éghajlat miatt különböznek egymástól, a nemzeti öltözet a nemzet külső megkülönböztető jegye és nem pedig lényege – ő ugyanis úgy vélte, kizárólag a nyelv teszi a nemzetet.

Horváth a kérdésre természetesen igennel válaszolt, és írása végén a nemzeti öltözet szépségéről is ejtett néhány szót, az olvasót mégis pusztán érvekkel, érzelmek nélkül kívánta meggyőzni arról, hogy a nemzeti férfiöltözet legtöbb darabja megfelel az öltözetekkel szemben támasztott – funkcionális, esztétikai és gazdasági – követelményeknek, alkalmas „közönséges öltözetül”, vagyis nemcsak díszruhának, hanem mindennapos viseletnek is. A magyar nyakraváló például „a nyakat egyenes állásra szoktatja, és a vérnek szabad folyást enged”; a zrinyi⁶⁰ vagy atilla dolmány „fennálló gallérja a nyak egyenes állását nem akadályoztatja, a mell közepén álló sor pedig begombolva, szinte kényszeríti a derekat a szép egyenes állásra.” Ugyanakkor a hibákat sem tagadta, a magyar kalpagot egyáltalán nem

⁶⁰ Az atilla és a másik legismertebb reformkori zsinóros dolmányféle, a zrinyi eddig ismert első említése 1817-ből származik (az eredeti helyesírást kivételesen megtartottam): „Tűrhető ez a szörösködés Átila mentében, vagy Zrinyi dolmányban, mely a torzomborz artzal össze fér; de mikor frakba búvik a múlt századú alak, olyan az, mint p.o. Hunyadi János álló képe lenne pantalonban.” – írta Dessewffy József a Bártfán látott szakállas férfiakról. DESSEWFFY 1818. 141. p. A zrinyi felálló, egyenes gallérral ellátott dolmányféle. Nevét valószínűleg onnan kapta, hogy (a szigetvári hős) Zrinyit hasonló öltözetben ábrázolták. Divatba hozatalát feltehetőleg Körner az 1830-as években népszerű, sokat játszott Zrinyi-darabja gyorsította meg. Az atilla, a régi, hosszú dolmány feleléstéseként létrejött, combközépig vagy térdig érő, ritkán zsinórozott ruhadarab, a 18–19. század fordulóján divatos kurtá dolmányt (ú.n. spencerdolmányt) váltotta fel. A Nádasdy Mausoleum országszerte ismert képén Attila hun király hasonló öltözetben szerepelt, az elnevezés valószínűleg innen származott. Mind az atilla, mind a zrinyi a szabók által tervezett öltözet volt, és igazodott a nemzetközi férfidivathoz, megszületése összefüggött az európai férfidivat változásával, a ruha meghosszabbodásával; ugyanakkor hasonlított a 17. századi dolmányokhoz is, így válhatott a 17. századi nemesi öltözet a 19. századi nemzeti öltözet mintájává. Az atilláról és a zrinyiről bővebben ld. pl. NEMES 1900. 200. p.; SÁGVÁRI 1987.; F. DÓZSA 1997. 19. századi atillákat ld. pl. a 4. és 5. képeken.

tartotta célszerűnek, a szűk magyar nadrágot pedig szerintem „közönséges öltözetül célirányosabb lenne pantallon formára meg bővített lábszárral viselni; a zsinórozás azért maradhatna, valamint felkötésére a szij is, csak hogy a szij ne széles legyen, mert az a belső részeket jobban rongálja...”

1. ábra. Attila fejedelem ábrázolása a Mausoleumban

2. ábra. Dominicus Custos: Szigetvári Zrínyi Miklós, 1601.

3. ábra. Bartha János Zrínyi Miklós szerepében Körner szomorújátékában. Kohlmann Lipót acélmetszete, 1833.

4. ábra. Bartha mint Zrínyi. Barabás Miklós litográfiája, 1837.

A szerző tehát a nemzeti öltözködést nem látta változtathatatlan rendszernek, úgy vélte, egyes elemeket akár el is lehet hagyni belőle, másokat pedig a kényelem, az egészség és a célszerűség érdekében, a jelenkor igényeihez alkalmazkodva át lehet alakítani – akár olyan lényeges pontokon is, mint a nadrág szabása, amelynek szűk vagy bő volta a későbbiekben is vitatott volt. Kérdés azonban, hogy az írás mennyire tükrözte a szerző gondolkodását, véleményét, és mennyire volt – akár az olvasók, akár a cenzúra igényeit szem előtt tartva – felvett szerep a racionális érvelőé. Ugyanis érvelési módja kevésbé, végkövetkeztetése azonban annál inkább illeszkedik a hasonló tárgyban született későbbi szövegekhez: „a

magyarnak nemzeti öltözte, mely – tán dicsekedés nélkül mondhatni – minden nemzetekénél alighanem célirányosabb, és alkalmasint legszebb is; mely kevés változtatással közönséges viseletül is igen alkalmasan szolgálhatna; és mégis mi öltözetünkkel, mint hajdan nyelvünkkel, nem sokat gondolván, a pénzvadászás szülte külföldi s tán céliránytalan öltözeteket változtatjuk, holott a miénk, mondhatni, hogy magára vonja még most is más nemzetek jóvá hagyó figyelmét.”⁶¹

Móth Endre⁶² ügyvéd 1833-ban jelentette meg könyvét a „nemzetiségről”, amely a nemzeti öltözetnek is önálló fejezetet szentelt és – az egyik neves reformkori szabó, Klasszy Vencel jóvoltából – néhány divatképet, illetve ruhaismertetést is közreadott, hogy az olvasók lássák, „a Nemzeti ruha, mely a Nemzetiség egyik ága, mely nagy tekintetű méltóságot szerez a nemzetnek, s mennyire fel emelve neveli a nemzetiséget”.⁶³ Az értekezés azt a három elemet tárgyalja, amely a szerző szerint a „nemzetiséget”, vagyis a nemzetet teszi: a nyelvet, a nevelést és a viseletet, amelyek a nemzetet megkülönböztetik a többi nemzettől. Móth szavaival: „nem a hegyek vagy folyók választják el a nemzeteket egymástól, hanem a nyelv – nevelés – s nemzeti szokás.”⁶⁴ Ráadásul a szerző szerint e három alkotóelem elhanyagolása miatt a külföldiek is rossz véleményekkel vannak a magyarokról. Az első két fejezetben az anyanyelv megtanulásának elsőbbsége mellett, illetve a külföldi nevelők alkalmazása ellenében sorakoztatott fel érveket, a harmadik fejezet pedig a nemzeti öltözzel foglalkozik.

Móth a viseletről szólva a múltat és a jelent állította szembe egymással. Egykor az ősök hordták nemzeti öltözetüket, „mely által azon nemzeti méltóságokat mutatták ki, mellyel honokban minden idegenek felett bírtak”,⁶⁵ a nemzeti öltözet tehát tekintéllyel bírt, és egyértelműen megkülönböztette a magyarokat az országban lakó „idegenektől”, vagyis nem magyar népektől. A fiatalok ma divatos öltözte viszont rombolja a tekintélyt, hiszen nem különbözik a szolgálkétól, azokkal egyenlővé teszi őket: az ifjak „sokszor annyira elgyengülnek, hogy szolgálkikkal együtt cipellőben sétálgatnak, kiktől őket csak alig, vagy igen nehezen lehet megkülönböztetni...”⁶⁶ A nemzeti szokások újbóli felvétele Móth

⁶¹ SZ. HORVÁTH MENYHÉRT: A nemzeti öltözzetről. *Rajzolatok*, 1835. április 18. 192. p. A szerzőt Szinnyei sem ismeri.

⁶² MÓTH ENDRE: *Rövid értekezés a nemzetiségről*. Pest, 1833. A szerzőről nem lehet sokat tudni. Szinnyei szerint nevelő volt a Forray családnál, majd Csepinken, később Pesten működött hites ügyvédként. Cikkei a *Magyar Gazdában* jelentek meg. Egyéb munkái a Forray-család tagjainak írt költemények, egy társalkodási tanácsadó fiataloknak, illetve egy jogi szakmunka.

⁶³ MÓTH 1833. IV. p.

⁶⁴ MÓTH 1833. 39. p.

⁶⁵ MÓTH 1833. 33. p.

⁶⁶ MÓTH 1833. 34–35. p. Értekezésének ez a része – a forrás megjelölése nélkül – szinte szó szerint idéz egy tíz évvel korábban megjelent tanulmányt: VEDRES ISTVÁN: A magyar nemzeti lélekről egy két szó. *Tudományos Gyűjtemény*, 1822. XI. 55–75. p.

értekezésében a „nemzetiség” elveszített pozícióinak visszaszerzését szolgálja, ez a szerző szerint például a nemzeti öltözetre is igaz: „nemzeti méltóságunkat, mellyel honunkban más nemzetek felett bírhatnánk, viseleteink által legjobban kimutathatnánk.”⁶⁷

Az idézetekből is kitűnik, hogy Móth az értekezésben a „nemzet” kifejezést inkább rendi értelemben használta, bár nem világos, hogy a „magyar” etnikai vagy szűkebb, rendi (magyar nemes) jelentésében szerepelt-e nála. A viseletről szóló fejezetből, bár a szerző nem mondja ki határozottan, a rendi világ felbomlása miatt érzett félelem is kivehető, hiszen például az öltözködés megváltozásával, az idegen divat átvételével, a világdivat uralkodóvá válásával nemcsak a különböző nemzetek közötti, hanem a társadalmon belüli egyszerű és egyértelmű eligazodás lehetősége is elveszett – ahogy az előbbi idézetből is kiderült, nem lehet tudni, ki az úr és ki a szolgál, ki a „magyar” és ki az idegen. Ezt a gondolatot a korszakban más szerzők is megfogalmazták. A *Rajzolatok* egyik cikke 1836-ban a ruharendek újbóli bevezetését tartotta volna szükségesnek – a szerző kívánsága abból a nagyvárosi élményből fakadt, hogy az utcán járó, egyformán öltözködő ismeretlenek ruhája nem árulja el, kivel is van dolga az embernek: „Mennyi embert látunk naponkint, kivált nagy városokban, például: Budapesten az utcákon sétálni s ácsorogni! – Miből élnek? Mit mívelnek? Ki tudja? [...] a mostan divatozó öltözetekben minden ember egy kaptára ütöttnek látszik...” Pedig, fűzi hozzá a névtelen szerző: „Első tekintetre tudnunk kell, kivel van dolgunk.”⁶⁸ Az öltözetek egyformasága az egyhangúság, az unalom képzetét is felkeltette benne. Az öltözködés eligazodást lehetővé tevő szerepe természetesen nemcsak az 1830-as években, hanem később is előbukkant. „Olyanok-e végre az emberek, mint a legyek, hogy egyiket a másiktól meg se bírjuk különböztetni?”⁶⁹ – tette föl a kérdést Ney Ferenc később tárgyalandó írásában. Jókai Mór, ahogyan a visszaemlékezésekről szóló fejezetben látni fogjuk, a század második feléből szemlélve nosztalgiával idézte fel azt a kort és társadalmat, amelyben mindenkit fel lehetett ismerni ruházatáról.

Móth Endre szerint a nemzeti szokásokhoz való visszatérés, a nemzeti viselet felöltése egy sor pozitív változást indítana el, amelyek eredménye egy – általa elképzelt – tisztán magyar szellemű családi és társasági élet kialakulása lenne: „azonnal megszűnnének a pénz pazarló, – Nemzetiséget korcsosító s pusztító – egészséget vesztegető – a Rényt megrontó – hiúságra gerjesztő – szívet lelket ostromló, s csábító foglalatosságok, s pusztán maradt helyeket, – tisztá Rény, atyafiságos barátság, a takarékoság, a mezei élet s gazdálkodás

⁶⁷ Móth 1833. 36. p.

⁶⁸ Ruharendről. *Rajzolatok*, 1836. október 15. 662. p.

⁶⁹ NEY [FERENC] Elágzás és összeolvadás. *Honderű*, 1845. március 13. 201–203. p.

szeretete, a testi épség, szépség s ezekkel a szívnek s léleknek ártatlansága, nyugalma, s megelégedése foglalnak el. Azonnal nem lenne olyan kelete az idegen játékszínnek, táncnak, muzsikának, időtöltésnek, a házi társaságos körökben is azonnal megszűnnének a fennhíjázás szellemeiről való tanácskozások; hanem azok helyett a mezei gazdaságban, az ősi jogon reájok maradt jöszágaikon tett, vagy tapasztalt előmenetelekről, s több eféle tréfás s gyakorta elmés beszélgetésekkel töltendjük el mulatságokra szánt ideinket.”⁷⁰ Ebből az idézetből és az értekezés egész szellemiségéből is kitűnik, hogy itt még a rendi értelemben vett nemzetről van szó, a magyar nemzeti öltözet pedig ennek megfelelően a magyar nemesi nemzet tulajdona.

Az elméletet a gyakorlat követte: a könyv függeléke voltaképpen Klasszy Vencel pesti szabómester és persze az általa is készített nemzeti öltözetek reklámja, amely kimondatlanul is arra szólítja fel az olvasókat, hogy készíttessenek magyar öltözeteket hazai magyar szabókkal. A könyv első fejezeteinek fényében ellentmondásnak tűnik, hogy a hat nemzeti divatképhez fűzött leírás azt állítja, „mindenekben egészen Magyarokká kezdünk lenni”, illetve „a magyar mindenben csinosbulásra indult”,⁷¹ amit leginkább a rövid ismertetések reklám-voltával lehet magyarázni. A képek és a hozzájuk fűzött leírások azt igyekeznek bizonyítani, hogy a magyar nemzeti öltözet különböző változatai korszerűek és nemzeti pompára, kisebb díszöltözetnek és hétköznapi öltözetnek⁷² egyaránt alkalmasak. A szerző szerint a nemzeti öltözet felidézi a múltat, de egyben alkalmazkodik a jelenkori szokásokhoz, az egyszerű szépet kedvelő mostani ízléshez, hétköznapi változata – megfelelően elkészítve – pedig cáfolja (a későbbiekben is ugyanezeket a kifogásokat hangoztató) ellenzőinek érveit: könnyebb szövetből, bővebb szabással készítve nyáron sem kényelmetlen, egyszerű

⁷⁰ MÓTH 1833. 37. p.

⁷¹ MÓTH 1833. 47. p.

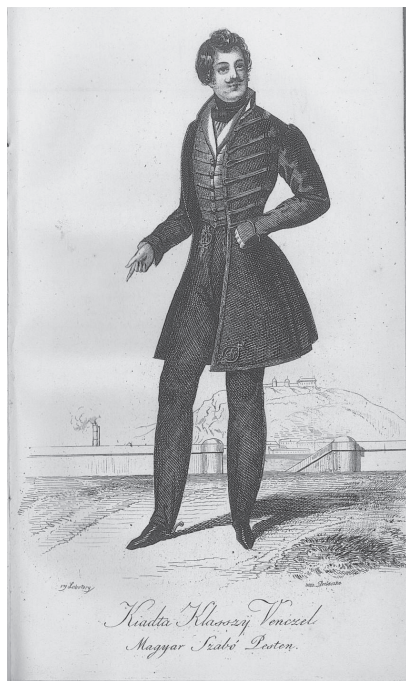
⁷² A reformkorban a díszöltözet mellett kialakult az egyszerűbb, olcsóbb, kényelmesebb, a nemesi díszruhával szembeállítva polgárinak nevezett magyar ruha. Ennek az általában fekete atillából, nadrágból álló öltözetnek a szabása megegyezett a díszöltözetével, de olcsóbb anyagból, kevesebb díszítéssel készült, nem tartozott hozzá a városi életmódhoz, a mindennapok tevékenységeihez kevésbé illeszkedő mente, kard és sarkantyú. Az öltözet polgári és demokratikus jellegének hangsúlyozása ellenére a főnemsek olykor kard felöltésével, ékszergombok és egyéb költséges ékítmények alkalmazásával ezt az egyszerű ruhát viselve is ki tudták fejezni státusukat, különállásukat. A sötét színű polgári magyar ruha viselésére példa az 1832–1836. évi országgyűlés, ahol a tárgyalási terembe csak fekete atillában lehetett belépni, 1840-ben pedig egyes országgyűlési követek azzal indokolták távolmaradásukat a Ferdinándhoz küldött üdvözlő követstétől való távolmaradásukat, hogy nincs díszöltözetük, fekete atillában pedig elűtnének a többiekől. A reformkori divatlapokban ugyanakkor hétköznapi nemzeti öltözetnek elsősorban a bálkoba és más társasági eseményekre szánt öltözetet értették. Nem lehet biztosan tudni, hogy Klasszy itt ebben az értelemben használta, vagy a „nemzeti polgári köznapi öltözményt” valóban mindennapos, utcai viseletnek szánta – mindenesetre a képeken a díszöltözetnél jóval egyszerűbb kiállítású, nadrágból, mellényből és atillából álló összeállítást láthatunk, amely a későbbi ábrázolásokon feltűnő polgári magyar öltözetnél díszesebb, és sarkantyú is tartozik hozzá – ez utóbbit az egyik képnél a háttérben látható lóversenyt jelenet magyarázza. A polgári magyar ruháról ld. HAJDU 2009. 49–72. p.

zsinórzattal készítve pedig nem is költséges.⁷³ Különösen a nemzeti öltözet hétköznapi öltözetként való viselése szorult propagandára, hiszen ünnepi díszként, koronázás, országgyűlés, megyegyűlés, vagy például főúri esküvők, temetések alkalmával a korszakban és az előző évtizedekben is viselték.

5. ábra. „Egyszerű, könnyű, mégis díszes nemzeti alakzatban.”
Kép Móth Endre könyvéből

⁷³ MÓTH 1833. 47–49. p.

6. ábra. A „nadrág lebelgő pantalonként bővebbítve nemzetesítettén – Attilához illesztett szabása után köznapi polgári ruhaként kényelmesen viselhető.” Kép Móth Endre könyvéből

A három imént felidézett írás sokban hasonlít egymáshoz: a szerzők jónak tartanak, ha a nemzeti öltözet, megújított, korszerűsített formában, ismét szokásos viseletté válna, hiszen alkalmas erre a szerepre, de azzal nem foglalkoznak, hogy pontosan kiknek is kellene felöltöniük a magyar ruhát, vagy hogy a nemzet miként lesz több áltál, hogy tagjai sajátos viselettel különülnek el más nemzetektől. Valószínűleg számukra ez egyértelmű volt, nem igényelt különösebb indoklást. A szövegekben az is megfigyelhető, hogy a szerzők, még a racionálisan érvelő Horváth Menyhért is, erős érzelmekkel, egyfajta rajongással viszonyulnak a nemzeti öltözethez, a rajongó pedig valóban ritkán keres magyarázatot rajongására, megelégszik a rajongás tárgyának minél pozitívabb bemutatásával. Különösen Keszthely Erneszt és Móth Endre gondolatainak összehasonlítása ugyanakkor azt bizonyítja, hogy ekkor, a század 1830-as éveiben a nemzet különböző fogalmai éltek egymás mellett, és hogy

a nemzeti öltözet mind a modern és polgáriasult, mind pedig a rendi nemzetben gondolkodó számára a nemzethez való tartozás egyik lehetséges kifejezési módja volt.

2.2.2 Az 1840-es évek

Az 1840-es években a magyar divatlapok új generációja jelentkezett. A *Regélő Pesti Divatlap* (1842–1844) és folytatása, a *Pesti Divatlap* (1844–1848), a *Honderü* (1843–1844), valamint az *Életképek* (1844–1848) többet foglalkoztak az öltözködéssel, mint 30-as évekbeli elődeik, de a divat továbbra sem volt meghatározó témájuk. A *Regélő Pesti Divatlap* alkalmanként közölt divattudósításokat, amelyek elsősorban a párizsi és bécsi divatról számoltak be, és divatképek többsége is – néhány nemzeti, illetve pesti divatkép mellett – a külföldi divatot mutatta be. Folytatása, a *Pesti Divatlap* már valamivel nagyobb teret szentelt a divatnak, és bár a párizsi divatképek megmaradtak, a „pesti magyar divat” került középpontba – első száma rögtön *Magyar divat* címen közölt hosszabb, a magyar öltözet viselésére buzdító, kiemelt helye miatt programadónak is tekinthető cikket. A kevés divattudósítás mellett a lapban béli beszámolók, illetve hosszabb, társadalmi kérdéseket feszegető írások buzdítottak a nemzeti öltözet viselésére.

A *Divatlap* azt állította a konkurens *Honderüről*, hogy az gyűlöli a nemzeti szabású ruhaviseletet, és Párizsból hozott torzképeket ad olvasói kezébe.⁷⁴ A gyűlölet feltételezése nyilvánvaló túlzás a *Divatlap* szerkesztője, Vahot Imre részéről, hiszen Horváth Lázár lapja is közölt néhány nemzeti divatképet és a nemzeti öltözetet propagáló cikket, azonban erőltetett, minden áron való terjesztését, ünnepélyességéhez nem méltó hétköznapi használatát elvetette. A harmadik láptárs, az *Életképek* egyértelműen támogatta a magyar öltözetet és a védegyleti eszmét, kevés divattudósításában azonban az általános divatot mutatta be, és divatképei között is a külföldiek voltak túlsúlyban. A három (illetve négy) lap között felfedezhető különbség a nemzeti öltözethez való viszonyulás terén, de ez inkább csak a terjesztés módjának kérdésében mutatkozott meg.

Az új lapok két, témám szempontjából fontos és egymással szorosan összefüggő dologban is eltértek elődeiktől: a korábbinál jóval erőteljesebben jelentkezett bennük a nemzeti frazeológia (az országos politikai eseményektől nyilvánvalóan nem függetlenül),

⁷⁴ A szerkesztő [VAHOT IMRE]: Nemzeti irodalom. Lapszemle. *Pesti Divatlap*, 1845. június 5. 306–310. p. 308. p.

együttal sokkal hangsúlyosabban fordultak a női olvasóközönség felé (egyes cikkek például egy barátnőnek, hölgyismerősnek címzett formában, közvetlen, csevegő hangnemben íródtak, így a nőolvasók azt érezhették, a levél mondandója egyenesen nekik szól), akikre – anyaként és feleségként, a háztartásban, a család fogyasztásában és a gyermekek nevelésében rájuk háruló feladatok következtében – aktív szerep várt a „nemzetiség”, a nyelv, a nemzeti szokások, hagyományok, köztük a nemzeti öltözék fenntartásában és terjesztésében is.

A többször idézett Keszthely Erneszt már 1832-ben hibának nevezte, hogy kortársai a magyarosodást – az öltözködésben – csak a férfiak körében akarják terjesztetni, és hogy a női szabók el sem olvassák írását. Az *Életképek* programjában is szerepeltette a „nemzetiség” terjesztését, illetve a nők nemzeti irányú képzését a lap kínálta olvasmányok segítségével – a szerző, Fáy András szerint ugyanis a nők nagy része csak lakója, nem pedig leánya a honnak, „idegen zamat terül el egész lényükön, tettükön, érzelmükön.”⁷⁵ Tormay György „hazánk leányaihoz” címzett cikkében arról írt, hogy a korszakban szükség van a nők közeleti szerepvállalására, arra, hogy a férfakkal együtt küzdjenek – többek között – a „nemzetiség” kivívásáért.⁷⁶ Vahot Imre szerint elsősorban a nőktől függ a társasélet nemzeti átalakulása, – a hazai kelmék viselésével – a nők mutatnak példát, „miképp kell valódi honleánynak lenni a védelemre szorult szegény haza megmentésének nagy munkájában”.⁷⁷ Boros Mihály pedig arra szólította fel a magyar nőket, hogy öltözzenek magyarosan, és utasítsák vissza az őket keringőre hívó frakkosokat.⁷⁸

A nők és a divat viszonyát elemző írások részben választ adnak arra a kérdésre, hogy miért lett a nemzeti diskurzusnak ennyire fontos eleme a nemzeti öltözet a 19. században: a nemzeti öltözet (és a nemzeti eszköztár egyéb elemeinek) terjesztésére, népszerűsítésére fel kell használni a divat hatalmát, azt, hogy az emberek, – a témában megjelent írások szerint – elsősorban a nők érdeklődnek a divat iránt, és hatása alól nem tudják magukat kivonni. „Magyarhon lakosságának szebb fele szintoly nagyon csügg az öltözeteken, mint bármily más honbeliek, nem szép dolog-e a nemzetiséget ezúton is pártolásba venni?”⁷⁹ – tette fel a költői kérdést az egyik szerző. Egy másik írás szerint „A divat egyik éltető erő a hölgyekben, melyet a honleányi szent kötelesség sem fojthat el. De minek is fojtaná el – teszi hozzá –, mikor azt oly szépen, oly könnyedén lehet megegyeztetni azzal, mivel hazánk s nemzetiségünknek

⁷⁵ FÁY ANDRÁS: Előszó. *Életképek*, 1843. I. füzet I–VII. p. Fáy András (Kohány, 1786 – Pest, 1864) író, politikus, az MTA tagja. Munkásságának egy része a neveléshez kapcsolódott, tervei között szerepelt egy nevelőnőképző létrehozása, sokat tevékenykedett a kisdednevelés érdekében, és a nőnevelésről könyvet is írt.

⁷⁶ TORMAY GYÖRGY: Néhány szó hazánk leányaihoz! *Pesti Divatlap*, 1845. június 5. 304–305. p.

⁷⁷ VAHOT IMRE: Üdv és hála hölgyeinknek a nemzetiség szent nevében! *Pesti Divatlap*, 1845. március 6. [297]–298. p. [297.] p.

⁷⁸ BOROS MIHÁLY: Levelek leányomhoz II. *Pesti Divatlap*, 1846. április 30. 341–344. p.

⁷⁹ VAS ANDOR: Divatkép és divatlap. *Életképek*, 1845. 10. sz. [293]–297. p. 295. p.

tartozunk.”⁸⁰ Ebből, bár a gondolatmenet itt megszakadt, az is következik, és a divatlapok építettek is arra, hogy a nőket a leginkább a divat terén lehet megnyerni a „nemzetiség”-nek. A kínált recept egyszerűnek tűnik: az előkelő hölgyek példát mutatnak azzal, hogy magyar öltözetet hordanak, magyar nyelven beszélnek, magyar táncokat táncolnak stb., így divatot csinálnak mindabból, ami nemzeti. A divatlapok minderről beszámolnak, és saját eszközeikkel népszerűsítik a nemzeti öltözetet – a többieknek pedig nincs más dolguk, mint követni az előkelők által adott mintát. Az általános, párizsi divatot tehát – ideális esetben – egy saját, magyar, nemzeti divat váltja föl. A divatlapok ezt a folyamatot azáltal is igyekeztek erősíteni, hogy nem mulasztották el hangsúlyozni saját, a nemzeti divatképek közlésével a divatra gyakorolt hatásukat: visszatérő témájuk, hogy egyik vagy másik társasági eseményen a résztvevők a lapban megjelent divatkép alapján öltözködtek. Ezt természetesen – a mai olvasóhoz hasonlóan – az egykori olvasók sem tudták ellenőrizni, amennyiben nem voltak jelen az említett eseményen. Egy ilyesfajta visszautalás azonban mindenképpen hatásos részét képezhette annak a propagandának, amelynek célja egyrészt a nemzeti öltözet terjesztése, másrészt pedig, nem elhanyagolható mértékben, a lap népszerűsítése, az előfizetők számának növelése volt.

Éppen ez utóbbi megállapítással magyarázható, hogy az 1840-es években a nemzeti öltözet terjesztésére irányuló propaganda nem volt kizárólagos még a leginkább nemzeti szellemű *Pesti Divatlap*ban sem, a divatlapok nem csak a magyar öltözékekkel foglalkoztak. Önzetlenül és lelkesen álltak az öltözködés magyarosodásának ügye mellé, rácsodálkoztak a nemzeti ruha szépségére, elméleti jellegű írásokat közöltek a nemzeti öltözetéről és báli beszámolóikban örültek, ha a bálozók nemzetibe öltözve jelentek meg. Ugyanakkor az egész korszakban megtartották a párizsi tudósításokat és divatképeket, és a Pesten készített divatképek sem voltak mind nemzetiek. 1844 végén Vahot kifejtette, hogy Magyarországon nem szoktak párizsi divatképek után öltözni, és ha mindenképpen szükség van képekre, azok legyenek nemzetiek: nemzeti képcsarnok, színpadképek, illetve nemzeti divatképek jelenjenek meg a lap mellett,⁸¹ egy felhívásában pedig nemzeti divatképeket kért a nevesebb

⁸⁰ S--: Kedves Rózám! *Életképek*, 1844. I. 1. füzet 60–62. p.

⁸¹ Szerkesztői számadás. *Pesti Divatlap*, 1844. télelő végén [177]–179. p. 179. p. A nemzeti (és paraszti) öltözetek megismertetésére és terjesztésére a lapok mellett megjelentetett történelmi tárgyú képek, illetve a történeti, valamint népszínművek előadásai és az azok szereplőit bemutató színpadi képek is alkalmasak voltak. A színházi jelenet- és szerepképekről összefoglalóan ld. BELITSKA-SCHOLTZ 1981. A népszínművek megjelenésével paraszti figurák léptek a színpadra, akiket jellemezükkel is meg kellett különböztetni a felsőbb osztályoktól. A paraszti öltözetek elfogadtatása a közönséggel és a kritikuskokkal viszont hosszú időt vett igénybe. Ld. FLÓRIÁN 2002. A színháznak a divatra, öltözködéssre gyakorolt hatását a korszakban ismét csak külön kutatásnak kellene tisztáznia. A későbbi időszakra ld. pl. F. DÓZSA 1989. 46–55. p.

magyar szabóktól, és ugyanitt arra is kitért, hogy a kereskedők hirdetéseit szintén szívesen fogadja.⁸² A párizsi divatképekről azonban ő sem mondott le.

Vas Andor az *Életképek*ben megjelent cikke a 1845-ben szóvá tette, hogy a „nemzetiség” terjesztésében egyre fontosabb szerepet játszó, az önálló nemzeti irányon dolgozó divatlapok nem közölnek „eredeti magyar” divatképeket.⁸³ A divatlapok különbözőképpen reagáltak a kritikára: az *Életképek* hazafias kötelességnek nevezte eleget tenni a felhívásnak, és bejelentette, ezentúl havonta két, Barabás Miklós rajzolta divatképet fognak megjelentetni. A *Pesti Divatlap* nem értett egyet a felhívással, ami Vahot Imre elveinek ismeretében különösnek tűnhet – az okokat csak találgatni lehet: a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Vahotnak, bár többször felesleges, költséges fényűzésnek nevezte a divatképeket, a lap fenntartása, illetve saját megélhetése érdekében egyszerűen szüksége volt a párizsi divatképek által biztosította előfizetőkre, hiszen a divatlap nemcsak a nemzeti eszmék közvetítője, hanem egyben üzleti, piaci alapokon nyugvó vállalkozás is volt, amely az előfizetőkől és a hirdetőkből élt. Az is feltételezhető, hogy a nemzeti divatképek előállítása sokba került, a szabók közül pedig – Vahot szerint – csak kevesen áldoztak képekre. A divatlapok mellett megjelent pesti, illetve nemzeti divatképek egyébként a legismertebb pesti szabómesterek modelljeit mutatták be, és az ő költségükön készültek, mintegy fizetett hirdetésként jelentek meg. A Vas Andor cikkére írt válaszában Vahot azonban természetesen nem a lapfenntartás gondjaira, a nemzeti divatképek kiadásával járó többletköltségekre hivatkozott, hanem azzal érvelt, hogy a nemzeti még nem jött olyan mértékben divatba, hogy ne lenne szükség külföldi divatképekre is; a nemzeti öltözetet nem lehet erőltetni, és nem lehet e téren egy csapásra eredményt elérni.⁸⁴

Vahot ez utóbbi állítása kétségek nélkül ellentétben állt lapja szellemiségével: a nemzeti öltözetet a divatlapok közül a *Pesti Divatlap*, Vahot Imre lapja propagálta a leghevesebben az 1840-es években. Ez azt is jelentette, hogy ő foglalkozott a témával, és az ő nemzeti öltözzel kapcsolatos gondolkodása rajzolódik ki előttünk a legrészletesebben. A magát „divatellenes, radicalis divatlap”-ként⁸⁵ meghatározó *Pesti Divatlap* elsősorban a *Honderű*vel, illetve annak szerkesztőjével, Petrichevich Horváth Lázárral állt állandó vitában, az általa képviselt nézetek azonban a korábbi és a kortárs divatlapokban megjelenő nézetektől is elütöttek, ha az alapvető szándékban (a nemzeti öltözet terjesztése) nem is, mértékben és módszerben mindenképpen: Vahot az öltözködés kapcsán is a nacionalista gondolkodásmódra

⁸² *Pesti Divatlap*, 1844. november 24. [123]. P.

⁸³ VAS ANDOR: Divatkép és divatlap. *Életképek*, 1845. 10. sz. [293]–297. p.

⁸⁴ *Pesti Divatlap*, 1845. március 13. 338–339. p.

⁸⁵ Szerkesztői számadás. *Pesti Divatlap*, 1844. télelő végén [177]–179. p. 177. p.

jellemző kizárólagosságot képviselte, mindennek örült, ami a „nemzetiség” terjedését mutatta,⁸⁶ és túlértékelt mindent, ami nemzeti. Vahot – más szerkesztőkhöz hasonlóan – az általa idegennek tartott társasélet megmagyarítását, önálló magyar műveltség kialakítását tűzte ki célul. Számára ez nem egyszerűen a nemzeti nyelv, öltözet vagy tánc terjesztését jelentette: úgy vélte, a társasélet szellemének kell magyarrá válnia, a magyar jellemhez igazodnia, amelynek – az általa elképzelt vonásai – alapvetően eltértek a franciákétól. Összehasonlításában a pozitív, értékekkel telített, komoly magyar jellem kerül szembe az értéktelennek beállított franciával: „A valódi magyar lelkületének erkölcsi alapját a francia divat és bonton bohóságaival, álorcájával ellenkező *komoly méltóság, és őszinte egyszerűség teszi*”; a magyar nők legeredetibb jellemvonása „*a szemérem, vallásosság*, s nem a zajos nagy világ hiú élvcsábjainak, de a *csendes, boldog háziasságnak szeretete*.”⁸⁷ – írta lapja legelső, így programadónak is tekinthető cikkében, de máshol is a magyar jellem komolyságát emelte ki, amihez az egyszerűség illik, nem pedig a fény és a pompa.⁸⁸ Számára a nemzeti öltözkészítmertető jele, de egyben része is a nemzetiségnek.

Vahot támadott és gúnyolt mindent, ami a divat terén nyugat felől érkezett – csak abban az esetben bizonyult engedékenyebbnek, ha a párizsi divat szerinti ruhadarab – legalábbis szerinte – hasonlított a magyar nemzeti öltözethez. A párizsi divatot nem egyszerűen csúnyának, célszerűtlennek vagy idegennek találta, hanem betegséghez hasonlította: „mézes méreg”-nek, „cifra ragály”-nak, „ragadós nyavalyá”-nak nevezte, amely családi viszályhoz, anyagi bukáshoz, erkölcsi süllyedéshez vezet; követője „önmagából maskarát, torzalakot csinál, pávaként hiúskodik, kacérkodik, s kényelmetlen divatruhái, kivált a test szorongatása, fűzése által, többnyire nyomorékká, beteggá teszi magát és nemzendő gyermekeit...”⁸⁹ „Nálunk a nemzetiségre legveszélyesebb félmagyarokból, a külföld ezen silány majmaiból igen nagy állatgyűjteményt lehetne előállítani”⁹⁰ – írta azokról, akik iparvédő ígéretük ellenére idegen ruhában járták a magyar táncot. Ez a néhány kiragadott idézet jól szemlélteti Vahot a külföldi, párizsi divattal, illetve annak követőivel kapcsolatos ellenséges attitűdjét, amely később, az 1850-es évek végén indított *Napkelet* című lapjában még kidolgozottabb formában tért vissza. Ugyanakkor jelzik, hogy mekkora jelentőséget tulajdonított a nemzetiesedés terén az öltözködésnek, amit az is mutat, hogy a *Pesti Divatlap*

⁸⁶ Fővárosi nyílt hírek. *Pesti Divatlap*, 1844. 8. sz. 241–245. p. 241. p.

⁸⁷ [VAHOT IMRE]: Magyar divat. *Pesti Divatlap*, 1844. 1. sz. nyárhó 1. hete [1]–4. p. 3. p.

⁸⁸ *Pesti Divatlap*, 1844. november 24. [123.] p.

⁸⁹ Uo

⁹⁰ VAHOT IMRE: A magyar nőnem hivatása. *Pesti Divatlap*, 1846. április 2. 261–264. p. 263. p.

laptársaihoz képest jóval nagyobb teret szentelt a divat és azon belül elsősorban a nemzeti divat kérdéskörének.

Vahot Imrét az európai ízléshez való igazodás kérdése is szembeállította a kortárs divatlapok szerzőivel – a nemzeti öltözetről szóló írásokat olvasva egymástól eltérő nemzetfelfogások bontakoznak ki előttünk, amelyek közül az övé a legjobban kifejtett. Szerinte „*magyar hazánkban* nem idegen, nem külföldi, de *mindenben magyar divatnak kell divatoznia. [...] külsőleg, belsőleg, azaz egészen és mindenben magyarok legyünk*”,⁹¹ vagyis a „nemzetiség” öntörvényű, saját jellegzetességei mentén haladó fejlődését, kibontakozását tartotta kívánatosnak. Számára a külföldtől való teljes függetlenség jelentette a feltételét a valódi nemzetté válásnak, és ebbe az általános divat elvetése és a nemzeti öltözet divattá emelése éppúgy beletartozott, mint a társalgás sajátos nemzeti jellemének (fesztelen, őszinte, nyílt, kedélyes) megteremtése. Vágyát, elképzelését, a nemzeti öltözet általánossá válását egy írásában a távoli jövőre vetítette: úgy vélte, a következő században Budapestnek is lesz saját divatja, míg saját korában táncvigalmi, a későbbiekben pedig házi öltözetként is el fog terjedni a nemzeti viselet, és a külföld, elsősorban a rokon keleti népek számára is irányt fog mutatni.⁹²

Vahot a „nemzetiség” terjesztésére minden eszközt alkalmasnak tartott, akár a kényszerítést vagy a nem csatlakozók elszigetelését, – mai szóval – kirekesztését is. 1845-ben új évi írásában például egyenesen arra szólította fel a honleányokat, az ő megfogalmazásában a „valódi magyar hölgyeket”, hogy „még csak szóba se álljanak oly korcs férfiúval [...] ki magyar létére is idegen nyelven meri őket megszólítani, nem pirul előttük külföldi kelmében s külföldi illatszerekkel felbűdösítve megjelenni, s ki talán szégyelné magát, ha műveltebb társaskörben nemzeti ruhát kellene viselnie [...]”.⁹³ Álláspontja a korszak más divatlapjaival összevetve túlzónak tűnik, azonban az 1850-es évek végétől, ahogyan később látni fogjuk, ez az irányvonal érvényesült szinte kizárólagosan, legalábbis ami a magyar nyelvű divatsajtót illeti.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy ő maga folyton nemzeti öltözetben járt volna. Az *Életképek* színikritikusa vetette a szemére, hogy darabjának bemutatóján a színpadon német ruhában jelent meg. Vahot válaszában azzal védekezett, hogy bár szeretné, „ha minden magyar mindig és mindenütt nemzeti öltönyt viselne”, mivel azonban a

⁹¹ Uo 4. p.

⁹² VAHOT IMRE: A magyar társasélet jövője. *Pesti Divatlap*, 1845. december 4. 1193–1197. p. 1195. p. Ugyanebben a cikkben a magyar nyelv jövőjéről is hasonlóan nyilatkozott: „A magyar csak külföldiekkel fog idegen nyelven szólni, sőt hatalmasra nőtt nemzetisége által még ezeket is arra fogja bírni, hogy nyelvünket sajátjukká tegyék...” Uo 1194. p.

⁹³ VAHOT IMRE: Új évi kívánatok. *Pesti Divatlap*, 1845. január 1. [1]–4. p. [1.]–2. p.

társaséletben még nem divatos, nem akart különködni.⁹⁴ Ebből a szóváltásból is valószínűsíthető, hogy a nemzeti divat a reformkorban elsősorban a divatlapokban megfogalmazódó igény vagy óhajítás volt; diskurzus, és nem az utcán, a mindennapokban megtapasztalható realitás. (Ez a megállapítás természetesen nem jelenti azt, hogy a nemzeti öltözet ne lett volna látható Pesten, de úgy gondolom, hogy divatnak a szó általánosan bevett jelentésében (széles körben elterjedt) nem lehet nevezni.)

2.3 „A magyar mindenben csinosbulásra indult”⁹⁵

A nemzeti öltözet sajtófórumainak és 1830-as, 40-es évekbeli szereplésének áttekintése után néhány kérdés köré rendezve tárgyalom a róla szóló divathíreket, tudósításokat és hosszabb írásokat. A címben szereplő idézet Móth Endre már említett értekezéséből származik. A szerző által felvetett egyik kérdés: hogy léphetnénk Európa „csinosabb nemzetei” sorába?⁹⁶ (A „csinos” itt természetesen nem az öltözetre vonatkozik, és nem szó szerint értendő, hanem pallérozódás, vagyis művelődés értelmében.)

A reformkori Magyarországon a nemzet került a gondolkodás középpontjába. A középkori rendi nemzetfogalom kibővülése nem csupán jogi és politikai kérdés volt, hiszen a nemzetek szellemi, kulturális közösséget is alkotnak. Ahogyan az *Életképek* szerzője a divatlapok jelentősége kapcsán írta: „politikai vitákkal korán sincs még minden megtéve nemzetiségünk emelésére s szilárdítására [...] e célra a társas-térekben is igen sok tenni való van.”⁹⁷ Egy másik szerző, Szelestey László még konkrétabban fogalmazott a *Társadalmi összeforrás*ról írott cikkében: a magyar nyelv hivatalossá vált ugyan, „de valjon összeforrott-e ezáltal csak egy hajszállal is jobban a magán életben a különbféle elemekből alakult néptömeg?”⁹⁸ A divatlapok írásai a társasélet területén foglalkoztak két, a korszak politikai közbeszédét is meghatározó, egymással szorosan összefüggő kérdéskörrel, egyben célkitűzéssel, amelyet korabeli fogalmakkal „nemzetiség”-ként és „érdekegyesítés”-ként írhatunk le. Mindkét törekvés célja voltaképpen ugyanaz: az egységes nemzet létrehozása. A

⁹⁴ *Pesti Divatlap*, 1847. június 13. 772. p.

⁹⁵ MÓTH 1833. 47. p.

⁹⁶ MÓTH 1833. 36. p.

⁹⁷ VAS ANDOR: Divatkép és divatlap. *Életképek*, 1845. 10. sz. [293]–297. p.

⁹⁸ SZELESTEY LÁSZLÓ: Társadalmi összeforrás. *Életképek*, 1846. február 28. 280–282. p. 281. p. Szelestey László (Urai-Újfalu, 1821 – Budapest, 1875) Az 1840-es években költészettel és politikával foglalkozott, népies verseket írt, Vas vármegyében a szabadelvű ellenzék egyik szónoka volt. Politikai, társadalmi, szépirodalmi írásai különböző lapokban jelentek meg.

„nemzetiség” jelszava a gyakorlatban a magyarosodást jelentette, a divatlapokban, a társasélet kontextusában ez elsősorban az idegennek tartott főváros megmagyarosítására vonatkozott. Az „érdekegyesítés” előfeltétele a különböző választóvonalak (rang, vagyon, vallás) mentén szétszabdalt társadalom egyesítése volt. Ez természetesen nem jelentett egyenlőséget, hanem azt, hogy ezek a csoportok nem zárkoznak el egymástól, megismerik és megértik egymást, és az azonos érdekek mentén szerveződnek nagyobb közösséggé. A divatlapokban, társaséleti témáikhoz és olvasóközönségükhöz igazodva, mindez csak a közelebből nem meghatározott „műveltebb osztályokra” vonatkozott, a közrendűek ebben a kontextusban egyáltalán nem jelentek meg.

A két kérdés a divatlapokban is gyakran együtt szerepelt. Burián Imre *Pest és a magyarok* című írása szerint a fővárosban sok az idegen elem, „Idegen nyelv! Idegen öltözet! Idegen szokás!” uralkodik benne, lakossága pedig nem egységes: „anyagi, szellemi ereje fel van darabolva; amennyi személy, annyi felé ágazó erő, érdek”.⁹⁹ „A magyar, történeti előjogaiból nem tud kibontakozni; de [...] ősi szokásaiból igen könnyen kibontakozik.” – Burián megállapításában a megoldás is benne foglaltatik: az előjogokról le kell mondani, az ősi szokásokhoz pedig vissza kell térni. A *Pesti Divatlap* pedig az 1848. évi báli szezon jellegét előrevetítő cikkében úgy jellemezte az eljövendő mulatságokat, mint amelyekben a „különböző osztályokat egybeforrasztó polgári egyenlőség” és nemzetiség érvényesülhet.¹⁰⁰

A cél az volt, hogy az idegen elemek helyett – ami a pesti társasélet vonatkozásában elsősorban a német ajkú polgárság kultúráját, szokásait jelentette; a magyar nyelvű divatlapokban más magyarországi népekről alig esett szó, legfeljebb az ún. népismeretésekből – a magyar elem kerüljön túlsúlyba, sőt, egyesek szerint legyen kizárólagos, akár az öltözködésben is.

Szelestey László imént idézett írásában az arisztokrácia nyitását tartotta a nemzeté alakulás, a társadalmi összeolvadás első lépésének a társasélet területén, amely által megnyílik az út a nemzeti művelődés terjedése előtt.¹⁰¹ Az arisztokrácia „felejtse a castai ábrándokat s az *amalgamisatio* jótékony malasztja által ébressze öntudatra a polgári osztályt városainkban; mert ez a külelem legjobb tehetségű személyesítője hazánkban [...] Ezen az úton remélhető leginkább, hogy az *érdek-egység* a társas életbe is átvihető leendő, s a most szétszaggatott tarka

⁹⁹ BURIÁN IMRE: *Pest és a magyarok. Pesti Divatlap*, 1846. január 22. 73–76. p.

¹⁰⁰ *Pesti Divatlap*, 1848. január 1. 28. p.

¹⁰¹ Cikkére Karacs Teréz írt választ, amelyben az arisztokrácia helyett a sajtót tartotta a „középosztály” művelése eszközének, amelyben nem az utánzásnak, hanem a meggyőződésnek kell meghatározónak lennie: KARACS TERÉZ: Még egy hang a társadalmi összeforrásról. *Életképek*, 1846. március 21. [347]–356. p. Szelestey viszontválaszában a korábban elhangzottakat ismételte: Ismét egy hang a társadalmi összeforrásról. Válaszul Karacs Teréznek. *Életképek*, 1846. április 11. [449]–452. p., április 18. [481]–483. p.

elemek egy hatalmas s szilárd egésszé alakulandnak”¹⁰² és az idegen ajkú polgárok is a magyar ügyek, illetve a korszerű eszmék pártolóivá válnak. Ez a gondolat a társasági eseményekről tudósító beszámolóknak is visszatérő eleme lett, a szerzők ugyanis gyakran az alapján ítélték meg egy-egy bált, hogy a megjelentek mennyire képviseltek különböző társadalmi csoportokat, és milyen mértékben „keveredtek”, vagyis táncoltak, társalogtak egymással. Különösen Vahot Imre bírálta előszeretettel azokat a rendezvényeket, ahol – legalábbis szerinte – az előkelők elkülönültek a többi résztvevőtől, és dicsérte azokat, ahol mágnás, polgár, nemes együtt társalgott, táncolt, „miután egy érdek vezérlé s lelkesíté az egész társaságot”.¹⁰³

A nemzeti öltözet diskurzusa ebbe a tágabb diskurzusba illeszkedett bele, annak részét képezte. A rendi kötöttségek nélkül viselhető,¹⁰⁴ mindenki számára megengedhető nemzeti öltözet mindenki számára jól megfogható eszköze volt, illetve lehetett a „nemzetiség” terjesztésének, valamint az elkülönülő társadalmi csoportok egymáshoz való közelítésének, amely alapfeltétele volt az „érdekegyesítés”-nek. A nemzeti öltözetben magyar táncot járó bálozók és az őket akár a helyszínen, akár a lapokban megjelent tudósításokat olvasva szemlélők a nemzethez való tartozást, a nemzeti közösség egységét élhették át, ahogyan azt például Bulyovszky Gyula ábrázolta az ellenzéki kör 1848. évi báljáról szóló tudósításában: „mintha szerelmének dicső álmát valósította volna meg nemzetiségünk angyala, oly egybeolvadt lélekkel s lelkesüléssel ünnepeltük diadalát, a fesztelen vigasság bűvöletében.”¹⁰⁵

A nemzetépítés folyamatához az is hozzátartozott, hogy újra – és nem utoljára – tisztázni kellett: mi a magyar, melyek azok a jellemvonások, szokások, jelek, amelyek alkalmasak a kitágított nemzet kereteinek kijelölésére, és amelyek ezen újonnan létrejövő közösség minden tagja számára egyformán elfogadhatóak. A nemzet csak akkor létezhet, ha tagjai a köztük lévő különbségeken fölülemelkedve integrálódnak a közösségbe. Ezt a közösséget ugyanakkor pontosan le kellett határolni, világosan kinyilvánítani azokat a jegyeket, amelyek alapján elkülönül más csoportoktól. A nemzet összetartozását tehát mind tagjai, mind pedig a külvilág számára ki kellett nyilvánítani,¹⁰⁶ meg kellett találni az adott

¹⁰² SZELESTEY LÁSZLÓ: Társadalmi összeforrás. *Életképek*, 1846. február 28. 280–282. p. 281. p.

¹⁰³ VAHOT IMRE: Nemzeti táncvigalom a pesti körben. *Pesti Divatlap*, 1846. február 5. 137–139. p. 138. p.

¹⁰⁴ A rendi korszakban országos érvényű, helytartótanácsi rendeletek, valamint helyi szabályozások (az árszabások záradéka sokszor tartalmazott a közrend öltözködését szabályozó rendeleteket) tiltották, hogy a közrendűek nemesi öltözetekben járjanak. A nemesi és közrend öltözködése elsősorban a ruhaanyag minőségében és a ruha díszítettségében különbözött egymástól.

¹⁰⁵ BULYOVSKY GYULA: Hölgyسالon. *Életképek*, 1848. február 20. 248–249. p. 248. p. Bulyovszky Gyula (Rákoskeresztúr, 1827 – Budapest, 1883) ügyvéd, újságíró, a márciusi ifjak egyike, az 1840-es, 50-es évek népszerű írója.

¹⁰⁶ LÖFGREN 1989. 18. p.

társadalmat nemzetté tevő közös hagyományt. A hagyománynak nem feltétlenül kell réginek lennie, ki is lehet találni, illetve kipótolni ott, ahol a múlt hiányosnak tűnik. Már régen meglévő értékek új, nemzeti értelmezést kaphatnak, sőt az előzmények nélkül teremtett hagyományt is be lehet úgy mutatni, mint egy régi érték új életre keltését.¹⁰⁷

Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című tanulmányában (1826) sötét képet festett a nemzeti tradíciók állapotáról: a magyarok nem ápolták hagyományaikat, a nemzeti hőskort elfelejtették, emlékeit nem tisztelték. A reformkori divatlapok ugyancsak a nemzeti tradíciók eltűnése, az idegen divatok hódítása miatti panaszoktól hangosak. A külhoniaskodás – a lapok szerzői szerint – minden társadalmi rétegben elterjedt:¹⁰⁸ „Árpád utódain csupán frakk fityegett, s nemzetiségtagposó lábaikat asszonyos cipő takará”¹⁰⁹ – vélekedett a *Pesti Divatlap*. Ha a valóságban nem is lehet ekkora törés nyomára bukkanni, hiszen például udvari öltözetként a magyar díszruha mindvégig fennmaradt, és a vidéki nemesség köréből sem tűnt el teljesen a magyar öltözk, a korszakban többen érezték úgy, veszélybe, végveszélybe kerültek ezek az ősi hagyományok és ezzel a magyar nemzet léte és önállósága.

A reformkorban a sajtóban, röpiratokban és más fórumokon megnyilatkozó hangszülőzták a magyar kultúra eredetiségét. Büszkeséget éreztek amiatt, hogy ez a nyugat-európaítól annyira különböző kultúra fennmaradt, ugyanakkor ezzel párhuzamosan minduntalan felhívták a figyelmet az azt fenyegető külső és belső veszélyre. A külső veszélyt a nyugat-európai kultúra, – és ennek részeként többek között a francia divat – befolyásában, térnyszerésében látták, a belsőt pedig abban, hogy ennek az idegen kultúrának piaca volt Magyarország: véleményük szerint sokan cserélték a saját szokásokat, hagyományokat, többek között a leggyakrabban emlegetett nyelvet, táncot és öltözetet idegenre.

Szükség volt tehát a magyar nemzet ismertetőjegyeinek, szokásainak megismerésére és megismertetésére, feltámasztására, kísérletet kellett tenni azok divatba hozatalára: „társaséletünk tiszta kifolyása legyen az eredeti magyar lelkületnek, jellemnek, [...] csak így fejlődhetik az minden más idegentől függetlenné, önállásúvá, valódiilag nemzetivé, mi nélkül ép, erős és nagy nemzet soha nem leszünk”¹¹⁰ – írta a *Pesti Divatlap* 1844-ben.

A nemzetfogalom átalakulásával változott a nemzeti öltözk funkciója is: udvari díszruhából előbb egyéb ünnepélyes alkalmakkor, például a társasélet eseményein is viselt öltözet lett, majd, reformkori kezdetek után főként az 1860-as években, igyekeztek a hétköznapiakra is alkalmassá tenni, minél szélesebb körben népszerűsíteni. Gazdagabban

¹⁰⁷ HOBBSBAWM–RANGER 1983.; HOFFER 1996. 8. p.

¹⁰⁸ *Honderü*, 1844. november 7. [369]. p.

¹⁰⁹ *Pesti Divatlap*, 1846. február 12. 137. p.

¹¹⁰ *Pesti Divatlap*, 1844. július 1. hete, 4. p.

díszített változata pedig továbbra is megmaradt gálaöltözetnek. A nemzeti öltözet propagálói tehát valódi hagyományhoz tudtak visszanyúlni, bizonyos értelemben mégis lehet hagyományteremtésről beszélni, hiszen a reformkorban kialakított magyar ruha máshogyan nézett ki, és más szerepet töltött be, mint elődei: alkalmazkodott új funkciójához és a kor igényeihez. A korszerű, nem csak udvari díszöltözetnek alkalmas nemzeti öltözetek meg kellett alkotni, felhasználva a régi korokból készen kapott elemeket, és alkalmazva azokat az újabb kor ízléséhez.

A magyar nyelv és nép eredetét vizsgáló kutatások, a gyökerek keresése Anonymustól kezdve keletre vezették a történetírókat, tudósokat, a keleti származás tudata pedig a magyar nemzeti identitás fontos részévé vált. A Kelet Európában a romantika korszakában az érdekes, vonzó, pozitív értékekkel telített egzotikum, de egyúttal az idegenszerűség, a barbárság szinonimája is volt.¹¹¹ A magyarok azonban olyan értéket láttak a nyugattól elkülönítő, keletiesnek, keleti eredetűnek tartott vonásokban, amelynek segítségével a latin-keresztény kultúrával szemben (de azért mégis ahhoz alkalmazkodva) kifejezhető a sajátos magyar jellem. Hogy dolgozzatom szűkebb témája, a divat köréből hozzak példákat: a *Regélő Pesti Divatlap* egyik szerzője a „magyarabb szellemű hölgyek” körében éppen divatozó keleties kaftánokat már csak keleties kinézetükért is többre becsülte, mint a francia divat szerint készült ruhadarabokat; más szerzők a magyar férfiruhát „keleties pompá”-jáért, „ünnepélyes keletiesség”-éért dicsérték.¹¹² A témában publikálók hangsúlyozták azt is, hogy ez a keleties műveltség nem alacsonyabb rendű, mint a nyugati. Sőt, Magyarországon ez az eredeti, a magyarok jelleméből fakadó kultúra nagyobb értéket képvisel, mint az európai, éppen ezért, ahogyan például – a művészet vonatkozásában – Henszlmann Imre is kifejtette 1841-ben, semmi sem kényszerít annak utánzására, hanem önálló magyar nemzeti stílust kell teremteni.¹¹³ Mindez jól illeszkedik az eredetiségnek a romantika korszakában kibontakozó kultuszához.

E két egyszerre jelenlevő és egy irányba (a nemzet kialakulása felé) ható jelenség, egyrészt a nyugat-európai kultúrától, illetve a magyar nemzetnek a többi nemzettől való elkülönülése, az önállóság kifejezése, másrészt a nemzeten belüli egység létrehozása, a nemzet tagjainak „egy testvéri családdá” forrása, vagy reformkori megfogalmazásban „elágzás” és „összeolvadás” mutatkozik meg – többek között – az eredetinek, magyarnak

¹¹¹ HOFER 1996. 13. p.

¹¹² *Regélő Pesti Divatlap*, 1844. január 4. 13. p.; *Pesti Divatlap*, 1845. január 19. 98. p.; *Honderű*, 1846. február 10. 115. p. (beszámoló a Pesti Kör báljáról)

¹¹³ HENSZLMANN 1990. A magyar stílus megalkotása visszatérő témája lett a 19. sz. művészeti vitáinak. Ld. pl. az Akadémia építése körüli vitát az 1860-as években: HAJNÓCZI 1988.

tartott öltözködési mód elterjesztésének igényében, illetve a nemzeti öltözet és a kívülről érkező (párizsi, európai, általános) divat reformkori találkozásában.

Az „elágzás”-ról és „összeolvadás”-ról (amelyek voltaképpen bármely csoport, közösség, így a nemzet létrejöttének is két egymástól elválaszthatatlan összetevői) Ney Ferenc jelentetett meg cikksorozatot a *Honderűben* 1845-ben.¹¹⁴ Írásai témám, a nemzeti divat szempontjából különösen érdekesek, hiszen a nemzetről alkotott elméletét kapcsolják össze az öltözködésnek a nemzet létrejöttében és fennmaradásában játszott szerepével, magyarázatot adnak arra, hogy miként lehet egy anyagi természetű tárgy az elvont közösség, a nemzet megtestesítője és építője. A szerző a „cosmopolitai”, vagyis a különböző nemzetek egyesítését célul kitűző törekvésekkel szemben foglalt állást, amikor kifejtette, hogy az eltérő érdekek miatt az egész emberiség soha nem lesz eggyé, az egyes nemzeteket azonban ugyanezek az érdekek összeolvadásra ösztönzik, mivel az érdekharcban csak így, egységben tudnak érvényesülni. A nemzetek között az összeolvadás nem lehetséges, sőt káros, az egyes nemzet számára viszont éppen az összeolvadás az egyedül járható út; ugyanígy a nemzeten belüli elágazás káros, miközben a nemzetek közötti törvényszerű. Az egyes nemzetnek egységesnek kell lennie, ugyanakkor a többi nemzettől határozottan meg kell különböztetnie magát, és Ney (és a korszak sok más szerzője) szerint ennek egyik eszköze a (nemzeti) öltözet, amelyet a szerző a törvényekkel, szokásokkal, nyelvvel együtt a népek között „áthatolhatatlan falat” képező, tehát az elágazás irányába ható, ugyanakkor az egyes nemzeteket összetartó, az összeolvadás felé vezető egyéni vonásnak tartott.¹¹⁵ A nemzetek közötti összeolvadás tehát az öltözködés terén sem kívánatos, és ezzel a szerző kimondatlanul is a 18. század második évtizedétől kezdve a magyarországi (városi, úri) öltözködésben is meghatározóvá váló, a nemzeteket legalábbis külsőségekben egységesítő, nemzetek feletti, kozmopolita párizsi divattal szemben foglalt állást.

A 19. századi sajtót, illetve az öltözködéssel kapcsolatos más megnyilatkozásokat olvasva azonban nyilvánvaló, hogy a nyugati, illetve magyar kultúra, ezen belül pedig az öltözködés viszonyát nem lehet erre a két ellentétes fogalomra egyszerűsíteni, hiszen az elkülönülés, az elkülönítő szerep mellett az összeegyeztethetőség kérdése is legalább ugyanolyan fontos volt: összeegyeztethető-e a két eltérőnek tartott hagyomány, lehet-e egy öltözők (vagy bármilyen más, akár az egész nemzet) egyszerre magyar és európai: önálló, eredeti,

¹¹⁴ NEY [FERENC]: Elágzás és összeolvadás. *Honderű*, 1845. március 4. 174–176., március 6. 181–184., március 11. [193]–194., március 13. [201]–203. p. A cikksorozat szerzője Ney Ferenc (Pest, 1814 – Budapest, 1889) főreáliskolai igazgató, az MTA levelező tagja, hírlapíró. Ney a divatról tartotta akadémiai székfoglalóját, amely alapján hosszabb értekezést is készült írni, ennek azonban csak a tartalomjegyzéke maradt fenn. NEY FERENC: A divat erkölcsi súlya. *Budapesti Szemle*, VI (1859) 229–230. p.

¹¹⁵ *Honderű*, 1845. március 6. 182. p.

és mindeközben korszerű, a világ számára is elfogadható. A nemzet és haladás problémája tehát a nemzeti öltözet kontextusában is jelen volt,¹¹⁶ de ugyanez a kérdés, a nemzeti eredetiség és az egyetemeshez, illetve európaihoz való igazodás például a művészet területén is megjelent.¹¹⁷

Ez a szempont Neynél is felbukkan. Az öltözetet szerinte kettős hatás alakítja: a nép jelleméből fakadó, az öltözet lényegére ható „költői elem” és a kizárólag a formában, az ízlésben megnyilatkozó (általános, egyetemes) „műveltség” (ami, ahogy már korábban említettem, a „csinosodásnak”, „pallérozódásnak” felelt meg). A szerző szerint „a népköltészeti elem az [egyres nemzetek közötti] *elágzás*, a műveltség pedig *összeolvadás* elemét képviseli”,¹¹⁸ „a műveltség csak annyiban hathat, mennyiben egyik másik alakot, szabást tetszetősbbe, könnyedebbe, ízletesebbe változtathatja, anélkül, hogy kivetkeztetné eredeti bélyegző sajátosságából.”¹¹⁹ „Iparkodjunk azon, hogy minden nemzet, s így saját nemzetünk ruházatai is műveltségileg összeolvadjanak, azaz oly alakot vegyenek föl, mely lényegi összhangzás mellett a művelt ízlés által idomíttassék [...] de ne törekedjünk arra: hogy egyik vagy másik nemzet öltözetét – műveltségi szükség nélkül – minden egyéb nemzetre rákényszerítsük...”¹²⁰ A szerző a nemzeti öltözetet tehát – önállósága, eredetisége ellenére sem – elszigetelt, minden külső hatástól függetlenül fejlődő jelenségként értelmezte, és nem zárta ki a kívülről érkező, minden nemzet öltözetén egyaránt megjelenő, nemzetek feletti műveltség hatását, amely azonban csak az ízlésben és külsőségekben érvényesülhet, és nem érintheti az öltözet nemzeti jellegből eredő lényegét, nem teheti egyformává az egyes nemzetek tagjainak külső megjelenését. Mindebből az is következik a szerző számára, hogy a „művelt ízlés által idomíttatott” nemzeti öltözet, bár kifejezi az önálló nemzeti jelleget, és különbözik a párizsi divattól, mégsem áll ellentétben az általános ízléssel és az európai divattal, nem alábbvaló annál, hanem egyenrangú: „nem látom megsértve a jó ízlést és műveltséget, ha Páris utcáin frakkban, Pest utcáiban pedig zrinyiben hemzseg a sokaság.”¹²¹

Az önálló nemzeti öltözet (és mellette Ney szerint a törvény, az ősi szokások, a nyelv is) a nemzet önálló létének kifejezője, ugyanakkor annak egyik feltétele is; kifejezi a nemzet tagjainak összetartozását és egyben más nemzetektől való elkülönülését. Ezért tartotta

¹¹⁶ GERGELY 1987. 120. p.

¹¹⁷ RÉVÉSZ 2005. 8. p.

¹¹⁸ *Honderü*, 1845. március 11. 194. p.

¹¹⁹ *Honderü*, 1845. március 13. 202. p.

¹²⁰ Uo

¹²¹ Uo 203. p.

fontosnak, hogy „azon legyünk, hogy megszüntessük a nemzeti *elágzásokat* minden tekintetben, s munkáljuk a nemzet összeolvasztását még öltözetben is!”¹²²

A divatlapok oldalain, az öltözködés, de a nemzeti kultúra és a társasélet (valamint az iparvédelem kapcsán a nemzeti gazdaság) egyéb elemeinek kontextusában is, egy olyan pozitív, a nemzet (elsősorban múltbéli, illetve a jövőben várható) nagyságára, tekintélyére építő, a nemzeti büszkeség növelését elősegítő nemzetkép kialakításának lehetünk tanúi, amely „befelé” a nemzeti közösséget erősíti, a közösséghez tartozókat magához láncolja; amely megakadályozza, hogy a közösség tagjai – úgy, ahogy a 18. században – elforduljanak tőle. Mindehhez olyan „nemzeti” alternatívák felmutatására volt szükség, amely megakadályozta, hogy a magyarok engedjenek az „idegen” (idegen nyelv, külföldi folyóiratok, idegen divat stb.) csábításának. Egyúttal „kifelé” pedig újabb csatlakozók, illetve legalábbis rokonszenvezők toborzását segíti. E célok eléréséhez pedig minden eszközre, egyáltalán nem utolsósorban az olyan könnyen észlelhető és érthető külsőségekre is szükség volt, mint amilyen az öltözködés.

¹²² Uo 203. p.

2.4 A nemzeti öltözet (lehetséges) forrásai

2.4.1 A népviselet

A „nemzeti leltár”¹²³ elemei különböző forrásokból származhattak. Egyes európai országokban, ahol a korszakban szintén felmerült a nemzeti öltözet megteremtésének igénye, a parasztság viseletéhez nyúltak,¹²⁴ Magyarországon azonban – legalábbis a reformkorban – ez nem így történt.

Egy pesti polgárnak, még akkor is, ha sohasem tette ki a lábát városából, számos alkalmá nyílt arra, hogy találkozzon a magyar parasztok – valóságos avagy ábrázolt, gyakran elképzelt, idealizált – viseleteivel. Elég volt kimennie az utcára, ahol máris találkozhatott népviseletbe öltözött falusiakkal, hiszen Pest társadalmának, az állandóan vagy időlegesen a városban tartózkodóknak a sokszínűsége minden bizonnyal az öltözködésben is leképeződött. Jól látszik ez, ha a korabeli városábrázolásokon nemcsak az épületeket, hanem a staffázsfigurákat is megnézzük – ezek arra figyelmeztetnek, hogy a pesti öltözködést a társadalmi csoportok, a városban együtt élő népcsoportok (helyiek és ideiglenes városlakók) (és minden bizonnyal az ízlés) szerint is tagoltan kell elképzelnünk¹²⁵ – a fővárosi öltözködés a divatlapokban igencsak leegyszerűsítve, a francia divat – magyar öltözet szembenállásra korlátozva jelenik meg.

A pesti polgár a népviseletekkel olvasmányaiban is találkozhatott. Az európai romantika felfedezte a paraszti kultúrát. Bár a népművészet módszeres kutatása csak a század végén kezdődött, a 19. század első felében megindult a népelet, ezen belül a paraszti öltözködés feltárása. Magyarországon először a népköltészetre irányult a figyelem. Révai Miklós már 1782-ben felhívást tett közzé a köznépi dalok összegyűjtésére, Kölcsey pedig a nemzeti költészet megteremtésének kiindulópontját látta a népköltészetben.¹²⁶ Viseletsorozatok¹²⁷ már korábban is jelentek meg, és a folyóiratok, például a *Tudományos*

¹²³ Lőfgren kifejezése. LÖFGREN 1989.

¹²⁴ Pl. a svéd egyetemi hallgatók saját vidékük népviseleteiben jelentek meg ünnepélyeiken. FLÓRIÁN 2003. 22. p.

¹²⁵ Ugyanezt mutatják Max Paur von Felix pest-budai figurákat megőrkítő rajzai. PAUR 1978.

¹²⁶ KÖLCSEY 1997. 59. p.

¹²⁷ A viseletsorozatokról ld. pl. KRESZ 1956.; CENNERNÉ 1972.; *Sásköpeny*; BASICS 2006.

Gyűjtemény és a *Regélő* is közöltek leírásokat Magyarország különböző vidékeinek népeiről, népcsoportjairól, amelyek többek között az egyik nemzeti jegynek, sajátjának tekintett viseletre is kitértek, és néha képmelléklet is tartozott hozzájuk. A leírások között voltak tudományos igényűek, de általánosan jellemző rájuk az idealizálás, mint ahogyan a korszakban készült képi ábrázolásokra is, azonban mindenképpen hatással voltak a városi lakosságnak a közrendről alkotott képére.

A városlakók a színházban is láthattak népi, vagy népies jelmezeket. Bár a paraszti öltözetek színpadi szerepeltetése a népszínművekben az 1840-es években még vita tárgyát képezte, ugyanis a kritikusok nem a néprajzi hitelességet, hanem a festőiséget kérték számon a jelmezeken, a korszakban a színház már törekedett a falusiak valóságghú ábrázolására.¹²⁸

A divatlapok szerzői egyetértettek abban, hogy a korban a magyar nemzeti öltözetet a leginkább a „nép” körében lehet fellelni, míg a városi lakosok a divat hatalma alatt állnak, így a falut értérendjükben a város elé helyezték: a *Honderű* azt állította, hogy a (női) nemzeti öltöny „csak a pórnép által tartatik meg, mintha azok [vagyis a többi hölgy] inkább szeretnének divatbábok, mint honleányok lenni.”¹²⁹ Vahot Imre szerint „istenadta jó köznépünk” viselte és a jelenben is viseli a nemzeti öltözetet,¹³⁰ máshol pedig úgy vélekedett, hogy „a szegény köznép e tekintetben is megsegényeníté úri rendünket.”¹³¹ A népeletet a sajtóban bemutató szerzők alapvetően ősinek, eredetinek fogadták el azt, amit a faluban találtak, és azt sugallták, hogy koruk népviseleteit megismerve az olvasók megtudhatják, miként öltözködtek ősiek. Ezzel nem áll ellentétben az, hogy egyes írárok a divat és a fényűzés falusi térhódítására, a „magyar öltözéki eredetiség” kiszorulására is felhívták a figyelmet, veszteségként ábrázolva a falusi viselet változását¹³² – a paraszti öltözködés átalakulása feletti aggodalom éppen azt támasztja alá, hogy a szerzők önállóként, archaikusként, zártként, változatlanul megőrzendőként képelték el a paraszti kultúrát és ezen belül a paraszti öltözködést is, amely eddig „megmenekült” azoktól a külső hatásoktól, amelyek kizárása a jövőben is kívánatos. Kiindulópontjuk tehát nem a „valóságos” nép volt,

¹²⁸ KERÉNYI 1981. 453–454. p.; FLÓRIÁN 2002.

¹²⁹ *Honderű*, 1847. március 31. 254. p.

¹³⁰ VAHOT IMRE: Üdv és hála hölgyeinknek a nemzetiség szent nevében! *Pesti Divatlap*, 1845. március 6. [297]–298. p. [297.] p.

¹³¹ VAHOT IMRE: Újévi szózat koronás nemzetiségünk ügyében. *Pesti Divatlap*, 1848. január 1. 1–5. p. 4. p. Ugyanakkor akadt olyan szerző is, aki a falusi középnemességnek tulajdonította a nemzeti jellem, szellem, szokások, viselet és nyelv fenntartását. A magyar nemesség családi élete. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. I. 21. sz. 161–162. p.

¹³² Pl. VAHOT IMRE: Kecskemét és a kecskeméti puszták. *Magyarország és Erdély képekben*. I. kötet. 84–126. p.

hanem „a kulturális elit képére formált, inkább a romantikus vágyak által alakított népképzet”.¹³³

A szépirodalom területén zajló népies–pórias vita, illetve a „pór” terminus leválasztása a „nép” kifejezésről¹³⁴ az öltözködéssel kapcsolatban is megjelent. Ahogyan a népi kultúrát magához emelni kívánó elit kultúra, akár a költészet, akár a képzőművészet vagy a színház területén, elzárkózott a vulgáris ábrázolásától, és az utánzás mellett legalább ugyanannyira érvényesült az átnevelő, megszépítő szándék,¹³⁵ úgy a (nemzeti) öltözködés terén is csak az vált elfogadottá, ami megfelelt az „ízlés”, a „műveltség” közelebbről nehezen meghatározható kritériumainak.

Így a választóvonal nem feltétlenül a városi és falusi, vagy úri és közrendi öltözködés között húzódott. Annál is inkább, mivel a nemzeti – úri – öltözet egyes elemei (pl. dolmány, szűk magyar nadrág, csizma) a közrend viseletének is részét képezték, a 19. század első felétől a parasztviselet sok tekintetben a nemesi öltözet irányában alakult át, az 1830-as évektől a kék posztóból készült, zsinórozott magyar nadrág, mellény, dolmány stb. a jómódú parasztság viselete lett az ország egyes területein.¹³⁶ 1822-ben a nemzeti öltözet fogalmának két eltérő értelmezése került szembe a *Tudományos Gyűjtemény*ben zajlott vitában. A vita kiindulópontja Csaplovits János megjegyzése volt a magyar viselet nemzeti jellegéről: szerinte a magyar öltözet szűk, a német pedig bő. Antal Mihály ezt vitatta, hiszen szerinte csak a „nemesi rend” öltözte szűk, a „köznép”-re viszont épp az ellenkezője igaz – ez azt is jelentette, hogy számára a magyar nemesek és a közrendűek öltözte ugyan élesen elkülönül egymástól, de mindkettő egyértelműen „nemzeti”. Csaplovits válaszában viszont a nemzeti öltözet szűkebb és a 19. században általános értelmezését adta: „de mivel *nemzeti* ruhán nem ezeket [a parasztok bő ingét és gatyáját] értjük, igaz marad az is, hogy a magyar *nemzeti* ruha, mind a parasztnál, mind az Uraknál szűk” – nála tehát a hamarosan „pórias”-nak minősített öltözeti elemek nála nem képezték részét a nemzeti öltözetnek, bár hozzátette, hogy a nemzeti jelleg a parasztok bő ruháin is érvényesül.¹³⁷ Ugyanakkor Edvi Illés Pál 1835-ben a *Miben áll a Magyar-Nemzetiség?* című írásában a nemzetre jellemző öltözékek között nemesi és

¹³³ MILBACHER 1999. 453. p.

¹³⁴ Ld. pl. MILBACHER 1999.

¹³⁵ JÁNOSI 2005. 47. p.

¹³⁶ *Sásköpeny* 9. p.; KRESZ 1956. 46. p.; FLÓRIÁN 2009. 77. p.

¹³⁷ ANTAL MIHÁLY: Megtáfolások és Igazítások. *Tudományos Gyűjtemény*, 1822. V. kötet 116–120. p.; CSAPLOVITS JÁNOS: Felelet az én ethnographiai értekezéseimet érdeklő igazításokra. *Tudományos Gyűjtemény*, VI. kötet 112–114. p. Antal Mihály (Jászladány, 1793 – Pest, 1850) Bölcséleti, orvosi és jogi tanulmányok után nevelősködött. 1830-tól élt Pesten, közreműködött az akadémiai szótár szerkesztésében. 1833-ban az akadémia levelező tagja lett, 1834-től a nemzeti kaszinó könyvtárnoka. Csaplovits János (Felső-Pribél, 1780 – Bécs, 1847) Ügyvéd és jószágigazgató. Jogí, földrajzi, statisztikai, gazdasági cikkeket és értekezéseket írt.

paraszti ruhadarabokat is felsorolt, tehát nála az úri és a közrend által viselt öltözetek egyaránt a magyar nemzet sajátosságaiaként szerepeltek.¹³⁸ Vidéky Károly népviseleteket bemutató metszetei a *Regélő*ben az 1830-as években „Nemzeti öltözetek” címen jelentek meg, ez a kifejezés azonban a „népviselet” kifejezés létrejöttével (amelyet valószínűleg Fényes Elek írt le először 1846-ban a paraszti viseletnek a nemzeti öltözettől való megkülönböztetésére)¹³⁹ végleg lefoglalódott a történeti nemesi viselet számára.

A népies-póriás ellentétpárból a „népi” regiszterbe tartozó öltözködési elemek (amelyeket az elit saját képére formált) akár be is kerülhettek a városi, úri öltözködésbe (erre inkább az 1859 utáni nemzeti divathullám szolgál sok példával, amikor különböző vidékek mentéinek, főkötoinek, szűreinek a „magasabb ízléshez” igazított változatai jöttek divatba Pesten – ezek azonban jórészt a nemesi öltözködésből „leszivárgott” ruhadarabok voltak. A póriás, azaz nyers, faragatlan azonban tilos, megvetendő: az öltözködésben „minden betyárság kerülendő” – írta Keszthely Erneszt, aki, mint láttuk, a magyar nemzeti öltözetet az európai öltözködéshez kívánta közelíteni.¹⁴⁰ Ugyanez a szembeállítás a Vahot Imre és a nemzeti kör báljának szervezői közötti – később ismertetendő – vitában is előkerült: „ha valaki e mulatságban a csárdást egy üngben, nadrágzsebéből lelógó tarka kendőkkel s néha asztalra is ugrálva találná jární, mint egy valakinek szokása, mi ezt újságban nem trombitálnók, sem a bált egyesek pajkossága miatt egészen betyárosnak nem mondanók...” – a szervezők, bár nyíltan nem mondják ki, valószínűleg magát Vahotot állítják az olvasó elé a „betyáros” mulató képében, némi támpontot nyújtva annak elképzeléséhez, mit is értett Vahot az igazi magyar szellemű társaséleten.¹⁴¹

A népviselet kapcsán azt is érdemes sorra venni, miről nem esett szó a reformkori divatlapokban.

A témában publikáló szerzők tehát a paraszti viseletet ősiinek, eredetinek fogadták el, de sem esztétikai, sem társadalmi-politikai érveket nem hoztak fel egy olyan egységes nemzeti öltözet kialakítása és elterjesztése mellett, amely a népi kultúrából merített volna, és a nemzet minden egyes tagjának egyformán tulajdonát képezhette volna – a jobbágyi korszak paraszti viseletei nem váltak a nemzeti kultúra részévé. A nemzeti divatmozgalom az úri és városi öltözködésnek az uralkodó párizsi divattól való eltérítésére, illetve megmagyarosítására

¹³⁸ E* I* p* [Edvi Illés Pál]: Miben áll a Magyar-Nemzetiség? *Magyar Hazai Vándor*, 1835. 51–60. p.

¹³⁹ FLÓRIÁN 2003. 9. p.; FLÓRIÁN 2009. 7. p.

¹⁴⁰ KESZTHELY ERNEST: Néhány futékony gondolat a magyar polgári öltözetéről. *Társalkodó*, 1832. december 15. 395–400. p. 398. p. Amint már említettem, a szerző valószínűleg azonos Bajza Józseffel – ha ez valóban így van, érdemes idézni Bajza gondolatát a népies költészetről: „ne a költő vetkezze le a maga művészségét, hogy a néphez hasonló legyen, hanem a nép szájában támadt dalt öltöztessen művészi alakba, nemesítse meg művészi gonddal.” Bajza és Toldy levelezését idézi MILBACHER 1999. 461. p.

¹⁴¹ Nyíltlevel a Pesti Divatlap szerkesztőjéhez *Honderű*, 1845. február 6. 105–107. p. 107. p.

irányult. Egy magyar és ennek megfelelően talpig magyarba öltözött „középrend” megteremtésének szándéka rajzolódik ki, elsősorban a magyar és német nyelven beszélő nemességből és városi polgárságból,¹⁴² amelynek az arisztokrácia megmagyarosodása szolgálhatna mintául. A reformkori divatlapok számára a falvak – magyar és nem magyar ajkú lakóikkal együtt – továbbra is felfedezésre váró egzotikus területek voltak. Népismerető cikkeket közöltek, amelyek a viseletnek is teret szenteltek, olykor képeken is bemutatták a különböző népviseleteket, de a társadalmat megosztó választóvonalaknak a „művelt osztályok” esetében gyakran hangoztatott eltörléséről, a közeledésről az alsóbb osztályok esetében nem esett szó, mint ahogy arról sem, szükséges-e a falusi lakosság nem magyar ajkú részének bevonása a nemzetbe. Pedig a parasztság a nemzetbe való beemelése politikai programjának társaséleti megfelelője lehetett volna egyes paraszti öltözetdarabok beépítése a nemzeti öltözetbe. A reformkori Pesten a népviselet úri alkalmazása azonban nem vált általánossá, bár előfordult, de inkább csak egy-egy speciális alkalomnak szólt: a felsőbb körök tagjai csak jelmezbálokon vagy korteshadjáratokon öltöttek magukra paraszti ruhadarabokat.¹⁴³ Az előbbi gesztus a népviselet egzotikuma és festőisége iránti romantikus érdeklődéssel magyarázható, így például – a betyárkultusz jegyében – 1842-ben az asszonyegyesületi bálon jelent meg „pár nem takaros magyar betyár”,¹⁴⁴ az 1845. év farsangján Batthyányéknál rendezett gyermekbálon hét fiú öltözött Sobri Jósának (ami természetesen legalább ugyanannyira tulajdonítható annak, hogy a gyerekek, korszaktól függetlenül, szívesen bújnak hősök és bűnözők bőrébe).¹⁴⁵ A korteskedéshez felöltött cifraszűr pedig a (már modern értelemben vett, polgári) nemzet összetartozásának öltözetbeni, igaz, csak a választás eseményének szóló kifejeződése.¹⁴⁶

Míg a népi kultúra egyes elemei, például a csárdás vagy éppen a gulyás¹⁴⁷ már a század első felében a nemzeti kultúra részei, sőt, nemzeti jelképek lettek, a viselettel más volt a helyzet. A magyar nemzeti öltözők elemeit nem a paraszti ruhadarabok között keresték, és

¹⁴² A városi polgárok nemzeti hovatartozásának kérdése a reformkorban jelent meg az (országos) politikai közbeszédben. Az 1832/36-os országgyűlés idején bírálatként fogalmazódott meg, hogy a hazai polgárság többsége német. Az 1843/44. évi országgyűlés egyik követé szerint a városoknak a magyar nemzetiség formálásában szerepet kell játszaniuk. CZOCH 2004.

¹⁴³ FLÓRIÁN 2009. 67. p. Nagy Géza szerint követválasztások alkalmával olykor a gatyá is előkerült. NEMES–NAGY 1900. 202. p.

¹⁴⁴ V[AHOT] I[MRE]: Asszonyegyesületi bál. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. január 18. 26. p.

¹⁴⁵ *Honderű*, 1845. február 1. 35. p.

¹⁴⁶ Ld. az emlékiratokat tárgyaló fejezet Podmaniczkyról szóló részét. A cifraszűr a rátéttel, himzéssel díszített szűr 19. században kialakult elnevezése. Viselését annak drágasága miatt a 19. század során egyes megyék és települések korlátozták. Az 1850-es évektől nemzeti szimbólum jellege miatt tiltották. 1859-től a szabók városi, úri használatra is készítettek, a divatképeken ekkor férfi és nő változataival is találkozunk. Vö. GYÖRFFY 1930.; GÁBORJÁN 2000.; FLÓRIÁN 2001. 161–165. p.; GRANASZTÓI–LACKNER [2002.]

¹⁴⁷ A gulyás újáról a nemzeti étellé válásig ld. KISBÁN 1989.

bár a század végén megnőtt a népviseletek iránti érdeklődés, és egyes darabjai – időlegesen – be is kerültek a városi viseletbe, polgári divattá sohasem vált – miközben a népművészet a művészetekben a századfordulón a nemzeti stílus egyik alapforrásaként jelent meg, a paraszti világ szerepet kapott a művészi ábrázolásban, a nemzet ősi, eredeti, romlatlan képét vélték benne megtalálni.¹⁴⁸ A divatlapok nemzeti öltözetként a történeti nemesi öltözetet emlegették, és bár egyetértettek abban, hogy a nemzeti hagyományokat a legjobban a „köznép” őrizte meg, mégsem az ő viseleteik megismerésére és felhasználására, hanem a (nemesi) ősök öltözetéhez való visszatérésre buzdítottak. A 19. századi nemzeti öltözet a már korábban, rendi értelemben is nemzetinek nevezett, történeti nemesi öltözők hagyományát folytatta.

2.4.2 A múlt

Engem egész Európa becsül, így szól vala a frakk.

Hord el előlem hát, cifra atilla magad.

És tölem remegett Európa, csodált az egész föld,

Szóla emez, s a frakk félve előle kitért.

Székács Pál: Frakk és atilla¹⁴⁹

A közrend kultúrája mellett a múlt „jobb és szebb ősi szokásai”¹⁵⁰ képviseltek olyan értéket, amelyhez érdemes volt visszanyúlni.

A bevezetőben röviden bemutatam a nemzeti öltözet történetét, és említettem azt is, hogy a Rákóczy-szabadságharcot követően a magyar szabású udvari díszruha a ritkábbá vált, de tovább élt, az idősebb nemzedékek tagjai közül sokan ragaszkodtak a mindennapokban is a hagyományos magyar öltözőkhez, és a közrendűek egyre nagyobb csoportjainak öltözködésében is szerepet kapott. A megyegyűléseken, a politikai élet egyéb eseményein résztvevők, rendi kiváltságait hangsúlyozva, továbbra is magyar öltözetet viseltek.¹⁵¹

A nemzeti öltözet történetében tehát kimutatható a folyamatosság, ha a 18. század elejétől fogva nem volt is általános, sőt, néhány évtizeden keresztül udvari öltözetként sem volt elfogadott, volt, aki a mindennapokban is viselte és díszöltözetként ünnepi-rendi

¹⁴⁸ GELLÉR 2006. 22. p.; FARKAS 2006.; SEDLMAYR 2006.

¹⁴⁹ SZÉKÁCS PÁL: Frakk és atilla. *Pesti Divatlap*, 1845. január 26. 128. p.

¹⁵⁰ *Pesti Divatlap*, 1845. január 1. [1.] p.

¹⁵¹ A történeti összefoglalóban a következő munkákra támaszkodtam: F. DÓZSA 1996.; FLÓRIÁN 2001. 27–34. p. TOMPOS 2002., 2008.

funkcióját is megtartotta. A divatlapokban megjelenő, nemzeti öltözzel foglalkozó írások mégsem egy létező, még fellelhető hagyomány kiterjesztéseként, hanem egy múltbéli állapothoz való visszatérésként ábrázolták felelevenítését.

A magyar nemesi öltözet a magyar nemzet önállóságaként, nemzeti jelképként való felhasználásának tehát volt előzménye, eddig sem volt nemzeti szempontból közömbös: közsímet, hogy a 18. században számos szépirodalmi mű szerzője (gondoljunk például Dayka Gábor versére, Gvadányi Peleskei nótáriusára, vagy Dugonics Etelkájára) aggódott a nemzeti öltözet átalakulása, illetve eltűnése miatt, az 1790 körüli nemzeti felbuzdulás idején pedig a magyar nemesség 18. század eleji öltözetét vette elő önállósága, különállósága kifejezésére. Így szinte természetes, hogy amikor újra feltámadt az igény a nemzet önállóságának kifejezésére és a nemzeti öltözet felújítására, a forrás ismét a régi, a 18. század során a francia divat hatására bekövetkezett átalakulástól még érintetlen, történeti nemesi viselet lett – bár a valóságban a nemzeti öltözet megtervező szabómesterek a férfiöltözet vonatkozásában elsősorban a korábban már említett nyugat-európai divatváltozásból kiindulva hosszabbították meg a dolmányt, kialakítva ezzel az atillát.¹⁵² (Érdekes azonban, hogy a reformkori nemzeti divatmozgalom a divatlapok propagáló írásaiban nem használta fel a nemzeti öltözet 18. század végi divattá válásának példáját, ellentétben az 1859 utáni időszakkal, amikor hivatkoztak az akkori nemzeti felbuzdulásra.) A nemesi öltözet (modern, polgári értelemben vett) nemzetivé válása nyilvánvalóan nem független a hazai polgári átalakulás folyamatától, amely a nemesség egy csoportjának vezetésével, jogkiterjesztés útján ment végbe – ahogyan társadalmi, politikai kiváltságai az egész nemzet jogaivá váltak, ugyanúgy hagyományaik is megnyíltak a nemzet tagjai előtt.

A nemzeti öltözzék alkalmas volt arra, hogy emlékeztetbe idézze a nemzet múltbéli dicsőségét, ahogyan ez már az alfejezet mottójaként álló versből is kiderül. Szépségének, drágaságának felidézése egyben bizonyítéka is a régebbi korok szépségének és gazdagságának. Móth Endre szintén olyan korszakhoz kötötte a magyar ruhát, amelyben annak viselése azt a nemzeti méltóságot fejezte ki, amivel a magyarok az idegenek felett bírtak.¹⁵³ „Tág volt a magyarnak még akkor e világ, s széles jó kedvében bőruhát viselt; több most a baj, nagyobb a szükség, s a szűkebb körre szorított magyar szűk nemzeti öltönyt vesz

¹⁵² Ld. a 41. lábjegyzetet.

¹⁵³ MÓTH 1833. 33. p.

magára, – s ezt is csak szükség idején.” – állította sajátos párhuzamba Vahot Imre a nemzet sorsában, illetve öltözetében bekövetkezett változást.¹⁵⁴

A szabók, illetve a divatlapok is elsősorban 16–17. századi ruhákhoz nyúltak vissza, amikor a régi magyar öltözködést szándékoztak bemutatni és feleleveníteni. Kostyál Ádám pesti szabómester saját állítása szerint tanulmányozta a nemzeti viselet történetét, metszeteket gyűjtött a régi magyar ruhákról, de azt nem lehet tudni, hogy albuma valóban régi, korabeli metszeteket tartalmazott-e, vagy későbbi művészek által készített historizáló alkotásokat.¹⁵⁵ Egy másik neves pesti szabó, Klasszy Vencel, aki a *Honderü* szerint „a ruhaművességet tudományi oldaláról is különös szenvedéllyel művelvén, az öltözképmódok koronkinti változásainak történeti fejtegetésére szolgálható jeles képgyűjteménnyel” bírt, a 15–16. századi öltözetek gyűjteményéből közölt képeket,¹⁵⁶ de ezeket (pontosabban forrásukat) hasonló gyanúval kell kezelni, mint szabótársa gyűjteményét. A *Pesti Divatlap* 16. századi magyar „eredeti szabású” öltönyöket ajánlott a nemzeti színház és a magyar szabók figyelmébe: a német császár koronázásán megjelent magyar követek ruházatában a keleties jelleg dominál, például kaftánt viselnek, és megfigyelhető több, magyarnak elfogadott elem, a zsinórozás, a prémes-tollas fejfedők.¹⁵⁷ Az azonban ezekből a képekből, írásokból sem derül ki, hogy közlésük mennyiben alapult eredeti forrásokon, és hogy mennyit adott hozzá a reformkori szabók és metszetkészítők fantáziája, mennyiben elképzelt, a múltba visszavetített és mennyiben valóságos az az öltözképmód, amelybe a 16. századi elődöket bújatták, és amelyet a közreadók alapul szántak a nemzeti öltözképmód reformkori változatának megtervezéséhez. Ami lényeges: a kortársak szükségét érezték annak, hogy a feltámasztani kívánt magyar öltözképmódot ősiként és eredetiként mutassák be – a *Regelő Pesti Divatlap* Klasszy Vencel egy díszöltözetét például „az ő magyar viselet eredeti típusának megtartása”-ként jellemezte,¹⁵⁸ amivel az általa tervezett öltözet eredetiségét és a nemzeti öltözet történetének folytonosságát hangsúlyozta.

¹⁵⁴ VAHOT IMRE: A magyar orvosok és természetvizsgálók VIII. nagy gyűlése Sopronban. *Pesti Divatlap*, 1847. szeptember 16. 1209–1213. p. 1210. p.

¹⁵⁵ KERÉNYI 1983. 107. p. Römer Flóris a század második felében szintén megemlékezett Kostyál tevékenységéről, a régi magyar öltözet szabásainak felkutatásáról, ami valószínűsíti, hogy valóban eredeti minták alapján dolgozott. RÖMER FLÓRIS székfoglalója: A magyar jelmezeiről (kivonat). *MTA Értesítője*, 1872. 9. sz. 139–146. p. 145. p. Ld. a Kostyál és Klasszy vitáját bemutató fejezetet is.

¹⁵⁶ *Honderü*, 1843. I. március 25. 424. p.

¹⁵⁷ *Pesti Divatlap*, 1845. január 5. 40. p. és műmelléklet

¹⁵⁸ *Regelő Pesti Divatlap*, 1842. március 12. 168. p. 6. kép

7. ábra. „Az ős magyar viselet eredeti typusának megtartása”. Klasszy Vencel díszöltözete a *Regélő Pesti Divatlapban*

A 19. században újjászülető magyar ruha elődjét hordták „a hétvezér hölgyei, Árpádfejedelmek, Mária királynőnk, a Bánkbánok, Csák Máték, Kontók, Hunyadyak, Zrínyiek és Rákóczyak jó vértű nejei, a Rozgonyi Ceciliák, Zrínyi Ilonák, a hőslelkű egri nők, sőt még szépanyáink, nagynyáink közül is több el nem korcsosodott magyar asszony...”¹⁵⁹ Az Ellenzéki Kör bálját 1848 februárjában megfigyelőben „a delnök aranyfonállal recézett, és fekete fodrokkal tarkázott fejkötőikkel Szécsi Máriák és Zrínyi Ilonák korát” idézték elő, „s a múlt szentesült alakjaiban mint jövőnk dicső napjának elősugárait üdvözöltük őket”,¹⁶⁰ amivel a szerző szintén azt emelte ki, hogy a jövő egyenes folytatása a múltnak. Amikor a divattudósítók arról beszélnek, hogy ez az öltözkész nem új találmány, csupán elfelejtették egy időre, és ellentétbe állítják az állhatatlan, szüntelenül megújuló külföldi divattal, egyrészt a magyar nemzeti öltözet (és vele együtt az egész magyar nemzet) folytonosságát, eredetiségét,

¹⁵⁹ VAHOT IMRE: Üdv és hála hölgyeinknek a nemzetiség szent nevében! *Pesti Divatlap*, 1845. március 6. [297]–298. p. [297.] p.

¹⁶⁰ BULYOVSKY GYULA: Hölgyssalon. *Életképek*, 1848. február 20. 248–249. p.

öntörvényű fejlődését igazolják. Másrészt viszont jelképpé emelik a felújított nemzeti öltözetet, a kardos-sarkantyús katonás viseletet, egy szebb és hősiesebb, cselekvő múltbéli korszak jelképévé, amikor – igaz, rendi értelemben vett, de ezzel a kérdéssel a szerzők nem foglalkoztak – nemzeti egységet hozott létre a mindenkit egyformán fenyegető külső veszély.

A 16–17. századi főúri viselet, amely mintául szolgált az új nemzeti öltözet kialakításához, már anakronisztikus volt a 19. században, nem lehetett egy az egyben felhasználni, így amellet, hogy a divatlapok a divatba hozni kívánt öltözetek eredetiségét, régiségét hangsúlyozták, azt is ki kellett emelniük, hogy ezek a ruhadarabok – ősiségük ellenére – a jelenkor ízlése számára is elfogadhatók. Az *Életképek* egy cikke a „változnak a korok, változnak a divatok” közhelyét variálja: a férfiak „sem akarnák ma már apáink párducos kacagányait, leppentyűs csizmáit felhúzni, vagy fodrozott, beillatozott fürtjeikre Bendegúz vassisakját tűzni”.¹⁶¹ Egy beszámoló a védegyeleti bálban látott magyar öltözetek régiségét, egyben újszerűségét emelte ki: „A régi öltözetek mintha sírkövből támadtak fel ez este, – a szoknyák és a váll úgy, miképp özényaink viselték [...] A XIX-ik század megifjítja ugyan s módosítja őket, de alakjuk majd ugyanaz maradt.”¹⁶² Vagyis a bálban látott öltözetek olyanok, mint a régiek, mint az ősök öltözetei, és ennek az sem mond ellent, hogy időközben jelentős változáson mentek keresztül. A reformkori nemzeti öltözetet könnyű volt visszavetíteni a múltba, mivel az öltözködés története iránti érdeklődés csak ekkoriban kezdődött, tudományos igényű írások e tárgyban pedig csak a század második felében születtek, a divatlapok olvasói tehát kevés információval bírhattak arra nézve, mit is hordtak ők.¹⁶³

¹⁶¹ S--: Kedves Rózám! *Életképek*, 1844. I. 1. füzet 60–62. p.

¹⁶² *Életképek*, 1845. január 25. 128–129. p.

¹⁶³ Érdekes, hogy az aktuális divathoz alkalmazkodó atillát nemcsak a divatlapok állították be ősinek, hanem a külső szemlélők is annak tartották, a nyugat-európai férfiöltözködéshez képest bizonyára archaikusnak tűnt a számukra: a titkosrendőri jelentésekben ősmagyar viseletként, az Árpádok és a hunok viseletként szerepelt az 1820-as évek második felétől. TAKÁTS é.n.

2.5 „Meg ne kövezz édes hazánkfija! Miért az ázsiai ruházatot európai kaptára illeszteni javaslom!”¹⁶⁴

A következőkben arról lesz szó, miként alkalmazkodott az ázsiai eredetűnek tartott magyar öltözet a kor igényeihez és az általános divathoz.

A barokktól örökölt magyar öltözet nem hasonlított a kor a Nyugat-Európában viselt öltözékeire, nem volt divatos, hozzá kellett szabni az újabb igényekhez, amelyet nem kis részben befolyásolt a francia divat. A magyar díszöltözetet költségessé és egyben nehezzé, kényelmetlenné tették az arany és ezüst csatok, hímzések, sujtások, a drága prémek, értékes szövetek. 1831-ben a *Hasznos Multságok* tudósítója úgy vélekedett, a pozsonyi koronázáson pompás magyar öltözékben megjelent bárók fejedelemnek is beillettek volna.¹⁶⁵ Már Kazinczy Ferenc is örömmel jegyezte meg a divattörténetekben sokat hivatkozott *Pályám emlékezete* című művében (1828), hogy a magyar urak jobb belátásra tértek, és kevésbé értékes anyagokból készítették öltözeteiket: „végre láttuk, hogy az arany jobban áll erszényben, mint nadrágon”.¹⁶⁶ Az 1830-as, 40-es évek divatlapjai szintén elengedhetetlennek tartották a nemzeti öltözet egyszerűbbé, olcsóbbá tételét, hétköznapi viselésre is alkalmas változatának megteremtését, hiszen ennek hiányában a nemzeti öltözet nem válhatott általánossá.¹⁶⁷ Pirkler Adolf, a *Pesti Divatlap* szerzője jobbnak tartotta volna, ha a drága arany sujtásokat egyszerű feketére cserélnék, alkalmazkodva a modern idők lehetőségeihez és a „nemzet bús jellemé”-hez. Érveléséből kitűnik, nem kell minden áron a hagyományoshoz ragaszkodni, sőt, a múlt szokásainak kritika nélküli átvétele nevetséges is lehet: „A sujtás kegyeleme ez illúziódús időnkben is mindinkább áradozik; számtalan devalvált értékű, s egykori gazdagságát feladni nem akaró, még ma is a cifra arany sujtások csillogása közben nevetgeti ki önmagát”.¹⁶⁸

Megfelelhet-e a magyar ruha a modern kor elvárásainak? Meg kell-e egyáltalán tartani a nemzeti öltözetet? – merült fel a kérdés. A divatlapok szerzői általában úgy tartották, a magyar öltözéken lehet változtatni, mivel formája nem szigorú,¹⁶⁹ és csupán egy „szabó-

¹⁶⁴ KESZTHELY ERNESZT: Néhány futékony gondolat a magyar polgári öltözetéről. *Társalkodó*, 1832. december 15. 395–400. p. 399. p.

¹⁶⁵ *Hasznos Multságok*, 1831. július 2. 8. p.

¹⁶⁶ KAZINCZY 1979. 229. p.

¹⁶⁷ Ld. pl. *Életképek*, 1845. május 3. 584–586. p. 586. p.

¹⁶⁸ PIKLER ADOLF: Fényezés. *Pesti Divatlap*, 1845. szeptember 18. 769–773. p. 772. p. A szerzőt Szinyei nem ismeri, talán azonos Pirkler Adolf (1809–1889) jászfelsőszentgyörgyi főjegyzővel.

¹⁶⁹ *Pesti Divatlap*, 1844. télelő végén 200. p.

Kazinczyra”¹⁷⁰ van szükség, aki korszerűvé, kényelmessé alakítja. Amint arra már az előző alfejezetben is utaltam, a reformkori nemzeti öltözet megtervezésében, a hagyományos nemzeti ruha modernizálásában, hétköznapi öltözőkké való alakításában nagy szerepet játszottak a pesti szabók. Egyik feladatuk a magyar öltözék olcsóbbá tétele volt. Az arannyal, ezüsttel, prémmel dúsan díszített, drága anyagokból varrt magyar díszruha megmaradt udvari (és ünnepi) viseletnek; mellette kialakult az egyszerű szövetből, a női ruha esetében akár kartonból (vagyis kékfestőből)¹⁷¹ is készített, zsinórozott, hímzéssel díszített,¹⁷² társasági eseményekre, de akár hétköznapra is alkalmas öltözék, amely megfelelt a városi életmódnak és a polgárosodó társadalom igényeinek is. A védegyleti mozgalom hatására hamarosan a báltermekben és egyéb ünnepélyes alkalmakon is szalonképes lett ez a dísztelenebb, polgárosított magyar nemzeti viselet.

Az egyik divatlap tudósítója a szerinte éppen divatozó magyar fejkötőkről írta, hogy „az újabb finom ízléshez” vannak idomítva,¹⁷³ egy országgyűlési öltözetet pedig azzal ajánlottak az olvasók figyelmébe, hogy az „régí eredeti rajzok nyomán, de mint látszik, újabb ízléssel módosított” szabás szerint készült.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Utalás a nyelvújításra. TALABOR: Társalkodásról, különös tekintettel viszonyainkra III. *Pesti Divatlap*, 1847. október 29. 1379–1384. p. 1384. p.

¹⁷¹ A kékfestő a védegyleti mozgalom idején, 1844–1845 báli szezonjában terjedt el báli öltözetek anyagaként. Az alsóbb néposztályok lakás- és ruhatextíliája azért került be az úri divatba, mivel a magyarországi textilgyárak nem termeltek elegendő báli ruhának való kekmét, a kékfestőipar viszont virágzott. A kartonanyag az egyszerűség sokat hangoztatott elvének is megfelelt. A kékfestőről bővebben ld. DOMONKOS 1981.

¹⁷² *Tudományos Gyűjtemény*, 1829. V. [128.] p.

¹⁷³ *Regélő Pesti Divatlap*, 1844. január 4. 13. p.

¹⁷⁴ Magyar országgyűlési köntösök. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. 1040. p. 7. kép

8. ábra. Országgyűlési köntösök Kostyál Ádámtól a *Regélő Pesti Divatlapban*

Egy divatkép szereplői az azokat leíró szerző szerint „az uralkodó divat szerint, mindazáltal félreismerhetetlenül *magyar* ízléshez képest” készült ruhákat viselnek.¹⁷⁵ Úgy tűnik tehát, hogy a nemzetiesség és a korszerűség egyáltalán nem zárták ki egymást. Még a nemzeti öltözet ügyének szélsőségesen lelkes felkarolója, Vahot Imre sem várta el, hogy a hajdani kényelmetlen ruhadarabok, a szűk, szíjas magyar nadrág vagy a rókaprémese mente ismét divatba jöjjenek, megelégedett volna a „kényelmesebb szabású magyaros viselet” elterjedésével is¹⁷⁶ – ezt azonban először is ki kellett alakítani.

Hogy nem volt megváltoztathatatlannak tekintett magyar nemzeti öltözők, kitűnik a divatlapok írásaiból, illetve a bennük folyó vitákból: az egyesek által magyarnak tartott ruhadarabokat, öltözeti elemeket mások nem fogadták el magyarnak, nemzetinek. Egy levél szerzője „igazi s nem elferdített magyar szabású” öltözetet látott volna szívesen a

¹⁷⁵ SAROLTA: *Divat. Életképek*, 1845. II. 12. sz. 387–388. p.

¹⁷⁶ *Pesti Divatlap*, 1844. október 10. 96. p.

magyarokon,¹⁷⁷ amiből az következik, hogy a korban nemzeti öltözetként viselt ruhadarabokat nem tartotta „igazinak”. A Nemzeti Kör 1845. évi bálján többek között azért nem tették kötelezővé a nemzeti öltözkében való megjelenést, mivel a szervezők az akkoriban divatozó nadrágot, rövid atillát, magas tetejű kalapot, turi süveget, főkötőket és vállakat nem ismerték el magyarnak, már csak azért sem, mert az utóbbiak – szerintük – jobban elterjedtek Németországban, mint Magyarországon.¹⁷⁸ Ugyanakkor Vahot Imre ebben a vitában éppen az ellenkezőjét állítja: szerinte például a régi magyarok is hordtak rövid dolmányt, bő nadrágot.¹⁷⁹

A divatlapokat olvasva úgy tűnik, hogy nemzeti öltözők helyett (itt nem a folyamatosan viselt díszöltözetről, hanem az ünnepi, illetve hétköznapi öltözetekről beszélünk, amelyek általános és rendszeres viselése a 18. század első évtizedeitől kezdve megszűnt) inkább nemzetinek, magyarnak elfogadott elemekről lehet beszélni, egy olyan nemzeti kelléktárról, amelyből válogatva egy ruhát vagy öltözőket magyarossá lehetett tenni. A magyar férfiöltözők esetében ilyen volt elsősorban a magyarnadrág – dolmány – mente összeállítás bármelyik darabja (együtt, vagy önmagában, más, akár nyugat-európai, divatos ruhadarabokkal kombinálva), az ékítmények közül a leginkább a zsinórozás, amely önmagában is biztosíthatta bármely ruhadarab magyarosságát,¹⁸⁰ továbbá az arany-ezüst csatok, prém, kard, nemzeti színek, a csizma és a sarkantyú. A női viseletnek a zsinóros selyem vagy bársony magyar derékon és fehér ingvállon kívül a kötény, a magyar fejkötő vagy pártá, a jellegzetes zsinórozás, a kettős ujjak, a prém adhattak magyar jelleget. Azonban ez az eszközkészlet sem volt érinthetetlen: a sarkantyú például a magyar tánchoz sokak szerint lényeges volt, de alaposan megosztotta a közönséget, egyesek elleneztek a bálteremben való viselését, mivel könnyen szétszakította a táncosnők ruháját. A szűk magyar nadrág kényelmetlenségével a *Pesti Divatlap* úgy nézett szembe, hogy a bő nadrágot tartotta „keleties”-nek és eredetinek, amivel mintegy beemelte azt a nemzeti öltözők elemei közé.¹⁸¹

A pesti szabók a párizsi, bécsi divat és a magyarnak tartott elemek felhasználásával alakították ki a korszerű magyar öltözetet a harmincas évektől kezdődően. Az európai divatot ők is jól ismerték, például nyugat-európai vándorútjuk alkalmával, vagy a külföldi divat- és mintalapok segítségével nyílt módjuk tanulmányozni. Az általános divat szerinti öltözőkeket

¹⁷⁷ Egy „erdélyi lelkes grófné”, Nemes Amália levelét közli a *Honderű*, 1844. október 12. 246. p.

¹⁷⁸ *Honderű*, 1845. február 6. 106. p.

¹⁷⁹ *Pesti Divatlap*, 1845. február, 196. p.

¹⁸⁰ A magyar és a nyugat-európai férfiöltözetet elsősorban a kabátfélék összefogásának módja (a nyugati felsőruhákön vágott gomblyuk és gomb, a magyarokon zsinór) különböztette meg egymástól, ami a szabásra is kihatással volt.

¹⁸¹ *Pesti Divatlap*, 1844. télelő végén 200. p.

tették magyarrá a nemzetinek elfogadott formák, valamint néhány díszítőelem, kiegészítő felhasználásával, így létrehozva egy magyar divatot, amely alkalmas volt a nemzethez tartozás kifejezésére, de mégsem ütött el annyira a nyugati öltözködéstől, hogy viselőjének teljesen el kellett volna szakadnia az európai divattól. Például a rövid dolmányok, menték meghosszabbodtak, így közelítettek a korabeli európai szalonkabáthoz, frakkhoz, a magyar nadrágnak is kialakult egy olyan változata, amelyet – a csizmát kiváltó – cipőhöz is lehetett viselni,¹⁸² a hosszú szárú, bő pantallót pedig az 1830-as évektől hordták magyar dolmányfélékhez is, az 1840-es években zsinórozással adtak neki magyaros jelleget.¹⁸³ A *Honművész* 1835-ben pesti divatképet közölt, amely a lap szerint bizonyította, hogy a bécsi, párizsi ízlés és a nemzeti szabás nem zárják ki egymást: a biedermeier női ruhán a „nemzeti testtel berakott” derék képviseli a nemzeti jelleget.¹⁸⁴

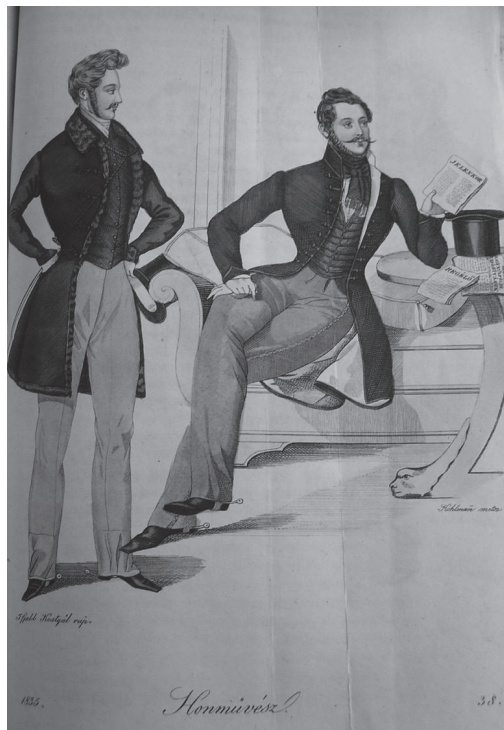
9. ábra. „Nemzeti testtel berakott derék” a *Honművész* divatképén

¹⁸² FLÓRIÁN 2009. 96. p.; HAJDÚ 2008. 44. p. A „magyar pantalló”-n az oldalvarrást zsinórral takarták el, a nadrág alján az oldalhasítékot zsinörgombolókkal fogták össze.

¹⁸³ NEMES-NAGY 1900. 202. p.

¹⁸⁴ *Honművész*, 1835. június 18. 392. p., ill. 26. divatkép. 8. kép

Kostyál Ádám divatképén jól megfér egymással a zsinóros posztódolmány és a sarkantyú a nemzeti, valamint a Bristol-nadrág és a mellény az általános divat képviselésében.¹⁸⁵

10. ábra. Dolmány és Bristol-nadrág Kostyál Ádám divatképén. *Honművész*, 1835.

Klasszy Vencel szabómester egy divatképe belföldi kelméből varrt, magyar szabású zubbonyhoz fekete zsinóros, bő, kockás nadrágot és cipőt társított.¹⁸⁶ Ugyanígy Nekula polgári férfiszabó képen csak a zsinórozás, illetve a himzés magyar, a cipő, a mellény, a

¹⁸⁵ *Honművész*, 1835. szeptember 13. 596. p. 9. kép. A mellényt egyébként a közvélemény idegen ruhadarabnak tartotta, a 18. század második felétől vált az öltözködés részévé Magyarországon, nemcsak az általános divatot követők hordták, hanem a nemzeti öltözködésben (a „magyar frakk” „ujjatlan dolmánya”-ként) és a paraszti viseletben is szerepet kapott: a korábbi dolmány-mente összeállítás sokszor a mellény-dolmány váltotta fel. Az 1836-ban, tudatosan a magyar hagyományok őrzésére alakított egri „Eredeti Magyar Honművészeti Szabó Céh” remekelési szabályzatában is szerepelt a „magyar dolmány mellény.” BALASSA 1968, FLÓRIÁN 1998.; FLÓRIÁN 2009. 80–90. p.; HAJDU 2009. 70. p. 23. jegyzet. 9. kép.

¹⁸⁶ *Pesti Divatlap*, 1845. március, 16. kép

csíkos bő nadrag, a széles karimájú kalap a párizsi divatot követi.¹⁸⁷ Egy másik képen a hölgyek divatos, nyugati szabású ruhájuk felett zsinóros díszítésű kabátfélét viselnek.¹⁸⁸ Hatosy István férfisabó pedig kard helyett sétapalcát adott nyugati szabású nadragba és magyar mentébe, atillába öltöztetett modellje kezébe.¹⁸⁹

Az öltözék nemzetivé tételének egyik módja a nemzeti színek – ahogyan a lapok általában nevezték, a három szín¹⁹⁰ – alkalmazása volt az 1830-as évektől kezdve. A már idézett Keszthely Erneszt álnévű szerző szerint a nemzeti színekben pompázó öltözetdarabok csak díszruhának valók, mivel a mostani ízlés kerüli a feltűnőt.¹⁹¹ A reformkori öltözeteken ennek megfelelően inkább csak a díszítés volt piros-fehér-zöld, bár természetesen akadtak kivételek, közülük két jól ismert példa a kalap Barabás Miklós egyik festményén, Batthyány Lajos mellénye,¹⁹² vagy Szendrey Júlia főkötője, amelyről Petőfi naplójában olvashatunk. Egy divatképen „három színű övvel s szalaggal ékített csipkealapú ruha, ugyancsak három színű selymmel hímézve” látható.¹⁹³ Az 1837. évi jogászbálban három testvér fehér, apró rózsabimbókkal hímzett túllruhában jelent meg, így mindhárman a nemzeti színeket viselték.¹⁹⁴ Egy nemzeti divatképen a divatos szabású női ruhát nemzeti színű zsinór, masnik és bojtok díszítik, a hölgy hajába piros-fehér-zöld szalagot illesztett a tervező, illetve rajzoló.¹⁹⁵ Megjelent a nemzeti szalag-díszítés szegélyként vagy a derékre illesztve, masnit is kötöttek belőle,¹⁹⁶ a *Rajzolatok* szerint pedig a pesti urak legújabb divatja 1837 tavaszán a keskeny nemzetiszín szalaggal övezett kalap volt.¹⁹⁷

A párizsi divat és a magyar nemzeti öltözet találkozásának, a kettő közötti ingadozásnak ironikus bemutatása a farsangi mulatságokon, illetve a karikatúrákon megjelenő úgynevezett félmagyar öltözet, amelynek egyik fele a nemzeti, a másik pedig az általános

¹⁸⁷ *Pesti Divatlap*, 1845. május 29. 11. kép

¹⁸⁸ *Pesti Divatlap*, 1845. október 9. 20. kép

¹⁸⁹ *Pesti Divatlap*, 1845. november, 20. kép Ugyanezen a képen a nemzeti színek használata is megfigyelhető: a nőalak fehér ruhát, piros magyar vállat, fehér prémes zöld mentét visel, hajában piros virágdísz látható. A kard a nemesi kiváltságok jelképeként nem is szolgálta volna a nemzeti öltözetnek a nemzet egységét kifejező funkcióját.

¹⁹⁰ F. Dózsa Katalinnal ellentétben nem gondolom, hogy a „három szín” megnevezés feltétlenül „rejtjelezés” lenne, hiszen a kifejezés a reformkori lapokban gyakran szerepelt „nemzeti” jelzővel együtt, ráadásul az áprilisi törvényekben is „háromszínű rózsá” szerepel a kokárda megnevezéseként. Valószínűleg egyszerűen a francia trikolór kifejezés tükörfordításáról van szó. F. DÓZSA 2007. 25. p.

¹⁹¹ KESZTHELY ERNEST: Néhány futékony gondolat a magyar nemzeti öltözetéről. *Társalkodó*, 1832. december 15. 395–400. p. 395. p.

¹⁹² Magyar Nemzeti Múzeum. Lelt. szám: 1961.1968. F. DÓZSA 2007. 25. p.; Barabás Miklós: Nő csíkos ruhában (1844)

¹⁹³ *Rajzolatok*, 1836. 7. sz. divatkép.

¹⁹⁴ *Honművész*, 1837. január 18. 47. p.

¹⁹⁵ *Életképek*, 1844. 3. füzet 159–160. p.

¹⁹⁶ *Honderű*, 1845. január 18. 54. p.

¹⁹⁷ *Rajzolatok*, 1837. május 15. 296. p.

divat alapján készült. Ilyen öltözekről közölt képet a *Honderü* 1843-ban, a lap állítása szerint az egyik álarcosbálban megjelent eredeti után: az ábrázolt férfi magyar oldalán kék színű, ezüsttel díszített mentét, szűk nadrágot, csizmát, tollas süveget visel, nyugati fele pedig zöld frakkot, fekete nadrágot és cipőt.¹⁹⁸

A reformkorban kialakult magyar nemzeti öltözkészék nyugat és kelet kompromisszuma volt, ahol, a divatlapok bármennyire is bizonygatták ennek ellenkezőjét, a nyugat a domináns. A nemzeti divatot követő hölgy vagy úr nem járt volna úgy Párizsban, mint Montesquieu perzsái.

2.6 Zeke és frakk

Míg tehát a nemzeti öltözzel foglalkozó szerzők igyekeztek hangsúlyozni, hogy a nemzeti öltözet ősisége, eredetisége ellenére korszerű, és ezt (vagyis az általános divat hatását) a divatlapok által közölt divatképek is igazolni látszanak, az 1840-es években a nemzeti öltözet kapcsán a divatlapokban zajló vitákban a nemzeti és az európai divat egymást kizáró öltözködési rendszerként jelentek meg.

A zeke és a frakk szópárba az 1842. évi báli idényben zajlott a *Társalkodó* és a *Regélő Pesti Divatlap* hasábjain. A vita középpontjában az a kérdés állott, mely öltözet a megfelelő a bálók alkalmával. A magyaros, illetve az általános, európai divat szerinti (báli) öltözködés híveinek vitája nem egyszerűen a „hazafiak” és „világpolgárok” összecsapása volt, bár látni fogjuk, hogy a két fél az öltözködés funkcióján kívül a hazafiságot is eltérően értelmezte. A „zekések” számára a „nemzetiség” volt a legfőbb érték, amelynek minden más szempontot alárendeltek, míg a „frakkosok” gondolkodásában a „műveltség”, az „illendőség”, sőt, az „európaiság” állt az első helyen.

1842. január elején több lap is beszámolt az új társas magyar táncról, amelyet a bálozni készülő közönség közös táncpróba során sajátított el, és amelyhez hasonlót más zeneszerzők is készültek írni – a báli szezon kezdetén tehát úgy tűnt, hogy a magyar tánc központi szerepet fog játszani. „A mostani 1842-iki farsangon a társaséletünkben főszerepet játszó táncvigalmak magyarodása- s nemzetesedésének kezdetszakaszát ünneplendjük a

¹⁹⁸ *Honderü*, 1843. február 11. p.

fővárosban!”¹⁹⁹ – előlegezte meg a hír kapcsán Vahot Imre január elején az 1842. évi báli szezon meghatározó témát, a nemzetiesség várható mértékének szempontjából osztályozva a

11. ábra. Zeke Tóth Gáspártól, női nemzeti bálöltözet Keresztessy Sámuelről

tervezett pesti és budai táncmultságokat. A szerző szerint a magyar tánchoz magyar öltözet is jár, és arról számolt be, hogy a pesti szabók „igen szép, kényelmes és jutányos magyar táncöltözeteket készítenek.”²⁰⁰ Pár nappal később ugyanő arról adott hírt, hogy a fentebb említett táncpróbán, bár a legtöbben a szokásos „idegenszerű” báli ruhát viselték, egyes nők magyar ruhában jelentek meg, néhány férfi pedig a zrinyi dolmányt vagy „az igen csinos és

¹⁹⁹ VACHOT IMRE: Nemzeti mozgalmak az idei farsang előcsarnokában. *Regelő Pesti Divatlap*, 1842. január 5. 14–15. p.

²⁰⁰ Uo

könnyű, újdívatú tánczekét” öltötte fel, „s több idegenajkú (!) nézőtől hallani, hogy csak az utóbbi, nem pedig frakk illik a magyar tánchoz.”²⁰¹ Vahot szerint a magyar zekét már Párizsban is kezdték divatba hozni, „s ha mi magyarok gyalázatba nem akarunk jöni, bizonyosan nem engedjük magunkat nemzeti ruhánk viseletében a külföld által megelőztetni.”²⁰² A divatlapok egyébként a reformkorban, majd még inkább az 1860-as években, előszeretettel hivatkoztak a külföldön már felkapott magyar öltözetre – a magyar közönség lelkiismeretének felébresztése érdekében.

A *Regélő Pesti Divatlap*ban hamarosan képen is megjelent a Vahot által emlegetett tánczeke: Tóth Gáspár²⁰³ szabómester divatképe nemzeti táncvigalmi öltözetet ábrázolt,²⁰⁴ amelynek „eredeti szépsége”, ahogyan a divattudósító látta, „leginkább a pongyolán lebegő, kivágott, bő ujjakban – és a vállra vetett szép, lovagias vitézkötésben tűnik fel.”²⁰⁵ A kép leírása szerint az egyszerű fekete zsinórzattal díszített bő újjú rövid zeke könnyű anyaga, kényelmes szabása és eredeti szépsége miatt minden alkalomra, tánchoz és társalgási öltözetnek egyaránt megfelelő, a bő ujj alól kilátszó inget pedig nemzetiszínű selyemből készült karperecekekkel lehet összefogni. A pesti szabók tehát a magyar tánchoz kialakították a megfelelő nemzeti táncöltözetet is (a nemzeti öltözet hétköznapivá és általánossá tételéről ekkor nem esett szó, az 1842. évi vita kifejezetten a bálba, táncoláshoz alkalmas öltözetekről szólt – Vahot szerint például „az ügyesen készített magyar öltözet a legszebb társas divatviseletté válhatik”²⁰⁶), amelyet a divatlapok a bálozó közönség figyelmébe ajánlottak, és amely néhány nappal később a vita középpontjába került. A zekét ugyanis nem fogadta el mindenki báli öltözetként, míg a divatlapok szerzői kitartottak amellett, hogy a magyar tánchoz kizárólag a magyar öltözet illik. Megkezdődött a zeke és a frakk disputája, ami 1842-ben csupán néhány cikket és válaszcikket jelentett, hasonló viták azonban később is zajlottak az 1840-es évek során. Az egyik tábor a zekét, vagyis a magyar ruhát, a másik a frakkot, az európai divat és ízlés szerint készült öltözetet látta szívesen a táncmulatságok résztvevőin.

²⁰¹ V[AHOT] I[MRE]: Magyaros tánci próbavigalom. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. január 8. [17]–18. p.

²⁰² *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. január 1. 14–15. p. ugyanitt nemzeti divatképet is közöltek

²⁰³ Tóth Gáspár magyar szabó mester és pestvárosi képviselő, szül. 1804/1805, meghalt 1862-ben. Fia, Lajos is szabómester volt. OSZK FM8/35797 Gyászjelentések, 523. tekercs. Tóth Gáspár Petőfivel való kapcsolatáról a legismertebb: 1844-ben támogatta a költő verseinek kiadását, és – ahogyan az emlékiratról szóló fejezetben lesz még szó róla – magyar ruhákat is készített a számára. Tóth Gáspárról bővebben: Kiss 1988.

²⁰⁴ *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. január 22. 36. kép. (10. kép) A képhez tartozó leírás szerint a bőujjú rövid zeke zöld zefírből készült egyszerű fekete zsinórzattal, lehajtott fekete bársonygallérral és fehér béléssel. Ugyanitt női nemzeti báli öltözeteket is bemutatnak, amelynek nemzetiességét a magyaros szabáson felül a piros-fehér-zöld színösszeállítás is növelte.

²⁰⁵ *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. január 22. 56. p.

²⁰⁶ V. I.: Pesti posta. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. január 22. [49]–50. p. 50. p.

A *Pesti Hírlap* újságírója arról adott hírt január közepén, hogy a báli idényben a magyar táncot több bálban frakkba öltözve szándékozzák táncolni, „némely táncvigalmakban a vendégek polgári *frakkban* tartoznak megjelenni, midőn a szintoly díszes mint nemzeti méltóságokhoz illő magyarkákban megjelenők *kiutasítottak*.”²⁰⁷ A *Regélő Pesti Divatlap* ugyanígy a nemzeti ruhát öltők kizárásáról, a frakk kizárólagossá tételéről írt a budai első társas bál kapcsán, ahol – a meghívó tanúsága szerint – a férfiaknak frakkban kellett megjelenniük, a „polgáriatlan (!) magyar ruhában” érkezőket be sem engedték volna, így frakkban, sőt sokan ráadásul harisnyás cipőben táncolták a magyar táncot is, amit a szerző nevetségesnek tartott, és állította, hogy az országban senki sem fogja követni ezt a módot.²⁰⁸ Vahot Imre ugyanebben a lapban a jogászbálról szólva fejtette ki, hogy a magyar tánchoz nem illik a frakk és a cipő.²⁰⁹ A zekéseknek erre az érvére a Frakk szellemes választ adott: „ha komédia a magyart frakkban táncolni, ugyanaz a keringőt magyarban – így: mindenkinek két ruhával kellene bálba járnia.”²¹⁰ (Ha a vita tovább folytatódott volna, a zeke-pártiak erre nyilván azt felelték volna, hogy a bálokban nem kell idegen táncokat járni.)

A „frakkos-cipős párt” gyakorlatiasan gondolkodott, elsősorban nem a zeke által kifejtett „nemzetiség”-gel foglalkoztak, hanem pongyolaságával: szerintük ugyanis a zekében nem lehet táncolni, mert a bő ujj alól kilátszódik az izzadságtól bepiszkolódott ing. A fentebb említett budai bál rendezői a *Társalkodó* lapjain utasították vissza a *Pesti Hírlap* és a *Regélő Pesti Divatlap* vádját, amely szerint a magyar ruha általánosan ki lett volna tiltva a rendezvényről.²¹¹ Azt azonban elismerték, hogy zekéseket valóban nem engedtek volna be, mert az „pongyola” öltözék, amely nem való bálba,²¹² mivel nem felel meg a társasági szabályoknak és az illetlen: „a finomabb nevelés s erre épült európai szokás más öltözetet kíván”. A frakkosok szerint a zeke „újabb magyar köntös”, tehát eredeti voltát is kétséggel vonták; a „finomabb ízlés dacára némely nagy hazafiak által behozott divat”, amelyben ők (vagyis a frakkosok) „sem hazafiságot, sem a mívelődésnek előmenetelét” nem látják.²¹³

²⁰⁷ Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap*, 1842. január 13. 28. p. Magyarkának a zsinóros magyar dolmányt neveztek, megkülönböztetésül a pitykés dolmánytól.

²⁰⁸ *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. január 19. 47. p. A vitát kiváltó bált Budán rendezték.

²⁰⁹ V[AHOT] I[MRE]: *Pesti posta. Regélő Pesti Divatlap*, 1842. január 19. [49]–50. p.

²¹⁰ *Társalkodó*, 1842. január 26. 31. p.

²¹¹ Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap*, 1842. január 13. 28. p.; *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. január 19. 47. p.; Cáfolat. *Társalkodó*, 1842. január 26. 30–31. p.; Felelet A-nek f.h. 17kén Budán tartott táncvigalmat érdeklő bírálatára. *Társalkodó*, 1842. január 26. 31–32. p.

²¹² *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. január 26. 69. p. Ugyanezen a napon a *Pesti Hírlap* cikkére a *Társalkodó*ban közölt, még a bál előtt írott válaszcikkben az állt, hogy zekében sem utasítanak ki a bálban megjelenő szerzőt.

²¹³ Cáfolat. *Társalkodó*, 1842. január 26. 31. p. Később, 1859-ben Vahot is úgy nyilatkozott az 1844–45. évi nemzeti divatképekről és öltözetekről, hogy azok csak félig voltak magyarosak, keveredtek az idegennel. VAHOT IMRE: Egy őszinte szó magyar divatképeink ügyében. *Napkelet*, 1860. 137–139. p. 137. p.

A zekésekkel ellentétben a frakkot pártolók a viseletet csupán külsőségeknek tartották, amelynek a kényelmi, higiéniai szempontokon túl egyetlen funkciója a választékos ízlés kifejezése, a hazafiságnak pedig szerintük felül kell emelkednie a külsőségeken. Nem általában a hazafiúsággal volt bajuk, hanem azzal, amit a *Pesti Hírlap* fentebb említett cikkének szerzője képviselt: neki „...a tiszta erényes, és külső színlelésen túl emelkedett hazafiúságról fogalma nincsen. [...] szinte az álhazafiakhoz számítjuk, kik még csak egy évtized előtt is kávéházi hős tettek mellett, kóhasító sarkantyú, furkósbot, nagyszakáll s atilladalmány viselésében tartották a hazafiúság non plus ultráját.” „...az ily álpatriotismus, ily szűkkeblű türelmetlenség, ily csekély s érdektelen tárgynak nemzeti aggodalomkénti vitatása a magyar jellemnek legundokabb torzképei, melyek valamint maga a nemzet közt kevés részvétre találnak, úgy külső nemzetek előtt a tiszta s valódi hazafiságnak *kecsét* csonkítják.”²¹⁴ Azokat, akik a divatba jött és általa is „gyönyörű”-nek tartott magyar körtánc eljárását egy bizonyos ruhadarabhoz kötnék, a válaszcikk tehát szűkkeblűnek, fanatikusnak tartotta, akik csak ártnak az ügynek (vagyis a „nemzetiség” ügyének) – mindez azonban nem jelentette azt, hogy saját magukat ne tartották volna hazafinak, a haza szeretetét egyszerűen máshogy képzelték el, mint zekés vitapartnereik.

Az ellentábor úgy látta, a „félmagyar” frakkosok (a jelzőben benne rejlik, hogy nem tartották őket „igazi”, magyarnak, „igazi” hazafinak) azért ellenkeznek, mert nem gondolnak a tiszta fehérműre. A Zeke saját szerepét illetően így nyilatkozott: „nemzetiséget, kényelmet és tisztaságot akarok eszközölni, s ezenfelül oly szép vagyok, hogy jelenleg is csak e tulajdonomnál fogva szólalhattam meg: az elnyomással fenyegető frakkos és cipős párt ellenében minden igaz magyar pártolását tisztelettel bátorodom kikérni.”²¹⁵ Bár a rövid írásban megjelenik érvként a „nemzetiség”, a szerző ennek különösebb kifejtését, indoklását nem tartotta szükségesnek; soraiból annyi azért kiderül, hogy a magyar öltözetdarabtól a „nemzetiség” terjesztését várja, ebben pedig az „igaz magyarok” támogatására számít, mint ahogy az is, hogy az öltözködés nemzetiessége számára egyáltalán nem külsőség, hanem lényegi kérdés.

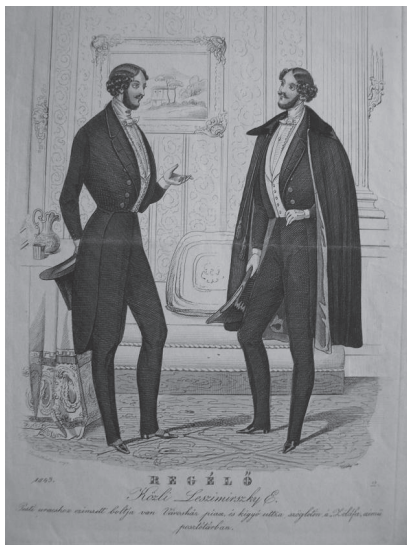
Ahogy az már lenni szokott, anyagi természetű vádaskodás is felmerült a két párt vitája során. A Zeke feltételezte, hogy a frakkosok frakkja már készen volt, így nem akartak másik öltözetet csináltatni, a frakkosok pedig elképzelhetőnek tartották, hogy a zeke divatját a

²¹⁴ Cáfolat. *Társalkodó*, 1842. január 26. 30. p.

²¹⁵ Zekénk fölshozálása a frakkos párt ellen. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. február 2. 80. p.

nagy haszon reményében pesti szabómesterek erőltették a bálozókra²¹⁶ – ez a szabók elleni vád máskor is gyakran elhangzott, igaz, általában a divatot bíráló, divatellenes írások vélték úgy, hogy a divat elsősorban a belőle élő mesterek és kereskedők nyereségvágyán alapul. A frakkpártiak tehát, úgy tűnik, a nemzeti öltözet 40-es évekbeli báli szereplését is divatként értelmezték – ezt támasztja alá a „bálöltözeti divatkórság” kifejezés, amellyel egy hamarosan tárgyalandó vita során illették a jelenséget. A divat ebben a kontextusban nem belülről fakadó, hanem gerjesztett, érdekek által irányított jelenség.

A divatlapok tanúsága szerint 1842-ben a magyar tánc vezető szerephez jutott, a magyar öltözet viszont egyelőre csak elszórtan jelent meg a pesti bálokon, és maguk a divatlapok sem törekedtek az európai divat kizárására, hiszen, ahogyan azt már említettem, divatrovataikban többnyire a párizsi, bécsi divatról számoltak be, és divatképeik is elsősorban párizsi divat szerint készült ruhákat ábrázoltak – sőt, egyikük 1843 elején pesti férfi bálöltözet gyanánt is frakkot mutatott be, igaz, pesti szabó műhelyéből.²¹⁷

12. ábra. A zeke ellenfele: a frakk. *Regélő*, 1843.

²¹⁶ Zekénk fölszólalása a frakkos párt ellen. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. február 2. 80. p.; *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. január 26. 69. p.

²¹⁷ Divatkép. *Regélő Pesti Divatlap*, 1843. január 8. 66. p. 11. ábra

A frakk a későbbiekben is jelképe maradt a külföldről érkező divatnak. A karikatúrák előszeretettel használták az osztrákok megjelenítésére (szembeállítva a nemzeti öltözetben ábrázolt magyarokkal). A magyar öltözet terjesztése érdekében felszólalók valamennyien egyetértettek abban, hogy a frakk csúnya és célszerűtlen, egyesek szerint férfiatlan is, feleslegesnek tartott szármáyai pedig állandó gúnyolódás tárgyát képezték. Az *Életképek* egyik szerzője, Szeberényi Lajos 1844-ben „frakkirtó társaság” alakítását javasolta: „à bas a frakkokkal!” – szözl az általa kiadott jelszó.²¹⁸

2.7 Iparvédelem és divat – a védegyelet divatot teremti²¹⁹

„Még [=míg] divattá nem válik, dictiózghatunk az egyleti gyűlésekben; ha csináltatunk is egy ily nemzeti dolmányt, ritkán kopik az rajtunk” – írta a honi kelméből készült nemzeti öltözetről a *Merkur* szerzője 1844 első felében.²²⁰ Vagyis szerinte a védegyeleti eszme csak akkor válik valósággá, ha divat lesz belőle, elterjed, amihez a szerző az előkelő hölgyek és urak példamutatását tartotta fontosnak. A nemzeti öltözet a védegyeleti mozgalom idején, a Magyarországon készült textiliákkal párhuzamosan, rövid időre a figyelem középpontjába került. 1844-től néhány éven keresztül a divatlapokban leggyakrabban előforduló szó kétségtelenül a „honi”: „legyen minden honi” – hangzott például az *Életképek* felszólítása az 1845. évi báli szezon kezdetén.²²¹ A nemzeti divatot és a hazai ipart már korábban is népszerűsítették a divatlapok (csak egy példát kiragadva, 1841-ben Kostyál Ádám magyar szabású öltözékeihez eperjesi vásznat és magyar tollakat ajánlott a külföldiek helyett),²²² 1844-től azonban a honi portéka nemzeti üggyé vált, és innen már csak egy lépés volt a honi

²¹⁸ Mi újság Budán. *Életképek*, 1844. I. 39–40. p. Szeberényi Lajos (Maglód, 1820 – Pozsony, 1875) Evangélikus teológiai tanár, az 1840-es években Pesten élt, és főleg hírlapírással foglalkozott.

²¹⁹ A Védegyelet gr. Batthyányi Kázmér elnökletével alakult 1844-ben a hazai ipar védelmére. Alapszabályát igazgatója, Kossuth Lajos dolgozta ki. Tagjai kötelezték magukat, hogy (amennyiben lehetséges) hat éven keresztül csak hazai árut vásárolnak. Hivatalosan 1848-ig működött, de a mozgalom már ennél korábban elhalt. Kevés konkrét gazdasági eredményt hozott, de nagy szerepe volt a reformmozgalom egységesülésében és pártta szervezésében. Bővebben lásd pl. SZABOLCSI 1989.; CSER 1996.; KOSÁRY 1942., 2002.

²²⁰ BESZE JÁNOS: Kereskedelmi életképek III. *Merkur*, 1844. I. 221–222. p. 221. p. Besze János (Szendrő, 1811 – Arad, 1892) Politikus, ügyvéd. 1848-ban képviselő. Mint az esztergomi nemzetőrök őrnagya egy ideig Komárom alatt szolgált. 1848. dec.-tól 1849. febr.-ig a borsodi és hevesi népfelkelés szervezője. Részt vett a debreceni egy.-en és a népgyűlésekre rendszeresen elkísérte Kossuthot. 1849. júl.-ban Fejér vm. kormánybiztosa. A szabadságharc leverése után, közel egyévi bujdosás után elfogták és halálra, majd kegyelemből tízévi várfogságra ítélték. Ebből hét évet töltött le. 1861-ben újra Esztergom képviselője. Eleinte a Határozati Párthoz tartozott, majd 1865-ben Deák Ferenc pártjához csatlakozott. 1869-ben a pénzügyi törvényszék elnöke.

²²¹ *Életképek*, 1845. január 18. 97. p. Egy korabeli bécsi vicc szerint azért nem indult meg időben a jégzajlás a Dunán, mert a nyugat felől érkező jég nem honi. *Pesti Divatlap*, 1845. március 30. 410. p.

²²² *Honművész*, 1841. június 27. 408. p.

termékek és a nemzeti öltözet ügyének összekapcsolása. (Bár olyan megengedőbb hangokat is lehetett hallani, amelyek megelégedtek volna az egyikkel: a hazai kelmék vásárlásával,²²³ vagy a magyaros szabással is.²²⁴) A divatlapok a báli szezonban megteltek az olyan táncvigalmakról szóló tudósításokkal, ahol a honi kelme, közöttük az egyszerű karton, illetve a magyar szabású öltönyök játszották a fő szerepet a nemzeti táncok és honi társalgási nyelv mellett. Ennél többet csak azokról a bálokról beszéltek a lapok, amelyek nem voltak eléggé nemzetiek, ahol a honi még nem divat.

A luxuskritika folyamatosan jelen volt a 19. századi divatlapokban, és a morális érvek mellett szorosan kapcsolódott a hazai ipar védelméhez is: a szerzők úgy érveltek, hogy a hazai ipar elmaradottsága miatt a fényűzési cikkeket külföldről kell beszerezni, így a pénz külföldre folyik, amit itthon hasznosabb és szükségesebb dolgokra (pl. jótékonykodásra) is el lehetne költeni. A megoldás a divatlapok szerint egyszerű: el kell fogadni a hazai ipar által kínált egyszerűbb árukat, ezzel támogatni a hazai ipart, a több megrendelés pedig jobb munkára buzdítja az iparosokat. Ezt a gondolatmenetet többek között Ney Ferenc is kifejtette egy írásában, közvetlenül a korábban már részletesen bemutatott, a nemzeti öltözetnek a nemzet létrejöttében és megmaradásában játszott szerepét is taglaló cikksorozata után, és nyilvánvalóan attól nem függetlenül.²²⁵ Az egyszerűségnek ugyanis a kortársak szerint a honi ipar fejlődésén túl is van hozadéka, hiszen amennyiben anyagi helyzetől függetlenül mindenki az egyszerűt választja, például beéri a kevésbé finom és díszes, de hazai textíliából és itthon készült öltözetekkel, az a nemzeten belüli válaszfalak leomlását, a nemzet egységesülését segíti elő: „a külső anyagi választófalak gyérültevel az általánosan elfogadott és megkedvelt egyszerűség mindenkit saját szabad és jó kedvből eredő választása szerint ruházand, igen természetes, hogy gyérülend s lassankint eltűnend a szemsértő tarkaság, a kedélyek összébbsimulnak, nem érezvén visszataszítatást már külső tekintetnél fogva is, az általánosan egyszerűség egyszerűsítést szülend lassankint, s így megtéve az igényelt lépés az összeolvadásra.”²²⁶ A hazai textíliák vásárlásával tehát két ponton is lehetett csatlakozni a „nemzetiség”-ért folytatott küzdelemhez. A hazai ipar támogatása egyrészt az önálló nemzeti fejlődés elősegítésének eszköze volt. Másrészt a honi kelmék megfeleltek a korszakban gyakran hangoztatott „egyszerűség” elvének, amely a nemzeten belüli választóvonalak eltörlésének egyik alappillére volt – az „egyszerű” öltözetet ugyanis bárki megengedhette magának. A – rövid életű és csak korlátozott sikert felmutató – Védegyelet pedig először fogta

²²³ S--: Kedves Rózám! *Életképek*, 1844. I. 1. füzet 60–62. p.

²²⁴ Pesti magyar divat. *Pesti Divatlap*, 1844. november 17. 112. p.

²²⁵ Pl. NEY [FERENC]: Egyszerűség. *Honderű*, 1843. április 1. 253–254. p.; április 3. 261–262. p.

²²⁶ Uo 262. p.

össze az ellenzékét, minden társadalmi rétegből akadtak támogatói az arisztokratáktól az egyszerű polgárokig.²²⁷ Ahogyan a *Pesti Divatlap* fogalmazott: „Ily hatalmasan felkapott, s általánosan elterjedt közérdekű ügy még sohasem tűnt fel társaséletünk körében.”²²⁸

Az Iparegyesület által 1842-ben, 1843-ban és 1846-ban megrendezett iparműkiállításokon már a védegyleti mozgalom előtt szép számmal megjelentek a ruházati ipar magyarországi mesterei által készített termékek is. Az ipari seregszemle azt hivatott bizonyítani, hogy a magyar termékek megállják a helyüket a nyugatiakkal szemben, és minden olyan árut meg lehet találni közöttük, amelyre egy divatos dámának vagy úrnak szüksége lehet. A luxus bírálata a magyar ipar erősödésével alábbhagyott, az iparműkiállítás hírül adó cikkek immár azzal érveltek, hogy a honi gyártmányok tökéletesen kiszoríthatják a külföldieket. „...Úzzétek ki fejecskéitekből azon nevetséges előítéletet, mintha magyar készítmények nem lehetnének fényűzési cikkeitekre fölháználhatók”²²⁹ – szólott 1843-ban az előkelő magyar hölgyekhez az iparműkiállításról tudósító Petrichevich Horváth Lázár, aki szerint – a kiállítás fényében – „uraink és asszonyaink külhoniaskodása nemzeti bűn”.²³⁰ 1846-ban az *Életképek* már egyenesen úgy látta, a kiállításon minden fellelhető, ami divatos lesz, mindenféle divatos és fényes honi kelmét kapni lehet, nem kell tehát külföldre sóvárogni.²³¹

Az iparvédelem divateszme lett és divatot teremtett. Ugyanakkor sem a kézmű-, sem a gyáripar nem volt még felkészülve az ilyen mértékű kereslet kielégítésére: „míg ennekelőtte a magyarműnek [...] idegen név palástja alá kellett búnia, hogy vevőre számolhasson, most már attól tartunk, hogy külföldi posztó véssen magára magyar nevet, hogy a magyarnál elkelhessen.”²³² Előfordult, hogy külföldi gyártású „nemzeti” posztót, „isten áldd meg a magyart” feliratú kelmét, hamisított védegyleti kartont árultak hazaiként.²³³

A Védegylet teremtette divat, éppen divatjelenség volta miatt, újabb és újabb termékeket igényelt, amelyek a hazai ipar támogatásához hozzájárulhattak ugyan, a védegyleti mozgalom másik eszméjét, a nemzeten belüli válaszfalak lebontását azonban könnyen veszélybe sodorhatták. Az aranyból készült védegyleti melltű (nyitott könyv, magyar címer és

²²⁷ GERŐ 1993. 36–37. p.; CSER 1996.

²²⁸ *Pesti Divatlap*, 1845. január 1. 16. p.

²²⁹ PETRICHEVICH HORVÁTH LÁZÁR: Iparműkiállítás. *Honderű*, 1843. II. szeptember 9. 312–315. p. 312. p.

²³⁰ PETRICHEVICH HORVÁTH LÁZÁR: Iparműkiállítás. *Honderű*, 1843. II. szeptember 16. 350–355. p.

²³¹ *Életképek*, 1846. augusztus 1. 160–161. p.

²³² KOSSUTH 1843. 43–44. p.

²³³ *Pesti Divatlap*, 1845. március 16. 353. p.

Védegyelet 1844 felirat) például sem drága alapanyaga, sem „megkülönböztető jel” volta miatt nem volt alkalmas nemzetet egyesítő szerep betöltésére.²³⁴

A külföldi divat követése ellentétben állt az iparvédelem eszméjével. Az *Életképek* 1845-ben arról panaszkodott, hogy a csipke divatja, mivel azt hazai iparosok nem állítják elő a kívánatos mennyiségben és minőségben, lehetőséget ad a külföldi cikkek vásárlására, hiszen a védegyeleti fogadalom csak azokra a termékekre vonatkozott, amelyeket Magyarországon is be lehetett szerezni.²³⁵ Ugyanakkor az eszme azt követelné, hogy a hölgyek és urak a magyar piac kínálata szerint alakítsák ruhatárukat, és ne kapjanak föl olyan divatot, amelynek kellékeit itthon nem lehet megtalálni. Ideális esetben a nemzeti öltözködés egyúttal hazai anyagból, hazai mesterek által készített öltözködés is jelentett, így az öltözködés terén a nemzetiesedés támogatása kétszeres haszonnal kecsegtetett: egyrészt terjedtek a nemzetinek elfogadott formák, szabások, színek, a nemzethez tartozás a megjelenésben is kifejeződéhetett. Másrészt aki nemzeti öltözetet viselt, egyúttal a magyarországi ipart is támogatta. A védegyeleti mozgalomban ez a két elem szorosan összekapcsolódott: „Viseljünk hát magyar ruhát, magyar kelméből; e részben is emeljük a kedves hon javát, s feleljünk meg nemzetiségünk kívánatainak emberül.”²³⁶ – így írt Vahot 1844-ben, a következő lapszámban pedig arról szólt, hogy a belföldi kelmék divatjával itt az ideje a nemzeti szabású öltözetek divatba hozatalának is.²³⁷ Ellenfele, a *Honderü* a védegyeleti mozgalom kibontakozása idején, annak támogatásaként, a magyar szabású öltözetet propagáló írást tett közzé egy „erdélyi lelkes grófné” tollából.²³⁸

A honi ipar felvirágoztatásáért a divatlapok szerint olvasóik, vagyis a hölgyek tehettek a legtöbbet.²³⁹ A korszak hösnői a külföldi áruk kínálta luxusról lemondó honleányok voltak, akik „a cudar korcsok gúnymosolyai dacára is a kötelességteljesítés büszke önértetével viselték magukon azon belföldi egyszerű kelmét, mely azelőtt a külföldies fényűzés miatt nemhogy nyilvános helyeken, de még az úri világ házi köreiben is legfőllebb a szolgáló leányokat takará.”²⁴⁰ A divatlapok az előbbi idézethez hasonlóan áldozatként, de egyben honleányi kötelességgként mutatták be a hazai kelmék viselését. A *Honderü* szerint Koch és

²³⁴ A melltűk árusításáról a *Honderü* számolt be mint „legújabb, legcsinosabb megkülönböztető jel”-ről, a szerző tetszését tehát minden bizonnyal megnyerte a kis aranyékszer. *Honderü*, 1844. november 30. 355. p.

²³⁵ *Életképek*, 1845. január 25. 128–129. p. 128. p.

²³⁶ Pesti magyar divat. *Pesti Divatlap*, 1844. 19. sz. 96. p.

²³⁷ Pesti magyar divat. *Pesti Divatlap*, 1844. 20. sz. 112. p.

²³⁸ Linda: Divat. *Honderü*, 1844. október 12. 245–246. p.

²³⁹ *Honderü*, 1844. november 7. 369. p.

²⁴⁰ VAHOT IMRE: Üdv és hála hölgyeinknek a nemzetiség szent nevében! *Pesti Divatlap*, 1845. március 6. [297]–298. p. [297.] p.

Valero a külföldinél gyengébb minőségű honi selymeiben nem szokás táncolni,²⁴¹ és a kevésbé arisztokratikusnak tartott *Életképek* is úgy vélte, az itthon készült ruhák, sálak nem olyan finomak, mint a külföldiek.²⁴² Egy beszámoló szerint a hazai ipart védő egyik hölgy egy főúri estélyen lila honi selyemben jelent meg, amely „oly tömött és oly különös értékű nem volt is mint külhoni társaié, annál nemesbbé tette hordozója áldozatát”.²⁴³ A *Pesti Divatlap* Vay Dánielt idézte, aki szerint az arisztokrácia büszkén viseli a magyar kelmét, az önmegtagadás pedig honleányi kötelesség.²⁴⁴ Vahot Imre jósata szerint az 1845. évi védegyeleti bálon lesznek, akik „büszke honleányi érzettel”²⁴⁵ viselik majd az egyszerű kartont. Jövendölése, úgy tűnik, valóra vált, az *Életképek* 1845-ben beszámolt egy egyszerű kékfestő ruhában, fehér derékkal és zsinórzattal, hajában fehér virággal bálozó hölgyről.²⁴⁶ Ugyanezen a bálon két leány állítólag minden frakkos férfinak kosarat adott.²⁴⁷ A sajtó nagyra becsülte ezeket az önfeláldozó hölgyeket, de valójában a nemzeti ipar termékeinek viselését hazafias kötelességnek tartották: „uraink és asszonyaink külhoniaskodása nemzeti bűn; és annál menthetetlenebb, mennél érdekesebb, mennél dicsőbb glóriában állnak előttünk a honi műiparnak [...] eredményei”.²⁴⁸ A honi ipar helyzetét felmérő *Honderű* azonban belátta, még nincs itt az ideje annak, hogy valamely rendezvényen kötelezővé tegyék a magyarországi kelmékből varrt ruhák viselését: ebben az esetben ugyanis üresen kongának a tánctermekek. Az ok kitalálását már az olvasóra bízta: gondolhatunk arra is, hogy a bálozók nem szívesen mutatkoznának a magyar ipar silányabb minőségű termékeiben, esetleg nem is jutott volna minden részt venni szándékozóknak az egyelőre nem elegendő mennyiségben gyártott magyar kelmékből. A kötelezőség, ahogy hamarosan látni fogjuk, a védegyeleti mozgalom éveiben fontos kérdés lett.

A honi divat textílijei között a kékfestőnek, korabeli megnevezéssel a kartonnak jutott a főszerep. Az igénytelenség, egyszerűség jegyében („az egyszerű karton ruha kék színe fennen hirdeti hölgyeink honleányi hűségét, s égi kék színével a fényűzés ördögét megriasztani igyekszik”)²⁴⁹ előkelő hölgyek is szívesen öltöztek kék kartonból készült ruhákba, még táncmulatságokra is, és divatba jött a szintén kék karton védegyeleti

²⁴¹ *Honderű*, 1844. november 7. 371. p.

²⁴² *Divat. Életképek*, 1844. 22. füzet 724. p.

²⁴³ *Honderű*, 1846. február 24. 155. p.

²⁴⁴ *Pesti Divatlap*, 1844. november 24. [123.] p.

²⁴⁵ *Pesti Divatlap*, 1844. 23. sz. 171–172. p.

²⁴⁶ *Életképek*, 1845. január 25. 128–129. p. 128. p.

²⁴⁷ *Pesti Divatlap*, 1845. január 26. 130. p.

²⁴⁸ *Honderű*, 1843. szeptember 16. 351. p.

²⁴⁹ VAHOT IMRE: Egy kis gondolatánc a farsang kezdetén. *Pesti Divatlap*, 1845. január 12. [57]–58. p. 58. p.

nyakkendő.²⁵⁰ Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a magyarországi gyárak nem tudtak előállítani elegendő báli ruhához való kelmét, így a kék karton divatjához az egyszerűség igénye mellett a kényszer is hozzájárult.²⁵¹ A védegyeleti mozgalom egyébként nem hagyta érintetlenül a kékfestő formakincsét: jelmondatok, jelszavak, nemzeti jelképek hordozóivá váltak a kékfestő ruhát viselők.²⁵² „honi divat”, „honi ipar”, „egyetértés” feliratú anyagok készültek, Kossuth, Széchenyi és más politikusok képével díszített kendők népszerűsítették az iparvédő mozgalmat.²⁵³

A nemzeti öltözék iránti érdeklődés nem a Védegyelet kapcsán keletkezett, de a védegyeleti, vagy a Védegyelet szellemében rendezett bálok sokat tehetek terjesztéséért, bár kötelező előírását többen nem tartották szerencsésnek. A lapokban több vita is folyt a Védegyelet működésének időszakában rendezett bálok kapcsán, amelyeknek egy-egy bál csak ürügyül szolgált, lényegük valójában az volt, lehet-e, érdemes-e kényszerrel terjeszteni a védegyeleti eszmét, a nemzeti nyelvet és öltözetet, vagyis a „nemzetiséget” – két álláspont, egy „türelmes” és „türelmetlen” csapott itt össze, amely utóbbit (ismét) Vahot Imre képviselte a leghevesebben – bár 1844 novemberében még a *Pesti Divatlap* is amellet érvelt, hogy az erőltetés a célt veszélyezteti.²⁵⁴

Az 1845. évi védegyeleti bál adott alkalmat a *Pesti Divatlap*nak és a *Honderű*nek (illetve az egymással folytonos vitában álló szerkesztőiknek) és más lapoknak, hogy kifejtsék álláspontjukat a védegyeleti mozgalomról, illetve annak egy aspektusáról. A divatlapok között nem volt különbség a hazai ipar védelme fontosságának megítélésében, abban viszont nem értettek egyet, hogy szabad-e a kényszerítés eszközével terjeszteni a védegyeleti eszmét.

A *Honderű* írónikus hangvételű cikkében farsangi tréfának nevezte a védegyeleti bál ötletét, talán azért, mivel a hazai ipar egyelőre még nem képes kielégíteni a finom ízlésű bálozók igényeit, így a meghívón szereplő kérés, amely szerint a vendégek, amennyire lehet, honi kelmében és nemzeti szabású öltönyben jelenjenek meg, nemigen teljesülhetett: „föltéve, hogy Koch és Valero gyártotta sem bársony sem selyemben táncolni nem szokás: nagyon szerencsétlenek lennének kisasszonykáink, ha hogy sötét színű csikos vagy virágos czics és carton-viganókba kénytetnének szökdécselni.”²⁵⁵ A feltehetőleg a lapot szerkesztő

²⁵⁰ *Pesti Divatlap*, 1845. március 16. 357. p., ill. divatkép. A divatkép hazai kelméből készült, magyar szabású férfi és női öltözetet, többek között kék kartonból készült védegyeleti nyakkendőt ábrázol.

²⁵¹ A *Pesti Divatlap* egy írása arról számolt be, hogy sokan magyar selyemben, bársonyban, söt, egyszerű kartonban fognak megjelenni a bálokon, amíg nem lehet más báli kelméhez jutni. *Pesti Divatlap*, 1844. december 15. [171.] p.

²⁵² DOMOKOS 1981. 68. p.

²⁵³ DOMOKOS 1981. 36. p.

²⁵⁴ *Pesti Divatlap*, 1844. november 24. [123.] p.

²⁵⁵ *Honderű*, 1844. november 30. 371–372. p.

Petrichevich Horváth Lázár által írt cikk a Vahot-tervezte nemzeti bálokkal („nemzeti kelmékben, nemzeti táncokat fognak ellejteni a magyar *nemzet* dicsőségére a résztvevők”²⁵⁶), a szervezők, illetve a résztvevők motivációjával (gyáripar emelése versus tánc és mulatság) is tréfálkozott. A *Pesti Divatlap* válaszában²⁵⁷ azzal vádolta a rivális lapot, hogy az csak divatból (tehát nem meggyőződésből) lelkesedik a Védegyletért, míg az ő számára a mozgalom és a bál többet jelent holmi haszontalan divateszménél: a tervezett nemzeti mulatság, „melyben valahára büszkén fogjuk érezhetni, hogy ismét magyarok vagyunk”,²⁵⁸ nemes és komoly szándékú. A harmadik divatlap, az *Életképek* szerint mindegy, hogy őszinte lelkesedésnek vagy pusztá divathóbortnak köszönhető-e a társasélet magyarosodása, lényeg maga az öröndetes változás, amely utat nyit „visszamagyarosodásunk” felé.²⁵⁹

Újabb vitát váltott ki a Nemzeti Kör 1845 januárjában szervezett bálja, amelynek meghívóján, bár Vahot Imre javaslatot tett rá, nem szerepelt a belépés feltételeként a honi kelméből készült és nemzeti szabású öltözet viselése. A *Honderü* ezt helyeselte, mivel „legfőlőbb több *nemzeti szint*, azaz *színes nemzetiséget* látandánk, s az egésznek *kényszerítési színe* mégis mindig megmarad. A nemzetiség belülről, a szív s főből fejlődik kifelé, soha nem fordítva.”²⁶⁰ A lap – mint saját véleményével egyezőt – közreadta a bál rendezőinek nyílt levelét, amelyben a bált kigúnyoló és nemzetietlen szelleműnek nevező Vahot Imrével vitatkoztak, aki szerint a Körnek a társasélet átalakulásának korszakában mindent meg kellett volna tennie, hogy a táncvígadalom minden tekintetben nemzeti legyen. A levelet Vahot is megjelentette a *Pesti Divatlap*ban, azonban alaposan megjegyzetelte, egyesével cáfolta állításait, és egyúttal a hasonló témában Fényes Eleknek írott magánlevelét is közölte.²⁶¹

Az ügy valójában újabb alkalmat biztosított Vahotnak, hogy kifejthesse a magyar társasélet fejlődésével kapcsolatos eszméit. Bár a vita háttérében valószínűleg valamilyen személyes konfliktus is meghúzódott Vahot (aki maga is a Nemzeti Kör tagja volt), illetve a bál szervezőbizottsága között, (talán éppen az, hogy nem fogadták meg Vahot tanácsát, és a meghívóra nem került rá a nemzeti nyelv és öltözködési kötelezősége), a levél, illetve a hozzá fűzött megjegyzések alapján ismét kirajzolódik az ellentét a „nemzetiség” terjesztésének mérsékeltebb és türelmetlenebb hívei között – voltaképpen a zeke és a frakk néhány évvel korábbi vitájának érvei kerültek elő itt is.

²⁵⁶ Uo 372. p.

²⁵⁷ *Pesti Divatlap*, 1844. 24. sz. 171–172. p.

²⁵⁸ Uo

²⁵⁹ *Életképek*, 1845. február 1. 158–159. p.

²⁶⁰ *Honderü*, 1845. január 28. 84. p.

²⁶¹ *Pesti Divatlap*, 1845. február 180–182., 194–196. p.

A szervezők három okkal indokolták, miért nem szerepeltették a belépőn, hogy a rendezvényen kötelező a magyar öltözet és társalgás. Egyrészt szerintük az öltözék külsőség, a nemzetiség ugyanis nem az öltözéken, hanem a nyelven és irodalomon nyugszik, ahogy azt az angol és a francia példa is mutatja: „az öltöny még egy nemzetnek sem tartotta fenn nemzetiségét”; „a magyar szinte nagy és derék nemzet lehet, de csak úgy ám, ha nyelvét műveli, s magának intelligenciát szerez; de ezek nélkül bizony elveszünk, s elvesznénk akkor is, ha nadrágainkra tenyérnyi széles paszomántot varratnánk, és topáninkra arasznyi sarkantyúkat köttetnénk.”²⁶² Vahot véleménye ezzel ellentétben az volt, hogy a nyelven és az irodalomon kívül a művészet és a „népjellem” is lényeges része a nemzetiségnek. A „népjellem” egyik alkotórésze a viselet, amelyre az egyes népek jellemének befolyása van. Bár „egyedül az öltöny egy nemzet nemzetiségét sem képes fenntartani, de ennek fenntartására [...] bírt befolyással.” Helytelenítette az angolokkal, illetve franciákkal való összehasonlítást is, szavaiból kitetszik a magyar nacionalistáknak a nemzeti kultúra ősisége és eredetisége miatt érzett büszkesége és felsőbbrendűség-tudata: „Az angol és francia nyelv és öltöny csupa idegen elemekből összegyúrt korcs; míg a magyar nyelv és öltöny oly eredeti, oly tiszta, mint az ősi levegő.” A szervezők, ahogy már említettem, „bálöltözeti divatkórságnak” nevezték, vagyis divatjelenségnek tartották a magyar öltözeteknek a táncvigalmakban tapasztalható terjedését, amit Vahot természetesen meglehetősen zokon vett, hiszen számára a nemzeti öltözet terjedése holmi divatnál sokkal többet jelentett. „Kórságnak nevezni a legszebb, legnemesebb nemesi indulatok egyikét, vajjon szép-e, nemes-e, vajjon igaz magyarhoz illő-e?” – tette fel a költői kérdést, amelyben benne rejlett a – nemleges – válasz is.

Másrészt a bál rendezői a korban nemzetiként elterjedt ruhadarabokat nem fogadták el magyar nemzeti öltözetnek: „a mostani rövid atillát, pantallont, magas tetejű kalapot, túri süveget, s a hölgyeknél a főkötőt és vállakat (mely viselet, közben legyen mondva, Németország több vidékein a közrend közt nagyobb divatban van, mint nálunk) magyar nemzeti öltönynek egyáltalában el nem ismerhetjük.” – bár nem fejtették ki, hogy ők maguk mit tartottak nemzeti öltöznek, talán arra gondoltak itt, hogy a korban készített atilladolmányok viszonylag új találmányok voltak, a nemzetinek nevezett női öltözetek pedig valóban nyugat-európai eredetűek voltak. Vahot szerint azonban a szervezők nem eléggé tájékozottak a nemzeti öltözet történetében, a régi magyarok ugyanis rövid és hosszú dolmányt egyaránt viseltek, nadrágjuk pedig a mostanihoz hasonlóan bő volt. A túri süveg

²⁶² A köri táncmulatság rendezői: Nyíltlevél a Pesti Divatlap szerkesztőjéhez. *Honderű*, 1845. február 6. 105–107. p. 105. p.

magyaros, a fejkötő és zsinóros váll németesítése pedig a szerzők minden állítását nevetségessé teszi – vagyis Vahot úgy látta, saját korának ruhadarabjai, szemben vitapartnereinek véleményével, magyarosak, és megfelelnek az ősi nemzeti hagyományoknak.

Harmadrészt a bál szervezői a nemzeti öltözet kötelezővé tételével nem akarták növelni a családok költségeit és a haszontalan fényűzést.²⁶³ Vahot azonban éppen a köri bált tartotta fényűzésnek, haszontalan pazarlásnak – nyilvánvalóan azért, mert nem szolgálta a „nemzetiség” ügyét, ami számára a pénzköltést, fényűzést egyedülként legitimálhatta.

Végül a szerzők szerint „nemzetiségünket, e gyöngye fejlődő növényt ápolni kell inkább, nem pedig erőszakkal letépni, s vadkanként összegázolni”; Vahot szakadást akar, a „nem magyar születésű honi polgáraink iránt türelmetlen, a külön osztályok iránt gyűlölséggel viseltetik.”²⁶⁴ Vahot ezzel szemben úgy vélekedett, hogy a társasélet átalakulásának korszakában a Körnek mindent el kellett volna követnie, hogy a táncvigalom minden tekintetben nemzeties legyen, a meghívóra írt kérést pedig nem lehetett volna erőltetésnek értelmezni. Vahot a védegyeleti bált említette pozitív és követendő példaként, ahol azok, akik rendszerint idegen nyelven társalgtak, nem is mertek megjelenni.

A harmadik divatlap, az *Életképek* is beszállt a vitába a nemzeti kör táncvigalmáról közölt beszámolójával, amely Vahot véleményét erősítette: „Nemzetiséget tánc, öltözkék, de leginkább nyelv által tanúsíthatunk” – írta a tudósító, és megállapította, hogy a bálban leginkább keringőt táncoltak, németül beszéltek, és csak kevesen voltak magyar szabású öltözetben.²⁶⁵

A következő báli szezonban, 1846 elején újra előkerült a kötelezőség kérdése. A Pesti Kör a magyar öltözetet, táncot és nyelvet kitételként feltüntető táncvigalmi meghívója, valamint maga a magyar szellemű, túlnyomórészt hazai kelméből készült, magyar szabású öltözeteket felvonultató bálja elismerést váltott ki Vahot Imréből, aki jogos és korszerű törekvésnek nevezte a „nemzeties egyszínűség” behozatalára tett kísérletet.²⁶⁶ Vas Andor, az *Életképek* szerzője is csatlakozott e véleményhez; szerinte a nemzetiség előmozdítására minden eszközt meg kell ragadni. Ugyanakkor a két szerző nem titkolta, hogy voltak ellenzői is a bálnak, ki a magyar ruha, ki pedig a magyar nyelv kötelezővé tétele ellen foglalt állást.²⁶⁷

A Honderü a Pesti Kör bálja kapcsán ismét más véleményen volt, és ez alkalommal újabb érvet sorakoztatott fel a magyar öltözet kötelezővé tétele ellen eddig ismételték mellé: a

²⁶³ A köri táncmulatság rendezői: Nyíltlevél a Pesti Divatlap szerkesztőjéhez. *Honderü*, 1845. február 6. 105–107. p. 105. p.

²⁶⁴ Uo

²⁶⁵ *Életképek*, 1845. február 21. 162–163. p. 162. p.

²⁶⁶ VAHOT IMRE: Nemzeti táncvigalom a pesti körben. *Pesti Divatlap*, 1846. február 5. 137–139. p. 138. p.

²⁶⁷ VAS ANDOR: Budapesti séták. *Életképek*, 1846. február 21. 257–260. p. 258. p.

magyar öltözet díszöltözet-funkcióját érezte veszélyeztetve a báli, vagyis – számára – hétköznapi használat által. Szerinte egy olyan kis magánteremben, kevés költséggel rendezett mulatság, mint a Pesti Kör bálja, nem méltó helyszín a nemzeti öltözet számára, amely „a magyarnak gálaruhája; ezt ölti fel [...] koronás királya táncünnepein, ezt nemzeti szabadságünnepein, ezt a külföldi udvaroknál, ezt nagyszerű diplomatikai ünnepélyeknél. Miért kelljen hát e nemzeti fényt, ez ünnepies keletiséget, e büszkélkedő sajátságot mindennapi csárdások és francnégyesek izzasztójává devalválni, minő fény, dics vagy értelmes nemzetiség fejlődjék ki abból, hogy egy pár tucat sujtásos atillával több ványolódjék össze e telenél telibb táncgőzfordókben? S ha ide magyarban öltözünk, hogy öltözködjünk aztán nemzeti ünnepeinken? koronázás, beigtatás [így!], tisztújítás – s több más *valódi ünnepeken?*”²⁶⁸ A cikk szerzője annak ellenére is díszöltözetnek, udvari és politikai eseményekre valónak érezte a magyar öltözetet, hogy a reformkorban létrejöttek (ha széles körben nem terjedtek is el) annak egyszerűsített, „saloni”, éppen bálókra és hétköznapiakra szánt változatai is. Írásával a „frakkosok” pártjának adott újabb, de elszigetelt, máshol nem hangoztatott érvet, ami számunkra azért érdekes, mivel a modern nemzet kialakulásának korszakában, az érdekegyesítésről és jogkiterjesztésről folytatott viták közepette – arisztokrata család tagjaként – a magyar nemzeti öltözet rendi jellegét és funkcióját hangsúlyozta.

1848 elején ismét összecsapott a két szemlélet, ezúttal az országgyűlési ifjúság által rendezendő táncvigalom szolgáltatva az alkalmat, amelyen a *Pesti Divatlap* reményei szerint a nyelv és az öltözködés is magyar lesz. A *Honderü* viszont ismét a nem magyar anyanyelvűek kizárása ellen foglalt állást, hiszen a szerző szerint a különböző osztályok közelítése és a német polgártársaknak a magyar elemhez simítása a cél, ami erőszakkal, kényszerítéssel nem vihető végbe.²⁶⁹

²⁶⁸ *Honderü*, 1846. február 10. 115–116. p.

²⁶⁹ *Honderü*, 1848. január 15. 31. p.

13. ábra. Divatkép a Védgyeleti Táncvigalmakhoz. Pesti Divatlap, 1844.

2.8 Összegzés

A reformkorban a nemzeti öltözet tudatos terjesztésének az egységesítés, az egységes nemzet megteremtése volt a célja. Ez a mozgalom – az 1790-es nemzeti fölbuzdulással ellentétben – nem kizárólag a nemesi rend sajátja: mindazok csatlakozhattak hozzá, akik megengedhették maguknak, hogy divatot kövessenek. Sőt, a magyar nemzeti karakter egyik legfőbb jellegzetességeként elképzelt egyszerűség jegyében divatba hozott kartonból, kékfestőből készült női ruhák, amelyekben a hölgyek „nem fényesen, nem pazar pompával” jelennek meg, hanem egyszerűen, „mint oly komoly és szegény nemzethez illik, mint a mienk”,²⁷⁰ a kevésbé tehetősek számára is elérhetőek voltak.

A nemzeti öltözetről megjelent írások egy részében a divat és a nemzeti öltözet egymással szembenálló, egymást kizáró fogalmakként jelentek meg. A divat a már többször idézett Ney Ferenc szerint lehet célszerű, szolgálhatja a haladást, a tökéletesedést, de irányt is téveszthet – a szerző saját korában a divatnak ezt a rossz értelmezését látta érvényesülni: a divat ebben az esetben „boldogtalan kapkodás, lelketlen majmolása mindennek [...] csak azért, mivel új”; az egyszerűség ellensége, a fényűzés terjesztője, a nemzetiségi zománc eltörlője; a szegényebbek is vágynak rá, a gazdagabbak így még drágább és kitűnőbb öltözetet akarnak, így növekszik közöttük a távolság.²⁷¹ Vagyis a divat, amennyiben rossz irányban fejt ki hatását, első számú akadályozója a nemzet összeolvadásának, hiszen „azok, kiket a divat rohanó kereke magával sodor, mindinkább kiragadtatnak véreik, övéik öléből...”²⁷² Azonban a nemzeti „összeolvadás” szolgálatába is állhat, tökéletesítheti a nemzeti öltözetet, megkedveltetheti az egyszerűséget, korlátok közé szoríthatja a fényűzést: „Ha azelőtt divat volt a fényűzés, legyen most divat az egyszerűség; ha divat volt a külföldies öltöny, legyen divat most a nemzeties.”²⁷³

A magyaros öltözködés elterjedését divatjelenséggként mutatja be a *Honderü* egy nemzeti szellemű bálról szóló írása: a bál legyen nyitánya a magyar öltözködési divatnak, amelynek a főrangúak adják majd a mintát. A kezdeti egyformaságot kiküszöbölő az izlésesen öltözködő előkelő nők által nyújtott példa és a divat folytonos fejlődési menete.²⁷⁴ Ez azt is jelenti, hogy a nemzeti öltözködés nem egy állandó és változatlan rendszer, hanem maga is a divat

²⁷⁰ *Pesti Divatlap*, 1844. november 24. [123.] p.

²⁷¹ NEY: *Divat II. Honderü*, 1845. május 13. 369–373. p. 371., 372. p.

²⁷² Uo 372. p.

²⁷³ Uo 372. p.

²⁷⁴ *Honderü*, 1845. január 18. 54. p.

törvényeinek hatálya alá tartozik, ki van téve a divat diktálta állandó alakulásnak, változásnak, amelynek legfőbb mozgatója egy csoport elkülönülési vágya, valamint más csoportok felzárkózási szándéka: „divatlan senki sem akar lenni, holott fekszik a divatosban bizonyos elkülönző; mert a divatosak magok a kizárók.”²⁷⁵ Elég a divat kényszerítő erejére építeni, nincs szükség külső beavatkozásra, erőltetésre, amelynek eredménye a *Honderü* szerint a túlzó, szélsőséges *Pesti Divatlap* által gerjesztett és kifejezetten káros „magyar bálöltönyi divatkórság”.²⁷⁶

Ennek alapján feloldható egy látszólagos ellentmondás. A mérsékelt nemzeti divatot egyébként támogató *Honderü* a Nemzeti Kör 1845-ben rendezett mulatsága kapcsán többek között azzal védte a szervezők engedékenységet (nem kötötték a belépést honi textilből készített magyar szabású ruha viseléséhez), hogy nem akartak senkit sem kizárni a bálból, örültek, hogy a nemzet különböző társadalmi csoportjai együtt mulathattak. Két gyökeresen eltérő felfogás áll egymással szemben, bár a végcél ugyanaz volt. A *Pesti Divatlap* képviselte irány a nemzeti egység megeremtését a magyar nemzetiség türelmetlen terjesztésével képzelte el. A *Honderü* elítélte ezt a módszert, mivel szerinte így éppen a várttal ellentétes hatást érik el; kizárják például a nem magyarokat, lehetetlenné teszik a közeledést a különböző nemzetiségű és társadalmi helyzetű csoportok között. Például a pozsonyi országgyűlési ifjúság által tervezett bál nemzeti szelleme, a magyar nyelv és öltözkék kötelezővé tétele kizárja a pozsonyi német polgárok részvételét.²⁷⁷ A Pesti Kör 1846-ban rendezett báljának meghívója („A társalgási nyelv és öltözet szabásában és kellemében magyar”)²⁷⁸ azt sugallja, hogy aki nem magyar, az inkább maradjon otthon. Pedig a *Honderü* szerint éppen olyan alkalmakra, nemzeti mulatságokra lenne szükség, amelyek elősegítik az előítéletek eloszlatását, a minden szempontból heterogén társadalom csoportjainak békés egyesülését. A divatlapokat olvasva úgy tűnik, a *Honderü* aggodalma jogos volt. A harmincas évek báljai sokkal inkább megfeleltek ennek a követelménynek, a báli tudósítók gyakran fedeznek fel a bálokban mulatók között jellegzetes öltözetükről is felismerhető nem magyarokat, például lengyel zsidókat, török kereskedőket.²⁷⁹ E mérsékeltbb felfogás szerint a spontán összeolvadás, és nem az erőszakos összeolvasztás a nemzet egyesítésének módja, ami azonban nem jelentette azt, hogy lemondtak volna a nemzeti öltözkék, tánc és nyelv egységesítő erejéről. A reformkori nemzeti divat éppen divatjelenség-volta miatt volt

²⁷⁵ A divatról, divatosról és divatemberekről. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. október 20. 922–924. p. 923. p. Ugyanezt a jelenséget a divatszociológia is leírta: SIMMEL 1973. 476. p.

²⁷⁶ *Honderü*, 1845. február 6. 106. p.

²⁷⁷ *Honderü*, 1848. január 15. 31. p.

²⁷⁸ *Honderü*, 1846. február 10. 115. p.

²⁷⁹ *Honművész*, 1833. június 6. 153. p.

alkalmas a nemzeti „egyéniiség” megőrzésére, megfogalmazására, a nemzeti érzés kifejezésére, tárgyasítására. Tehát megmaradt a divat követésének elkülönítő szerepe, de a választóvonal áthelyeződött. Ez a divat másként divat, mint a többi, elméletben legalábbis egy egész nemzetre érvényes betagozó és elkülönítő hatása. A divat funkciói közül a nemzeti vált szinte kizárólagossá.

Az új divat áldozattal járt az előkelők részéről, le kellett mondaniuk az elegánsabb külföldi szövetből, párizsi mintára és gyakran külföldön készült öltözetekről. Az egyszerűség kultuszának gyakorlati oka is volt: a kevésbé különleges textilekből, árukból nagyobb volt a hazai gyárak kínálata. Ezzel párhuzamosan megmaradt a régi toposz, a luxus ostromozása is. A kérdésről megnyilatkozó szerzők nem erkölcsi okokra hivatkoztak, és nem is mindenki ítélte el egyértelműen a luxust, az egyikük például egyenesen szerencsének tartotta, hogy „az emberek divatkórsága” miatt a gazdagok pénze visszavándorol a középosztály zsebeibe.²⁸⁰ A fényűzéssel elsősorban az volt a probléma, hogy kellékeit külföldről kellett beszerezni. A *Pesti Divatlap* „ház- és hazaszegényítő” fényűzésről beszélt,²⁸¹ ami bűn az olyan országokban, ahol az ipar fejlődése éppen hogy elkezdődött.²⁸²

Sokan fájlalták, hogy az utcán, a hétköznapiakban nem vált általánossá a nemzeti viselet. A reformkorban nem terjedt el általánosan a nemzeti öltözködés, ezt mutatják a báli beszámolóiban évenként visszatérő panaszok is. A pesti városi táncteremben 1833 farsangján tartott vigalomban a *Hasznos Mulatságok* beszámolója szerint a „magyar öltözet látatlan színű volt”.²⁸³ A polgárság alsóbb rétegeit vonzó rendezvényekről szóló tudósítások folytonosan hiányolták ezek nemzetiességét, például az 1848. évi lövészbálban „nagyítóüveg alatt kell nézni a lányokat, ha őket mint honleányokat és nemzetiségünk zászlóhímzőit tekintjük.”²⁸⁴ A védegyeleti mozgalom sem ért el teljes sikert. A divatlapok 1844 után azonban megsokszorozott figyelemmel fordultak a viselet nemzeti volta felé, így, bár a magyaros öltözködés ekkor egy rövid időre a társasélet eseményein divattá vált, a bálók idegenszerűsége, a magyar ruhák hiánya felett érzett elkeseredettség is egyre gyakrabban fogalmazódott meg a divatlapok báli beszámolóiban. Szilágyi Sándor például így kesergett az

²⁸⁰ Zsebkendőkből fényűzés. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. szeptember 1. 702. p. Természetes, hogy az ipar és a kereskedelem lapja, a *Merkur*, egy német nyelvű kereskedelmi újság cikkét átvéve kötelességnek tekintette a tehetősek fényűzését, amely „hazafiúi áldással leszen a státusra nézve.” Élni és élni hagyni (Handelsz.) *Merkur*, 1843. 11. p.

²⁸¹ *Pesti Divatlap*, 1845. január 1. [1.] p.

²⁸² *Pesti Divatlap*, 1845. szeptember 18. 770. p.

²⁸³ *Hasznos Mulatságok*, 1833. I. 34. p.

²⁸⁴ *Életképek*, 1848. február 13. 219. p.

1847. évi báli szezon után: „egy bálban csak két honi köntöst láttam, s a magyar társaságnak csak egy harmada nem pirult honi nyelven szólni.”²⁸⁵

Kevés forrás tartalmaz adatot arra nézve, hogy az ünnepélyes alkalmaktól eltekintve meggyökeresedett-e a magyar divat a mindennapi életben is. Egy külső szemlélő, az 1830-as évek első felében Magyarországon járt Le Báron d'Haussez a pesti utcákat járva szembetűnőnek találta a nemzeti viselet elterjedtségét. Csak prêmes kalpagos, rövid, övvel összeszorított „redingote”-ban járó, görbe karddal felővezett, aranyos díszítésű, testre feszülő nadrágos, kurta csizmás urakat látott, akiket öltözőkük pompája miatt ránézésre mágnásnak gondolt volna.²⁸⁶ A francia utazó emlékezetében nyilvánvalóan a különös, szokatlan viseletek ragadtak meg, a hazai források azonban nem erősítik meg az útleírásából élénk táruló képet. Klasszy Vencel 1831. évi hirdetésében nem is ejtett szót hétköznapiakra készült magyar ruhákról: férfi magyar öltözet alatt a gálaruhákat, egyenruhákat, libériákat értette.²⁸⁷ Az *Életképek* 1845-ben olyan divatképeket kért, amelyek alapján hétköznapi viseleteket lehet varratni.²⁸⁸ A *Pesti Divatlap* egy 1847-ben megjelent írása szerint a nemzeti öltözők gyűlések, temetések, nemzeti bálók kivételével nem volt divatos,²⁸⁹ egy másik cikke pedig beismerte, hogy bár a hazai iparvédelmi mozgalom hatására sokan hajlandóak a „megvetett szép nemzeti” ruhát minden alkalomra viselni, azért a férfiak többsége továbbra is külföldiben jár.²⁹⁰ A *Honderü* ezt természetesnek is találta: egy már idézett, 1846-ban megjelent cikk azzal érvelt, hogy a magyar öltözet díszöltözet, csak valódi ünnepekre való, ha minden „hétköznapi” bálnak kötelező kellékévé válik, veszít ünnepélyességéből, értékéből, vagyis a szélesebb körű elterjedés presztízsének csökkenéséhez vezet.²⁹¹

A reformkorban a nemzeti öltözők tehát nem vált mindennaposá, inkább egy igény megtestesítője maradt: a kor politikai vitáihoz kapcsolódva a nemzeti egységet, a magyar nemzet létjogosultságát, életképességét volt hivatva kifejezni, a nemzet tagjai és a külső szemlélők számára egyaránt. Az öltözködés szintjén ez azt jelentette: szembe kell fordulni a külföldről származó mintákkal, fel kell hagyni azok másolásával, meg kell tagadni magát a divatot, helyette azt kell felhasználni, ami itthon található, formakincsből és anyagból egyaránt. A divat tagadása pedig új divatot hívott életre, amely azonban nem maradhatott érintetlen a világdivat hatásától: a reformkori magyar nemzeti divat két öltözködési rendszer,

²⁸⁵ *Honderü*, 1847. március 30. 254.

²⁸⁶ LE BÂRON D'HAUSSEZ 1837. II. 16. p.

²⁸⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1831. Hirdetések a 11. számhoz.

²⁸⁸ *Életképek*, 1845. május 3. 586. p.

²⁸⁹ *Pesti Divatlap*, 1847. június 13. 772. p.

²⁹⁰ *Pesti Divatlap*, 1845. március 13. 338. p.

²⁹¹ *Honderü*, 1846. február 10. 15. p.

a nyugati és a magyar találkozásából született meg. Olyan öltözék megteremtése és elterjesztése volt a cél, amely lehetővé teszi egy csoport, a magyar nemzet elkülönülését a többi nemzettől, de anélkül, hogy ez együtt járna a nyugat-európai értékek megtagadásával.

A nemzeti divat-mozgalomban különböző szándékok fonódtak össze elválaszthatatlanul: az érdekegyesítés útján történő nemzetegyesítésre, a nem magyar elemek asszimilációjára, valamint a nemzet függetlenedésére irányuló, politikai természetű vágy éppúgy kifejezhető volt a nemzeti öltözéken keresztül, mint ahogyan a nemzeti múltra való emlékezés, a hagyománytudat. Szorosan idekapcsolódik a nemzeti ipar kérdése is, hiszen a kortársak ennek meglétét a függetlenedés egyik alapfeltételének tekintették. A Védegylet igényt teremtett a honi árukra, és nem szabad megfélekezni a kevésbé fennkölt érdekekről sem: a magyar ruha és a magyaros kiegészítők legnevesebb előállítói úgy juthattak újabb megrendelőkhez és bevételhez, hogy egyúttal hazafiúi kötelességüknek is eleget tehettek.

A nemzeti öltözék két lehetséges forrása, a paraszti viselet beemelése, valamint a régmúlt korok öltözködésének felelevenítése közül a reformkorban csupán ez utóbbihoz nyúltak. Bár a kortársak elismerték a „nép” öltözködésének ősi, hagyományt őrző jellegét, szépségét, fel sem merült a gondolat, hogy arisztokraták bújjanak paraszti ruhadarabokba állandó, hétköznapi öltözetként. Igaz, a paraszti kultúrák regionalitása, a paraszti viselet a korban megjelent népismertetésekben is bemutatott táji tagoltsága nem is segítette volna elő a nemzeti egység megvalósulását, amint az sem, hogy a népiéletet, ezen belül az öltözködést a korszakban bemutató szerzők (mai kifejezésekkel élve) nem a népi és a „magas” kultúra kölcsönhatásaira és a hasonlóságokra koncentráltak, hanem zárt, önálló rendszerként képelték el a paraszti kultúrát. Ahogy azt a bevezetőben már említettem, a reformkori nemzeti öltözék alapjául a 16–17. századi főúri öltözék szolgált, amely mentes volt a főként a 18. században ráarakódott külföldi hatásoktól. A fejezetben elemzett írások szerzői a nemzeti öltözetet egyrészt a nemzeti önállóság, másrészt az összetartozás, egység jelképeként ábrázolták, a valóságban azonban hatóköre viszonylag szűk lehetett. Bármennyire is leegyszerűsödött a főúri öltözet a reformkor idejére, mégsem lett az egész, modern értelemben vett nemzet tulajdona, hiszen csak azok hordhatták, akik amúgy is megengedhették maguknak a divat követését. A nemzeti egység helyett inkább a nemzeti megújulás, a nemzeti öntudatosodás jelképének lehet tekinteni.

3. Kostyál Ádám és Klasszy Vencel: a német és a magyar szabók vitája a reformkori Pesten

Előfordult, hogy a szabómesterek ideiglenesen letették az ollót, és tollat ragadtak a nemzeti öltözék ügyéért – vagy saját üzleti érdekük védelmében. Ez a két dolog ugyanis szorosan összefüggött: a nemzeti viselet megújításával és divatba jöttével párhuzamosan megkezdődött a verseny a magyar ruhát rendelő vásárlókért.

A következő oldalakon két reformkori szabómestert, sajtóvitájukat, a háttérben, a pesti tanács előtt folyó céhes konfliktust mutatom be. Az ügy, amely vitát váltott ki a felek között, nem volt egyedi: számtalanszor előfordult, hogy egy céhes mester – szabó vagy más mesterségbeli – egy másik rokon céh kiváltságait figyelembe nem véve áttévedt annak területére, és a sértett fél tiltakozott ez ellen. Kostyál Ádám és Klasszy Vencel azonban a hasonló esetekben dönteni illetékes városi tanács vagy Helytartótanács fóruma mellett a sajtót választotta a vita színteréül. Bár a két szabómester a lapok olvasóitól nem várhatta a konfliktus megoldását: Klasszy ellenfele megrendszabályozását, Kostyál pedig a céhprivilegiumok eltörlését, vagy megváltoztatását – a két szabómester között kibontakozott nyilvános vita és versengés – feltételezésem szerint – hozzájárult a nemzeti öltözék divatjáról szóló, az 1830-as, 40-es években meglehetősen élénk diskurzus kialakulásához, illetve felélesztéséhez. Hozzászólásaikban a vásárlók, megrendelők döntését minden bizonnyal igyekeztek a maguk javára befolyásolni, a vitának pedig ez nem elhanyagolandó indítéka, illetve hozadéka lehetett. Ha azt ma már nem is lehet eldönteni, hogy ők ketten voltak-e a leghozzáértőbb pesti szabók, vagy Tóth Gáspár, esetleg a Podmaniczky Frigyes által legjobbnak nevezett Eisele mester,²⁹² annyi bizonyos, hogy a reformkori ruhakészítők közül Kostyál és Klasszy szerepelt a legtöbbet a lapokban, és ha ruhákat nem is hagytak maguk után, felderítésre váró nyomot azonban annál többet.²⁹³

²⁹² Eisele Antal német szabó mester; PODMANICZKY 1984. 135. p.

²⁹³ Maga a sajtóbeli polémia nem új felfedezés: ha nem is a teljes anyag ismeretében, de már korábban is szóltak róla. Többek között említi Heiszler Vilmos pesti németekről és szlovákokról szóló tanulmánya (HEISZLER 1994.), Kostyálról pedig született egy önálló – néhány oldalas – dolgozat, amely a német szabómester pályaképén túl a két szabó vitáját is feldolgozta. (KERÉNYI 1982.) A két szabó vitáját ismertette F. Dózsa Katalin is. (F. DÓZSA 1997.)

3.1 Szabók egymás ellen

3.1.1 A szereplők

Mielőtt rátérnék a két szabómester vitájának ismertetésére, fontosnak tartom bemutatni magukat a szereplőket, hogy a kettejük között kibontakozó konfliktus a két életút, illetve a városi társadalom kontextusában is elhelyezhetővé válhasson. A két pesti szabómester alakja nem teljesen ismeretlen a 19. század első felére vonatkozó művelődéstörténeti, színháztörténeti irodalmat és a kor szépirodalmát alaposan ismerő olvasó előtt: lexikonok, tanulmányok, szépirodalmi alkotások szórnak el róluk – és más neves reformkori szabókról – apróbb morzsákat. Megtudhatjuk például, hogy Kostyál Ádám előfizetője volt a *Tudományos Gyűjteménynek* és a *Regélőnek*,²⁹⁴ és szintén előfizetéssel támogatta Vörösmarty *Marót bánjának* megjelenését,²⁹⁵ Klasszy Vencel pedig „*még a fatuskából is Apollót csinál*”, legalábbis az adomáiról ismert író, Bernáth Gazsi szerint.²⁹⁶

Kostyál egy Trencsén vármegyebeli kis faluban, a szlovákok lakta Alsó-Motesicen született 1792-ben.²⁹⁷ A szűkebb családról – a szülők nevén kívül – annyit tudni, hogy szegény armalista nemesek voltak.²⁹⁸ Inaséveit Érsekújváron töltötte egy magyar szabómesternél, 1810-ben szabadult. Tizenkét – egyebek mellett Esztergomban, Pesten, Prágában, Brünnben és Bécsben, német és magyar szabóknál töltött – vándorév után 1822-ben mesterjogért folyamodó pesti német szabólegényként találkozunk vele, és házasságot is ebben az évben kötött.²⁹⁹ A céh 1825-ben vette fel a mesterek sorába, később pedig részt vállalt a céh vezetésében is. Polgárjogot 1828-ban nyert. A következő évekről, pályájának alakulásáról (elsősorban jótékony akcióiról) a sajtóból értesülhetünk: 1827 körül boltot nyitott a Kígyó utcában, ettől fogva 1848-ig folyamatosan hirdetések, divatképek tanúskodnak magyar szabói tevékenységéről. 1835-ben a Nemzeti Casino szabójaként említik, 1837-ben pedig – mint a leginkább hozzáértő szabó – megbízást kapott az új nemzeti játékszín ruhatárának

²⁹⁴ T. ERDÉLYI 1970. 22. p.

²⁹⁵ BISZTRAY 1948. 191. p.

²⁹⁶ Idézi ZOLNAY 1977. [39.] p.

²⁹⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1863. november 1. 44. szám [383.]; Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1202. Relations 1971 a. n., igazolás Kostyál megkereszteléséről 1818-ból; Ludovicus Nagy 197 lakosról és 25 házról tud 1828-ban. NAGY 1828.

²⁹⁸ NAGY 1859. III. 381.; SZLUHA 2003. 649–658. p.

²⁹⁹ BFL IV. 1202.h Pest város Tanácsának iratai, Relations 1971. a.n.; BFL IV. 1202.h Relations 4123 a.n. A német szabók beadványa.; BFL IV.1202.g Pest város Tanácsának iratai, Missiles 6367 a.n.

elkészítésére.³⁰⁰ Üzletében állítólag ötven segéd is dolgozott, és egy hirdetésben maga is említette: 1837-ben annyi megrendelése volt, hogy újakat már el sem tudott fogadni.³⁰¹ Nemességét 1843-ban hirdette ki Pest-Pilis-Solt vármegyében, ettől kezdve használta a tharnói előnevet. Alapító tagja volt a Végegyletnek.³⁰² Életének utolsó évtizedéről jóval kevesebb adat áll rendelkezésre. 1858 és 1863 között Jámbor Endre *Férfi-divatközlönyének* munkatársa volt, rendszeresen küldött nemzeti szabásmintákat a lap számára, a szerkesztő pedig életrajzát és arcképét is közölte.³⁰³ Az 1850-es évek végén még működött műhelye, állítólag Ferenc József 1857. évi látogatásának alkalmával a magyar arisztokrácia nála rendelte meg díszöltözeteit, az *Iparosok Lapja* pedig még 1860-ban is Pest legjobb üzleteinek egyikeként említette a Kostyál-műhelyt.³⁰⁴ Ezután azonban hamarosan visszavonult, „életének utolsó éveit a világtól elvonulva, szegénységben töltötte”,³⁰⁵ – ahogyan a róla írt nekrológok fogalmaztak.

1863 tavaszán, halála előtt néhány hónappal a városból való elbocsátásáért folyamodott. Kérvénye egyben életútjának lezárása és értelmezése is: „Fájdalmas és megtört kebellem, – és megsebzett szívvel esedezek a Nemes tanács előtt elbocsátásomért [...] lelkiem örökké a közjó előmozdításán függött s hol szükséges volt ott felhívás nélkül is siettem erőmhöz képest eleget tenni, és ime – önmagamról csak nem megfélemlítve szegénységre jutottam [...] Én ki egykoron mint csillag ragyogtam polgár társaim között szeretett hazám fő városában, s most öreg napjaimban koldus botommal vándor útra kelve veszek tőle végbúcsút hová engem annyi sok szent érzett kötött és kötend halálom óráig.”³⁰⁶ Pest városa azonban 30 forintnyi adóhátraléka miatt nem engedte, hogy rokonainál, a Győr megyei Tét községben telepedjen le. Legközelebb a Rókus kórház könyveiben találkozunk vele, ott hunyt el 1863. augusztus 2-án.³⁰⁷ Nekrológiai jótékony cselekedeteit, illetve a modern magyar viselet

³⁰⁰ BFL IV.1202.h Relationes a.n. 6062; A német szabó Kostyál a nemzeti színház ruhatárának elkészítése idején magyar szabólegényeket is alkalmazhatott. Hogy mit jelentett a Kaszinó szabójának lenni, járt-e tényleges feladattal, vagy csak címként illesztették neve mellé, nem derül ki.

³⁰¹ *Vasárnapi Ujság* 1863. november 1. 44. sz. [385.] p.; *Értetítő* 1837. 91., 92. sz.; Jeszenszky Ferdinánd szabólegény éppen ebben az évben érkezett Pestre, és Kostyálnál kapott munkát. Visszaemlékezése megerősíti a meglepően magas, eltűzöttnek tűnő segédszámot: „Én másnap kaptam munkát Kostyál nevű magyar szabónál. Az akkoriban készült Magyar Színháznál első játékba adták az *Árpád ebredését*. Ehhez itt készült a magyar ruha. 40 segéd és két szabász volt Kostyálnál.” JESZENSZKY 2010. 26. p.

³⁰² *Az Országos Végegylet*

³⁰³ JÁMBOR ENDRE: Kostyál Ádám. *Férfi-divatközlöny*, 1858. tavaszi szám 8. p.; *Iparosok Lapja*, 1860. január 11. 15. p.

³⁰⁴ JÁMBOR ENDRE: Kostyál Ádám. *Férfi-divatközlöny* 1858. tavaszi szám 8. p.; *Iparosok Lapja*, 1860. január 11. 15. p.

³⁰⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1863. november 1. 44. sz. [385.] p., *Iparosok Lapja*, 1860. január 11. 2. p.

³⁰⁶ BFL IV.1303.f Tanácsi iratok, X.306/1863

³⁰⁷ BFL VIII. 1102 Budapest Székesfőváros Rókus kórház iratai, Főjegyzőkönyv 1862-63/II. 632. lap; Betegek felvételi könyve 103. kötet 569. lap; BFL XV.20.2 Egyházi anyakönyvi mikrofilmek, Budapest–Szt. Rókus halotti anyakönyv, 1863.08.02.

megteremtését és népszerűsítését hangsúlyozták, a *Vasárnapi Ujság*ban közölt, már hivatkozott életrajz pedig a szegény család – felemelkedés, sikerek – tönkremenetel ív köré rendezte el az életút egyes elemeit – a biográfus rendelkezésére álló adatok olykor talán áldozatul is esnek e látványosan szimmetrikus elbeszélésnek.³⁰⁸

Kostyárlól a 19. században, illetve a századfordulón született divattörténeti munkák is megemlékeztek. Rómer Flóris „ruhaművészként” említette, aki a „magyartalan divatnak harcot izent, és a régi magyar ruha szabását tanulmányozván, magyar divatképeket állított össze, és e tekintetben általános reformot vitt keresztül”; „hazafiságban annyira ment, hogy a nemzeti színház ruhatárát is átdolgozta [...] minden díj nélkül, egyedül a hazafiság tiszta sugallatából.” A neves régész óvatos reformerként jellemezte Kostyált, aki, ha ismerte is a legrégebbi magyar szabásokat, nem erőltette azokat, hanem apróbb változtatásokkal közelítette a magyar ruhát „a régi méltóságához”.³⁰⁹ Harminc évvel később Szendrei János szintén őt emelte ki a reformkori szabók közül, mint aki „a már ismét elfajulóban lévő magyar viseletet ősi eredeti formára visszavezette”.³¹⁰

³⁰⁸ *Magyar Sajtó*, 1863. augusztus 4. 719. p. *Hölgyfutár*, 1863. augusztus 6. II. 125. p.; *Színházi Látcső*, 1863. augusztus 4. 119. p.

³⁰⁹ RÓMER FLÓRIS székfoglalója: A magyar jelmezzel (kivonat). *MTA Értesítője*, 1872. 9. sz. 139–146. p. 145. p.

³¹⁰ SZENDREI 1905. 28. p. Kostyál emlékét anekdota is megörökítette, amelyet Höke Lajos idézett fel 1883-ban: „Hollósi királyi fiskális bemegy Kostyál Ádám akkori híres magyar szabónak kigyó-téri boltjába ruhát varratni. Kostyál, a mint dukál, mértéket vett, s hogy a mértékpapírra ráírja, kérdi az úr becses nevét. Mikor megérti a Hollósi nevet, így szól: «Az, a ki az ifjakat befogta? Az urnak nem megy ki az én boltomból ruha!»” HÖKE LAJOS: Emlékezés idősb sárvári báró Eötvös Józsefre. *Vasárnapi Ujság*, 1883. 22. sz. 357–358. p.

14. ábra. Díszöltözetek Kostyál Ádámtól

Klasszy Vencel pályájáról jóval kevesebbet sikerült megtudnom, mint pályatársáról és ellenfeléről. A két életút hasonlóságai így is szembetűnők lesznek. Klasszy egy erdélyi városban, a főként szászok és románok lakta Nagysinken született.³¹¹ A pesti polgárjogot 1830-ban nyerte el; a magyar szabó céh is ekkoriban vehette fel mesterei sorába. Hunyady Lászlóhoz címzett boltját először a Zöldfa utcában³¹², majd a Franciskánusok piacán működtette. 1848-ig, ellenfeléhez hasonlóan, ő is folyamatosan jelentetett meg hirdetéseket, cikkeket, divatképeket. 1833-ban Móth Endrével együtt könyvet adott ki a nemzetiségről: Klasszy a nemzeti öltözetet mutatta be szóban és képben.³¹³ Az 1840-es években a magyar szabó céh céhmestere volt, és szerepelt az Iparegyesület választmányi tagjai között is.³¹⁴ A jótékonsági mozzanatok az ő életútjából sem hiányoznak: adakozott például a pesti magyar színház javára és magyar öltözeteket is készített a színháznak – az első előadás színlapján Kostyál és Klasszy is szerepelnek a magyar jelmezek készítőiként.³¹⁵ Élete során minden bizonnyal szert tett némi vagyonra, tudjuk, hogy saját háza volt a Zöldfa utcában, ugyanakkor többször vett fel kölcsönt is, élete végére pedig feltehetőleg eladósodott, házáat 1854-ben elárverezték.³¹⁶ A szabadságharc idején nemzetőrként szolgált³¹⁷; később már egyáltalán nem találkozunk vele, valószínűleg 1849 februárja előtt hunyt el – haláláról özvegye és egy gombkötő Klasszy 375 ezüst forintos tartozása körül forgó peréből értesülünk.³¹⁸

³¹¹ ILLYEFALVY é.n.; DÁVID 1994.

³¹² Ma: Veres Pálné u.

³¹³ MÓTH 1833.

³¹⁴ SZALKAY–NÉMETH 1847. 387. p.

³¹⁵ SZÉKELY 1887. 180. p. (Nyáry Pál jelentése a Színészeti Pénztárról); *Honművész*, 1837. július 23.; 468. p. REXA 1928. 74-75. p közé fűzött lap

³¹⁶ BFL IV.1202.s Pesti háztulajdonosok összeírása 1830–1840.k.; BFL IV.1202.hh Árverések könyve 5. 1848–1871.

³¹⁷ CZAGA–JANCSÓ 2001. 406. p.

³¹⁸ BFL IV.1223.b Pesti törvényszék iratai 38096.

15. ábra. Díszöltözet Klasszytól Móth Endre könyvéből

1829-től Kostyál Ádám és Klasszy Vencel szabómester is rendszeresen közölt divatképeket a lapok mellékleteként. A *Hasznos Mulatságok* az utóbbit dicsérte a nemzeti divat feltámasztásáért, illetve az újabb ízléshez való alkalmazásáért, és a következő szavakkal ajánlotta őt és közeljövőben megjelenő divatképeit a közönség figyelmébe: „Nem akarunk efféle műveseink közül senkinek botrányozást szerezni, de azzal tartozunk az igazságnak, hogy e tárgyban, mind az újabb szabások feltalálásában, mind az összeveszerkesztésben különös szorgalommal s feláldozásokkal fáradozik Klasszy Vencel pesti magyar szabó...”³¹⁹.

A cikk írójának akarata ellenére is sikerült „botrányozást szereznie”, bár Kostyál csak egy néhány hónappal későbbi, immár Klasszy által jegyzett, hasonló tartalmú írás³²⁰ kapcsán határozta el magát szólásra.³²¹ A magyar szabómester ebben a közleményében azzal bocsátotta útjára újabb divatképét, hogy a magyar férfi öltözet újabb formáit eddig még nem mutatták be a közönségnek, egyúttal – egyelőre csak általánosságban beszélve, vetélytársának nevét elhallgatva – megtámadta Kostyált: „Ezekkel [t.i. divatképeivel], s ezeknek formáikra általa készítendő magyar öltözetekkel is, annyival inkább reményli az ötet bizodalmodokkal megtisztelő uraságoknak teljes megelégedését megnyerni, sőt azt nevelni, minthogy ő, mint valóságos és a maga körében elég gyakorlott férfiú magyar szabó mester azoknál, kik eddig nem magyar szabó létekre a nemes magyar közönséggel ilyeneket közlöttek, arra [...] magát [vagyis Klasszyt] alázatosan méltóbbnak véli.”³²²

Kostyál már a *Hasznos Mulatságok* cikke miatt is sértve érezte magát, hiszen annak szerzője újdonságként, új kezdeményezésként mutatta be Klasszy Vencel nemzeti divatképeit, és szóra sem méltatta az ő e területen – „a nemzeti csinosodás körében” – szerzett érdemeit, vagyis az 1829-ben és 1830-ban megjelentetett metszeteket, amelyek közlésével – állítása szerint – nyilvánvalóan nem a maga hasznát kereste, hiszen segítségükkel bárki, bárhol elkészíthette a bemutatott öltözeteket. A magyar szabómester írásában egyenesen magának

³¹⁹ *Hasznos Mulatságok*, 1831. II. 1. 8. p.; az idézeteket a mai helyesírás szerinti átiratban közlöm.

³²⁰ Röpv, FSZEK B 687/1/183?; ugyanez a szöveg jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény* 1831. II. VI. és a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1831. II. 10. száma mellékleteként is.

³²¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1831. II. 11. számhoz fűzött lap; ugyanez a szöveg megjelent a *Tudományos Gyűjtemény* 1831. évi VII. számának mellékleteként is.

³²² Röpv, FSZEK B 687/1/183?

követelte az elsőséget, és Kostyál úgy értelmezte szavait, hogy Klasszy „magát a nemes magyar közönség bizodalára érdemesebbnek véli (ti. többi polgártársainál)”.³²³

Alig egy hónapot kellett várni Klasszy válaszára.³²⁴ A szabók vitájának csupán egyik kiváltó oka volt az elsőség kérdése és Kostyál ebből fakadó sértettsége. Fontosabb az a probléma, amelyre Klasszy első írásában csak célzott: ellenfele a német szabócéh mestere volt, így a magyar ruhák készítésében kontárnak számított: „...őreá nézve ugyan semmiképpen sem mentegette magát az író [a Klasszyt dicsérő cikk írója], sem jövőndőre mentegetni nem fogja, ha még szászorta cifrább írott képeket fog is a világ elejébe bocsáttatni, és nem fogja tőle kérdeni, hogy mit szabad a magyar mesterekről mondani és mit nem.”³²⁵

Újabb cikkében a magyar szabómester immár nyíltan azzal vádolta Kostyált, hogy megteveszti a közönséget, és „társasági vétket követ el”, amikor német szabó létére magyar öltözőek készítésével foglalkozik. Egy másik válaszban egyenesen a „Társaság rendével és természetével megütköző dolog”-nak³²⁶ nevezte, hogy Kostyál magyar szabónak adta ki magát. (Ezt Kostyál az általam olvasott cikkekben és hirdetésekben egyébként nem állította, csak éppen nem hangoztatta német céhbeli tagságát.) Tehát úgy tűnik, Klasszy, aki egyébként maga is alkalmazott a céhes mestereknél szokatlan módszereket, a céhes kereteket, tágabban pedig a társadalom rendjét érezte veszélyeztetve a Kostyál teremtette precedens által. Nem is nagyon védte igazát, nem volt rá szüksége, hiszen maga mögött tudta a céhet, annak privilégiumát és az azt védő hatóságokat.³²⁷

Klasszy Kostyál hozzáértését is hasonló alapon kérdőjelezte meg: magát tanult magyar szabóként alkalmasabbnak érezte a magyar ruhák készítésére, mint német szabó ellenfelét, és azt hangoztatta, hogy aki igazán érti mesterségét, annak nem kell másik mesterséggel próbálkoznia. Ugyanakkor sérelmezte a hagyomány megváltoztatását, a magyar nemzeti öltözet átalakítását is: „...az a prêmes frakk és sinóros pantallon, amelyet ő [Kostyál]

³²³ *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1831. II. 11. számhoz fűzött lap; *Tudományos Gyűjtemény*, 1831. VII. szám; Klasszy az elsőség kérdésében egyébként saját céhén belül is vitába keveredett: 1833-ban panaszt tettek ellene, mivel Klasszy – állításuk szerint – könyvet íratott (nyilván Móth Endre könyvére gondoltak), amelyben az első magyar divatkép kiadását saját magának tulajdonította, magát az egész céh sérelmére „*kihíresítette*”. BFL IV.1202.h Relations 4850 a.n.

³²⁴ *Hasznos Mulatságok*, 1831. II. 19. [145]–149. p.

³²⁵ *Hasznos Mulatságok*, 1831. II. 19. 148–149. p.

³²⁶ Klasszy röpive FSZEK B 687/1/1831, 1832.

³²⁷ Kostyál ügyében várakozása részben be is igazolódott (lásd később), ugyanakkor a Helytartótanács 1837-ben elutasította a budai magyar szabók hasonló panaszát, mivel, indokolásuk szerint, így a német szabók is joggal kérhetnék, hogy a magyarok ne varrjanak kaputot, frakkot és egyéb német ruhadarabokat Kiss 1910. 51. p.

szerencse próbára, magyar ruha helyett előállított, nem nagy dicséretet, s nem nagy bizodalmat vonhat maga után.”³²⁸

Kostyál tehát prémes frakkot és zsinóros nadrágot készített igazi, hagyományos magyar ruha helyett, vagyis Klasszy éppen azért bírálta, amiért a divatlapok általában dicsérték a szabókat:³²⁹ megújította, olcsóbbá tette a nemzeti öltözetet, és közelítette azt az európai divathoz. Egyébként Klasszy is a „legújabb ízlés, legújabb mód szerint készülő” magyar ruhák előállítójaként reklámozta magát,³³⁰ tehát a vásárlóközönség figyelmének felkeltése érdekében az általa varrt öltözetek újdonságára, divatosságára helyezte a hangsúlyt. Maga is tervezett hétköznapi, polgárinak nevezett³³¹ (talán városi, utcai viseletnek is alkalmas), egyszerűbb, a nyugati divat elemeivel kombinált magyar öltözeteket (pl. mellény; a nadrág „lebegő pantalonként bővebbítve nemzetesítettén”³³²; nyárra való zrinyik, „melyek a jelenleg divatban levő rövid kaputoktól csak annyiban térnek el, amennyiben mint nemzetiek, amazoknál jóval szebbek, s nekünk magyaroknak sokkal érdekesebbek.”³³³), és ezeknek képét alig egy évvel a prémes frakkra és zsinóros „pantallon”-ra tett megjegyzése után közzé is tette,³³⁴ de az igaz, hogy a – Jókait idézve – „Klasszy Vencel klasszikus ollója alól”³³⁵ a 30-as évek elején kikerülő szánt atillák és egyéb ruhadarabok, a képek tanúsága szerint, jóval díszesebbek (és ezáltal egyben bizonyára drágábbak is), mint a Kostyál-modellek. Mind Kostyál, mind Klasszy törekedtek a magyar öltözet történetének megismerésére: a divatlapok hangsúlyozták, hogy régi magyar öltözetekről gyűjtöttek metszeteket, (ezekre már csak a színházi jelmezek készítéséhez is szükségük lehetett), és időnként közre is adtak néhányat ezek közül.³³⁶

³²⁸ Röpiv, FSZEK B 687/1/1831, 1832.

³²⁹ A *Hasznos Multságok* írta, hogy Kostyál a hajdani magyar öltözetek rajzait tartalmazó régi könyvek birtokában van; ezeket „a jelenkor kívánataihoz képest használja mintául”, a megrendelés szerint alkalmazza az újabb ízléshez. 1841. június 27. 408. p.

³³⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások Hirdetések*, 1831. 11. p.

³³¹ A hétköznapi magyar öltözet kialakulásáról az előző fejezetben már volt szó.

³³² MÓTH 1833. 50. p.

³³³ *Értesítő* 1840. 42. sz.

³³⁴ MÓTH 1833. V–VI. kép ld. a reformkori sajtóról szóló fejezetben.

³³⁵ JÓKAI 1984. 666. p.

³³⁶ *Honderű*, 1843. 12. sz. kép.

16. ábra. Magyar divat Klaszy Vencel pesti magyar szabótól a 17. századból. A régi öltözeteket Széchenyi István és felesége népszerűsítik. *Honderü*, 1843. 19. sz.

Kostyál Ádám szerint vetélytársa kevés számú eddigi munkája nemigen ad lehetőséget annak eldöntésére, melyikük a jobb szabó, márpedig „nem a név, hanem a mesternek ügyessége által készülvén a köntös, itt csak az fog ítéletet hozhatni, kinek alkalmatossága volt” összehasonlítani a két mester munkáját.³³⁷ Vagyis számára már egyáltalán nem voltak irányadók a céhes előírások: azt állította, hogy a mestert nem céhes tagsága, hanem kizárólag szakmai tudása teszi alkalmassá egy feladat elvégzésére.

Ellenfele az eddig említett jogi és szakmai érveken kívül a nemzeti érvelést is felhasználta: szerinte „nemzet süllyedése lenne, ha még ebben [vagyis a magyar szabók

³³⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1831. II. 11. számhoz fűzött ív

munkájának megítélésében] is egy német szabó kénye alá volnának vetve”³³⁸ a hírlapírók. Az ő értelmezésében tehát a kis magyar és a nagy német céh összekülönbözése nemzeti töltetet is hordozott, bár vitapartnere minden bizonnyal nem nemzetisége miatt lépett a német szabók sorába, mint ahogyan ez a korban már nem is volt szükségszerű. A nemzeti szempont Kostyálnál is megjelent, áttévedését a magyar céh területére egyenesen hazafiúi cselekedetnek minősítette: „hogy nem *magyar szabó létemre* tettem azt, talán előbb válik dicséretemre, mint a gyalázatomra”.³³⁹

A vita bemutatása után érdemes kissé elidőzni annál a kérdésnél, hogy Kostyál – némi képzavarral élve – miért nem maradt meg a kaptafánál, miért nem elégedett meg a német szabócéhbeli tagsága nyújtotta lehetőségekkel. A rendelkezésre álló források nem nyújtanak határozott választ, inkább találgatásra adnak alkalmat. A céhhez tartozást minden bizonnyal az abból fakadó előnyökön túl is fontosnak tartotta, az 1840-es években aktívan vett részt a céhes életben: a német szabócéhs választott tisztségviselői között találkozunk nevével.³⁴⁰ Ugyanakkor érvelése összhangban van az 1840-es években az iparszabadság mellett szót emelő Szokolay István gondolatmenetével: „...a kitünőbb ipar és az ügyesség az, ami a kézművesek keresetét szaporítja [...] A céh tehát, midőn a mesteri jog osztásánál az ügyességre, kiképzésre nem néz, terjeszti a tunyaságot [...]”³⁴¹ Természetesen nem állítom, hogy Kostyál olyan nagyobb kategóriákban gondolkodott volna, mint iparszabadság, a töle fennmaradt néhány írás ezt nem támasztja alá. A német szabómester egyébként magyar szabóknál tanult Bécsben, tehát szaktudása is megvolt a magyar öltözék készítéséhez, és utalt rá, hogy ezzel ellenlábasa is tisztában van; de nem részletezte, hogy mik voltak azok a „környülállások”, amelyek miatt végül a német szabó céhben lett mesterré.³⁴²

Lehet, hogy Kostyál egyszerűen csak saját tanult mesteriségét akarta gyakorolni, vagy akár esztétikai, akár hazafias megfontolásokból jobban szerette a magyar ruhát a németnél? Kostyál életrajza egyébként nem nélkülözi a hazafiságról és jótékony hajlamról, altruizmusról tanúszkodó mozzanatokat: sikeres iparosként szerzett vagyonát jótékony célra fordította, szülőfalujában iskolát építtetett, gyermekeket fogadott örökbe. Egy – jóval a Védegyelet megalakulása előtt írott – cikkében a hazai vászon használatát szorgalmazta,³⁴³ magyar

³³⁸ *Hasznos Mulatságok*, 1831. II. 19. 148–149. p.

³³⁹ *Tudományos Gyűjtemény*, 1831. VII. melléklet

³⁴⁰ „*Tharnoi Kostyál Ádám...választott ülnöki tag*”; BTM Kiscelli Múzeum Kézirattára, leltári szám nélküli oklevél 1845-ből.

³⁴¹ SZOKOLAY 1846. 36. p.

³⁴² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1831. II. 11. számhoz fűzött ív; *Tudományos Gyűjtemény*, 1831. VII. melléklet

³⁴³ „Szent kötelességemnek tartom Hazám és annak fiai javát csekély köröm s gyenge tehetségeinkhez képest életem végső pillantásáig hiven munkálni.” Az itthoni vászon olcsóbb, jobb, a pénz pedig itthon marad:

öltözékeket készített és adományozott a vakok intézete számára;³⁴⁴ az 1830-as években számos régi magyar ruhát mintázó jelmezt adományozott a budai és a pesti magyar színtársulatnak,³⁴⁵ és saját költségén nemzeti öltözeteket bemutató divatképeket jelentetett meg.³⁴⁶ Igaz, a színházaknak tett adomány jó befektetésnek is bizonyult, hiszen 1837–1838-ban az új pesti magyar színház főszabójaként is működött,³⁴⁷ a honi vászon alkalmazásáról szóló cikk, valamint a divatképek közlése (a hozzáfűzött szerkesztői ajánlással egyetemben) ragyogó reklámlehetőséget is jelentett.³⁴⁸ Vagy felismerte, hogy a német szabó iparban, Pesten, a közel háromszáz fős és folyamatosan növekvő céhtagsággal (és a majdnem ugyanennyi kontárral, illetve különböző jogcímen vagy jogcím nélkül német szabó ipart gyakorló kézművessel és ruházati termékeket áruló kereskedőkkel) versenyezve nehéz az érvényesülés, míg a hivatalosan, tehát céhes mesterként a magyar szabó iparban tevékenykedő mesterek száma nem haladta meg a húszat sem?³⁴⁹ Kostyál mindenesetre olyan pillanatban váltott, amikor a magyar öltözet nem volt divatban Pesten (ez természetesen nem jelenti azt, hogy senki sem hordta). A nemzeti öltözet kérdése általában a sok magyar díszruhás nemest fölvonultató ünnepélyes alkalmak kapcsán került elő, ilyen volt a pozsonyi koronázási ünnepség 1830-ban,³⁵⁰ de Kostyál korábban, valamikor 1827 és 1829 között kezdett (Pesten) magyar ruhákat varrni. A vita során azonban már mind Kostyál, mind pedig Klasszy arról beszél, hogy a magyar nemzeti öltözet „köz divatban”³⁵¹ van – ami az előző fejezetben elmondottak alapján mindenképpen túlzásnak tűnik.

Kostyál 1827-ben jelentkezett először a közönség előtt, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*ban adta hírül, hogy hazatért külföldi vándorlásából, mesterré lett, és „A Külföldihez” címzett boltot nyitott Pesten, a Kígyó utcában.³⁵² Ebben az első hirdetésében

„Hazabeli szorgalmatosabb földmívelők fáradságok jutalma leszen.” *Hirdetések a Hazai és Külföldi Tudósításokhoz*, 1831. 10. sz. [1–2.] p.

³⁴⁴ *Regélő Pesti Divatlap*, *A Regélő Tárcája*, 1842. július 28. 537. p.

³⁴⁵ A *Honművész* szerint az 1833-ban készített Zrínyi-jelmezt a budai magyar színészeknek adományozta. *Honművész*, 1834. április 27. 268. p.; Kostyál életrajza *Vasárnapi Ujság*, 1863. 44. sz. [383.] p.; *Magyar Sajtó*, 1863. augusztus 4. 719. p., *Hölgyfutár*, 1863. augusztus 6. 125. p.; ennek némileg ellentmond Nyáry Pál 1837. június 8-án kelt jelentése az alakulóban lévő pesti magyar színház Színészeti Pénztára ügyében: az adományozók közt Kostyált nem sorolta föl, Klasszy viszont pénzadománnyal és díszöltözékekkel is szerepel a jegyzéken. A jelentést közli: SZÉKELY 1887. 159–177. p.

³⁴⁶ Az eddig említetteken kívül: *Rajzolatok*, 1835. I. 24. p., *Honművész*, 1841. 51., *Pesti Divatlap*, 1843., 1846. 52. szám stb.

³⁴⁷ KERÉNYI A. 1983. 108. p.

³⁴⁸ A gyanakvás (irigység?) a kortársaktól sem volt idegen: Móth Endre ügyvéd a „nemzetiség”-ről szóló értekezésében nagy teret szentelt a nemzeti öltözéknek, és divatképeket is közölt Klasszytól. Könyve még meg sem jelent, és máris azzal vádolták, hogy a magyar szabóknak akart hasznot hajtani, más szándék nem vezérelte. MÓTH 1833. 51. p.

³⁴⁹ FÉNYES 1843. 2. kötet 347. p. (1840-es adatok); DÓKA 1979: 217. p. (1835-ös adat)

³⁵⁰ *Hasznos Multságok*, 1831. II. 1. 7. p.

³⁵¹ Klasszy közleménye *Hasznos Multságok*, 1831. I. 38. sz. 297. p.

³⁵² *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1827. 28. sz. *Hirdetések* (melléklet)

mint német férfi szabó ajánlotta magát, pontosabban szolgálatait: „... a legújabb módi ésournálok szerint divatba jövő mindenféle férfi ruhák” készítését vállalja, illetve „kész ruhákkal udvarolhat”, (vagyis készárut is tartott, ami a korban nem volt általános). Ekkoriban feltehetőleg nem foglalkozott magyar ruhák előállításával, mivel szakmai hovatartozását még nem tartotta titkolandónak. A váltásról és annak okairól ismét tőle értesülhetünk: több lap is beszámolt egy párizsi estélyről, amelyet gróf Apponyi Antal adott Párizsban 1829 februárjában, és ahol a jelenlévő meglehetősen nemzetközi arisztokrata társaság tagjai magyar táncot is bemutattak. A jelentés a táncosok – magyar – öltözetét is ismertette: a ruhák a szerző szerint a régi idők szabásai szerint készültek, a mintát magyar zsebkönyvek képei szolgáltatták.³⁵³ Kostyál – saját szavaival élve – annyira megindította ez a tudósítás, hogy néhány hónappal később részletes leírást közölt a párizsi bál két táncosának öltözekéről, és egy rézmetszetet is mellékel – immár „pesti polgár és férfi szabómester”-nek titulálva önmagát: „...költőselem és fáradtságom nem kimélvén, a fent tisztelt Nagy Hazafi iránt való háládatosságomnak megmutatására az említett Nagy Férfiúnak szentelve, tiszteletre méltó hazámfiainak rézre metszve benyújtani szerencsémnek tartanám azon mulatságban volt gavalléri és dámai öltözet szabása ábrázolatát és hogy annál világosabb ismeretere juthassanak a nagyérdemű hazafiak ezen pompás öltözetnek...”³⁵⁴

1830-ban, szintén a *Tudományos Gyűjtemény*ben közölt divatképet A legújabb ízlés szerint öltözködött két magyar címen,³⁵⁵ kommentár nélkül, polgári férfisabóként. Német sabó volta (a német sabó céhbeli tagsága) legközelebb csak Klasszy Vencel gáncoskodása nyomán került elő, Kostyál a lapokban magát ezután mindig polgári (vagy pesti polgár és) férfi sabónak nevezte – nemességének kihirdetéséért benyújtott folyamodványában pedig egyszerűen magyar divatsabóként tüntette fel magát.³⁵⁶ Az iparcímterek természetesen mindig saját helyén, a német sabók népes társaságában tüntették fel (mint ahogyan céhtársait, a szintén magyar öltözet varrásával foglalkozó Keresztessy Sámuel vagy Lezsimsirsky Emánuel is).³⁵⁷

A „polgár” és a „polgári” férfi sabó elnevezést Kostyál és a róla cikket közlő lapok nem használták következetesen. Mindkét esetben a német „bürgerlicher Schneidermeister”

³⁵³ Fekete Gáspár, az Apponyi-fiúk nevelőjének írása. *Tudományos Gyűjtemény*, 1829. II. 114–119., *Hasznos Mulatságok*, 1829. 22. sz. [169]–172. p.

³⁵⁴ *Tudományos Gyűjtemény*, 1829. V. [128.] p. és képmelléklet; tudomásom szerint ez volt az első eredeti magyar (magyar mester által készített, és nem külföldi lapból átvett) divatkép. Nemzeti öltözetet ábrázoló mellékletre azonban már korábban is volt példa, a *Magyar Hirmondó* 1790. december 28-i számához csatolt kép témája: „Magyar kisasszony nemzeti köntösben” V. BUSA 1986.

³⁵⁵ *Tudományos Gyűjtemény*, 1830. III. képmelléklet

³⁵⁶ BFL IV. 1223.c Polgári perek 6289., melléklet

³⁵⁷ PL. BLÁSKOVITS 1839. 124. p.

kifejezés fordításával állunk szemben; itt a polgári annyit tesz: az illető szabómester nem katonai és nem egyházi öltözeteket készít.³⁵⁸ Amikor a pontos fordítástól eltérnek, a polgári, pesti polgári identitás, a városlakói öntudat a szakmai identitás mellé kerül azzal egyenrangúként – egy olyan korszakban, amikor a polgárjog értéke devalválódott.³⁵⁹ Bevándorló céhes mesterként a városi társadalomba való integrálódáshoz azonban Kostyál (és ugyanígy Klasszy) számára fontos volt a pesti polgárjog megszerzése. Kostyált sem a „régí”, sem az „új” polgárság kategóriájába sem lehet egyértelműen besorolni, valahol a két csoport között helyezkedik el, pályájának áttekintésével talán éppen az átalakulás pillanatát, egy átmeneti polgári identitást lehet megragadni.³⁶⁰ A „régí polgárság” mentalitásának jellemzői közül dokumentálható nála például a jótékonykodás, a családról való gondoskodás, és itt kell megemlíteni azt is, hogy valójában, a látszat ellenére, ragaszkodott a céhes világhoz. Ugyanakkor, miközben belépett a német szabók céhébe, részt vett a céh életében, vezetésében, ki is lépett a régi polgár számára magától értetődő céhes keretek közül azzal, hogy a szabályokat figyelmen kívül hagyva egy másik szakma termékét készítette, és így szembekerült a céhes renddel és az azt – igaz, ekkoriban már nem túl hatékonyan – védő városi hatalommal. Ügyesen és hatékonyan élt a reklám különböző formái adta lehetőségekkel, és igyekezett minél szélesebb piacot teremteni termékei számára. Már említettem, hogy Klasszyval folytatott vitájának kiváltó oka az elsőség kérdése volt: Kostyál első cikkéből kiütözik a szakmai hiúság, az individuális sikerre való éhezés. Cikkeiben a közönségre bízta, hogy egyedül munkájuk eredményét figyelembe véve ítélik meg a mestereket. Bonyolítja a Kostyál „polgári” identitásáról kirajzolódó képet, hogy valójában nemes volt, bár nemességét csak 1843-ban hirdettette ki Pest vármegyében; a városban nem nemesként, hanem céhes iparúzó polgárként telepedett le. Nemesi származására nem is nagyon hivatkozott – csak amikor feltétlenül szükség volt rá, például abban a peres ügyben, amelyben céhtársa rágalmozással vádolta: Kostyál ekkor nemességére hivatkozva állította, hogy Pest város törvényszéke nem bíraskodhat felette.³⁶¹

Bizonyára nem felel meg a valóságnak, ha Kostyált az új, vitapartnerét pedig a régi polgárság képviselőjének tekinteném. Valójában Klasszy pályája Kostyáléhoz hasonlóan alakult, iparát, megrendelőinek körét ellenfeléhez hasonlóan a korban modernnek számító eszközökkel népszerűsítette és bővítette. A céhes retorika számára egy természetesen adódó,

³⁵⁸ Kostyál ugyanakkor tervezett magyar papi díszöltözetet (*Reform*, 1848. 12. sz. melléklet) és egyenruhát is például a pesti magyar polgári katonaság számára (*Der Spiegel*, 1844. 100. p., *Regélő Pesti Divatlap*, 1844. január 14. 91. p.)

³⁵⁹ BÁCSEI 2002. 128. p.

³⁶⁰ A régi és új polgárság kérdéséről lásd: BÁCSEI 2002., 2006.

³⁶¹ BFL IV.1223.c Pest város Törvényszékének iratai, Polgári Perek 6289.

elvben a hatalom által is támogatott eszköz, szükség szerint bevethető fegyver vagy vért volt a konkurenciával szemben, a vásárlókért folytatott harc során. A két szabómester meggazdagodása, majd elszegényedése pedig a vitában felhasznált céhes érvrendszerhez hasonlóan arra utal, hogy valójában egyikük sem tudott élni a nemzeti divatmozgalom meglövagolásával és gerjesztésével, a céhes világból kifelé mutató, szokatlan, újszerű üzleti fogások bevetésével szerzett vagyonnal. Szüklátókörségüket az is mutatja, hogy a legfőbb konkurenciát egymásban, vagy tágabban értelmezve a másik céhben látták, pedig a százezressé növekedő nagyvárosban és vonzáskörzetében bizonyára nem a néhány száz céhes szabó, hanem a kontárok, a vidéki szabók és a ruhakereskedők jelentették az igazi konkurenciát.

A két szabó vitájáról nem olvashatunk többet a lapokban. 1848 előtt mind a ketten folyamatosan jelen voltak a sajtóban, divatképeket és hirdetéseket közöltek, de rivalizálásukra a vita lezárulta után csak annyi utal, hogy egymás után jelentették meg divatképeiket, hirdetéseiket a különböző lapokban, ahol egyikük feltűnt, ott hamarosan a vetélytárs is megjelentetett valamilyen hirdetést – vagy éppen jótékony tevékenységéről szóló híradást (amit természetesen szintén lehet reklámként értelmezni).

3.2 Céhek egymás ellen

3.2.1 A szereplők

A pesti szabók az 1770-es évekig egy céhet alkottak, ekkor vált külön a magyar és a német szabócéh. Az előbbi privilégiuma 1776-ból, az utóbbié 1778-ból származik.³⁶² A német szabók száma Magyarországon a 18. században nőtt meg jelentősen a betelepülő német lakosságnak köszönhetően.³⁶³ A korábban már idézett korabeli szerző, Szokolay István úgy vélte, a céhek azért különültek el nemzetiségek szerint, mivel a németek nem fogadták be a magyarokat, és a szervezetek működését azóta is német-magyar ellentét jellemzi.³⁶⁴ A szakirodalom nem nemzetiségi ellentétre, hanem gyakorlati, szakmai okokra vezeti vissza a

³⁶² DÓKA 1979. 219. p.

³⁶³ FLÓRIÁN 2001. 30. p.

³⁶⁴ SZOKOLAY 1846. 20. p.

céhek különválását, egyszerűen a német, illetve magyar öltözet különbsége miatt vált szükségessé a két mesterség elkülönülése.³⁶⁵

A német szabók 1824-ben megújították kiváltságlevelüket, a magyar szabó céh azonban nem³⁶⁶ – nem tudni, miért nem tettek eleget a Helytartótanács 1813-ban kelt rendeletének, talán a kis létszámú céh anyagi helyzete nem tette lehetővé a drága privilégium kiváltását, esetleg nem tudtak volna megélni kizárólag magyar ruhák varrásából. A Kostyal-ügyben a pesti német szabók fel is használták ezt az érvet a magyar céh ellen, a Helytartótanács egyik végzését pedig azzal indokolta, hogy Pesten a magyar szabók nem alkotnak a németektől elkülönült testületet, ezért mindkét céh tagjai olyan ruhákat készíthetnek, amilyeneket jónak látnak. A mulasztás jelentőségére és lehetséges következményeire mutat rá egy budai rác szabó személye körül kibontakozó vita is a 19. század első feléből, amely során a budai német szabók kiderítették: a rác céh nem újította meg kiváltságlevelét, ezért valójában nem is létezik. A Helytartótanács kötelezte a rácokat, hogy csatlakozzanak a német szabókhoz, máskülönben kontárként kezelik őket.³⁶⁷

A német és a magyar szabó céh 1830-as évekbeli konkurenciaharcának megértéséhez fontos adalékuul szolgál a szabóiparban működő kézművesek létszáma. Az iparos létszám megállapításához forrásul kínálkozó összeírások, iparos-címjegyzékek azonban meglehetősen pontatlanok. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kézműiparokban tevékenykedők összlétszáma jóval meghaladta a céhes iparosok számát, és a főváros ellátásában nem kizárólag a helyben dolgozó iparosok vettek részt; pusztán a város céhes iparosainak számbavételével nem alkothatunk teljes képet az egyes szakmákban jelen levő konkurencia méretéről. Közismert, hogy a céhes ipar nem piaci alapokon működött, nem feltétlenül alkalmazkodott a megrendelők igényeinek változásához, a ruházati ipar – és különösen az egyre korlátozottabb méretű, speciális fogyasztói csoport érdeklődésére számot tartó magyar szabó ipar – potenciális fogyasztóinak aránya pedig nem feltétlenül növekedett arányosan Pest lélekszámának 19. századi felduzzadásával. A német és a magyar szabók (céhtagok) létszáma, illetve a létszám növekedése közötti különbség azonban olyan mértékű, hogy annyit mindenesetre meg lehet állapítani: Pesten a német szabók termékei, a német, illetve európai divat kellékei feltehetően jóval keresettebbek voltak, mint a magyar nemzeti öltözet.³⁶⁸ A két

³⁶⁵ KÓSA 1937. 217.; Ugyanakkor tisztán nemzetiségi alapú szétválásra is volt példa: 1745-ben a magyar seborvosok, 1768-ban a német lakatosok alakítottak külön céhet, és ezekben az esetekben nemigen lehet szakmai okokra hivatkozni. *Budapest története*

³⁶⁶ DÓKA 1979. 81. p.

³⁶⁷ KISS é.n. 53–54. p.

³⁶⁸ 1827-ben a magyar szabó céhnek 32, a német céhnek 205, 1840-ben a magyar szabó céhnek 26, a német szabó céhnek 281 tagja volt. DORFINGER 1827.; BLASKOVITS 1840.

céh méretének különbsége ugyanakkor magyarázatul is szolgál a Kostyál és céhtársai körül kibontakozó céhes konfliktusra, a két céh érvelésének eltéréseire.

3.2.2 A német és a magyar szabó céh konfliktusa a pesti tanács előtt

A. Kerényi Mária Kostyálról szóló tanulmányában a következő megállapítást tette: „...érthető lenne, ha a magyar vagy német szabó céh valamilyen intézkedéssel megtorolta volna a határsértést, esetleg megtiltotta volna a magyar ruhák készítését Kostyálnak, aki ezzel a nemzeti érzelmektől vezérelt tétével céhen kívüli konkurenciát teremtett a magyar szabóknak. [...] Kostyál, aki céhmester volt, a konkurens Klaszy Vencelen kívül senkit sem botrántoztatott meg.”³⁶⁹ – és ez részben igaz is, hiszen a sajtóban más szabók nem avatkoztak be a két szabómester szóváltásába. A vita azonban nem csak a lapok – egyébként feltehetőleg nem túl népes³⁷⁰ – olvasóközönsége előtt folyt. A magyar szabócéh 1832-ben panaszt tett a német szabók ellen, és kérte a pesti tanácsot, tiltsa meg nekik a magyar öltözékek varrását, Kostyálnak pedig a magyar szabó név viselését.³⁷¹ A vita tehát immár nem két magánszemély, hanem két szervezet között és hivatalos fórum előtt folytatódott – úgy tűnik, a német szabók a vita eldöntését mégsem bízták teljes egészében a közönségre, mint ahogyan ezt Klasszynál olvashattuk.

Az ügyben keletkezett iratok, amelyeket a folytatásban forrásként használók, végeredményben a sajtóvita során megjelent cikkekhez hasonlóan – óvatosan – kezelendők. Azt, hogy ki mit gondolt valójában, a panaszok, nyilatkozatok, beadványok alapján éppoly nehéz lenne megmondani, mint azt, hogy kik is pontosan azok a fogyasztók, akikért a küzdelem folyt. Ismét be kell érünk annak vizsgálatával, hogy kit milyen érdekek mozgattak, mit mondtak, és mit értek el mindezzel. E forrásokat olvasva ugyanakkor a két oldal (amelyhez harmadikként a pesti tanács, illetve a Helytartótanács által képviselt hatalom is csatlakozik) érdekei és az érdekérvényesítés eszközeként használt érvrendszer (amelyek egyébként erősen emlékeztetnek a sajtóvitában felsorakoztatott érvekre) világosabban rajzolódik ki, mint a két szabómester írásaiban. A beadványok készítőit, ellentétben az

³⁶⁹ KERÉNYI A. 1983. 106–107. p.

³⁷⁰ Például a *Tudományos Gyűjteménynek* az 1820-as években mintegy 800 előfizetője volt. T. ERDÉLYI 1970. 11. p.

³⁷¹ BFL IV.1202. a. Tanácsülési jegyzőkönyvek 1832. 2720.; Kostyál szerepét és műhelyének kapacitását jól jellemzi, hogy az ügy valódi főszereplője ő maga volt.

újságcikkek szerzőivel, nem korlátozta a terjedelem, és a tanács előtt folyó vita tétje is nagyobb volt. Elvben, hiszen a német szabókat elmarasztaló tanácsi határozat végrehajtása nem volt túlságosan hatékony – a többi hasonló ügyben született határozatokhoz hasonlóan; a pesti tanács és a Helytartótanács véleménye pedig nem feltétlenül egyezett.

Közismert, hogy a céhek ügyeltek a rokonszalmák munkaterületének jó körülhatárolására. Igyekeztek megakadályozni, hogy más céh mesterei avatkozzanak bele tevékenységükbe, legényeiket ne csábítsák át, illetve más mesterséget tanult legények ne kérjék felvételüket a céhbe.³⁷² Állandóak voltak a viták rokon szakmák céhei, illetve a pesti és budai rokon céhek között,³⁷³ és a mesterek gyakran tettek panaszt, ha más szakma képviselői kontárkodtak bele iparukba. A Kostyál elleni eljárás sem volt egyedi. Kostyál elleni beadványukban a magyar szabók felhozták Vabrosch János esetét, a szabómester ügye pedig későbbi konfliktusokban, a Lezsimszky Emanuellel 1840-ben és a még később, Kammermayer Györggyel folytatott vitában vált hivatkozási alappá.³⁷⁴ A magyar szabóknak nemcsak a német szabók okoztak gondot, hanem többször felléptek a Pesten megtűrt, használt ruhákat áruló zsidókkal szemben is, akik állítólag pesti és vidéki magyar szabólegényektől „alattomosan megszerzett zsinóros és sujtással cifrázott új magyar öltözetbeli darabokat, úgymint mentét, dolmányt és nadrágot az ő boltjaikban szabadon árulnak”.³⁷⁵ Konkurenciát jelentettek a pesti szabadalmas izraelita szabók is, 1846-ban például Goldner Hermann-nal kellett szembeszállniuk, aki „oly nyilatkozatot tett közzé az Ujság lapokba, és oly ruhatárt nyitott a Nagyhid-utcai Harisch-házban, mi szerint abban magyar nemzeti férfi öltözetek is készíttetnek [...] mintha ő erre fensőbb helyen nyert volna jogot”.³⁷⁶ A magyar szabók panaszát kiváltó okok minden esetben hasonlóak voltak: a magyar céhhez nem tartozók varrtak vagy árultak magyar ruhát, sőt, még hirdették is törvénytelen tevékenységüket, magyar szabólegényeket és megrendelőket csábítottak magukhoz. Hasonlóak az érvek és a tanácsi döntések, intézkedések (a magyar ruhák készítésétől való eltiltás, valamilyen jótékony célra fizetendő pénzbüntetés, esetleg elzárás, a tiltott termék elkobzása) is.³⁷⁷

A magyar szabók – a precedensek felsorolása mellett – elsősorban céhes érveket sorakoztattak fel beadványaikban, és a pesti tanács, illetve a Helytartótanács is a céhes

³⁷² DÓKA 1970. 213. p.

³⁷³ NAGY 1966. 69. p.

³⁷⁴ BFL IV. 1202.c Intimata 7448 a.n.; BFL IV.1202.h Relationes 12124 a.n.

³⁷⁵ Sztraka János, Gáll Vendel, Pulny Imre pesti magyar szabólegények magyar nyelvű vallomása 1822-ből; BFL IV. 1202.h Relationes 1776 a.n.

³⁷⁶ BFL IV.1202.h Relationes 8428 a.n. 1846.10.06. a magyar szabó céh beadványa, 1846.10.09. Kálóczy Károly tanácsnok tudósítása

³⁷⁷ 1840-ben éppen Klasszy Vencel vitt el Tóth Gáspárral együtt egy magyar öltözetet Lezsimszky műhelyéből. BFL IV. 1202.h Intimata 7448 a.n. 1840.08.26.

szabályokra hivatkozva hozta meg döntéseit. A pesti magyar szabók 1776-ban kiadott privilégiuma, amelynek kivonatos másolata a két szabó céh ügyének mellékletét képezi, kimondta: „minden céhbeliék magok mestersége mellett maradjanak, és egyik a másik mesterségében magát ne avassa, hanem kiki maga mestersége mellett maradjon...”³⁷⁸

A Helytartótanács 1813-ban kelt rendelete, pontosabban az ahhoz mellékelt privilégium-minta, amelynek célja a céhek kiváltságleveleinek egységesítése volt, és amely alapján a német szabó céh megújított privilégiuma is minden bizonnyal készült, hasonlóképpen tiltotta a más céh monopóliumába tartozó termékek előállítását: „Mivel minden mesterembereknek csak azon mesterségnek kézművei szolgálnak élelmökre, melyet gyakorolnak: óvják magokat a mesteremberek, hogy egyik osztály a másik kézi műveit ne készítse, és mások mesterségébe bé ne vágjon, hanem ki-ki maradjon meg azon munkák és művek mellett, melyek a régi szokás és divat szerint az ő mesterségökhöz tartoznak”.³⁷⁹ A pesti magyar szabók Kostyál és három másik német szabómester elleni panaszukban többek között ezekre a „közönséges céhbeli cikkelyekre” hivatkoztak: „Kostyál Ádám, helybeli német ruha szabó mester, a cézhalis articulusok által kijelelt körébe nem maradhatván, arra a törvénytenségre vetemedett, hogy alattomba magyar szabó legényeket tartván, azok által magyar ruhákat készíttetett, majd későbbben minden illendőséget és törvényt félre tévén, közönségesen is árulgatta, sőt ilyeneket kirakójába is a közönségnek látványságul kitette, magát Ujság levelekbe, magyar ruha szabónak, lárvásan ki adni nem átalotta.”³⁸⁰

A céhtagok műhelyeiben csak a céhes előírásoknak megfelelő, a céh által ellenőrzött munkát lehetett végezni, tehát elvileg az sem lenne meglepő, ha a német szabócéh is fellépett volna Kostyál és a hasonló úton járó többi német szabó ellen, de ennek egyelőre nem találtam nyomát; bár nem támasztja alá semmi állításmat, mégis úgy gondolom, hogy erre nem került sor. Sőt, egy másik ügyből éppen arról értesülünk, hogy a magyar szabók sem kizárólag saját szakmájuk területén tevékenykedtek, német ruhát is varrtak, ezt azonban a német szabók nem ellenezték. Szerintük a férfiszabók, németek és magyarok egyaránt, már hosszú idő óta olyan öltözeteket készítenek, amilyeneket megrendelnek náluk, és soha senki sem foglalkozott a két

³⁷⁸ BFL IV.1202.h Relationes 4123 a. n.; Az idézett részletet az ügyet tanulmányozó pesti tanácsnok piros aláhúzással emelte ki.

³⁷⁹ KASSICS 1835. 120. p.

³⁸⁰ BFL IV. 1202.h Relationes 4123. a.n.; A beadvány fennmaradt másolatán nincs keltezés, de minden bizonnyal valamikor 1832 tavaszán, tehát nagyjából egy évvel a sajtóvíta lezárulta után keletkezett. Nem tudni, hogy a magyar szabók beadványát ki készítette, mindenesetre feltűnő a hasonlóság a Klasszy által jegyzett cikkek szóhasználatával.

szabócéh termékeinek elkülönítésével.³⁸¹ Valószínűleg az ő állításuk állt közelebb a valósághoz: a korszakban a magyar és a német szabók termékei átfedést mutatnak, működési körük nem vált el egymástól olyan élesen, mint ahogyan azt a magyar szabók érvelése alapján gondolhatnánk.

Bár a magyar szabók legfőbb fegyvere a céhes szabályokra való hivatkozás volt, további érveket is bevetettek. Saját, mégpedig különösen a fiatal, a céhbe frissen, és éppen a címzett pesti tanács, illetve a Helytartótanács parancsára felvett mesterek megélhetési nehézségeire hivatkoztak (akiket mellesleg a szabólegények ismétlődő panaszainak tanúsága szerint nem is olyan szívesen vettek fel): „Kostyál Ádámnak ebbeli helytelen tette, ő Cs. Kir. Felsége által a helybeli magyar szabó céh részére kegyelmesen kiadott privilégiumnak sérelmére, de a mintegy 40 tagból álló magyar céh egyes tagjainak is világos kárára szolgál; tagadhatatlan és igazságos dolog lévén, hogy csupán olyanok vehetik el a magyar szabóságnak hasznát, akik ezen mesterségtől, mind a hadi, mind pedig a házi adót fizetik „Nékünk az ifjú supplicánsokat, felsőbb parancsolatok következtetésébe is, a céhbe be kellett vennünk: nem igazságos tehát, hogy az ily fiatal kezdő mesterek kenyerét más mesterségbeliek ragadozzák el.”

A német szabók arra is kitértek, hogy a céhtagok magukat és családjukat iparukból tartják el, ahogyan ez a céhbeli cikkelyekben is áll, de számukra ebből az következett, hogy az iparokat, az iparosok által előállított termékek körét inkább bővíteni, mintsem korlátozni kell.³⁸²

A magyar szabók monopóliumát megsértő német szabók érvelésében nagyobb szerepet kap a szakértelem kérdése. A már említett Lezsímirszky azzal védekezett a magyar szabók támadása ellen, hogy ő „felszabadított magyar szabó mester” – igaz, hogy a mesterséget éppen Kostyálnál tanulta.³⁸³ Érdekes, hogy – a döntéseiben a céhes szabályokat maradéktalanul figyelembe vevő pesti tanácsot képviselő – Szász Mátyás tanácsnok a következő szavakkal tudósította a Helytartótanácsot az egyik német szabó ügyében: A magyar szabók „nem tekintvén az e két céh között tettelesen divatozó viszonyosságot a ruhák készítésében, nem tekintve azt, hogy senkit, akár német akár magyar öltözetet magának csináltatni akar egy vagy más felekezethez tartozó szabó mesterekre szoríttatni csaknem lehetetlenség legyen, mert mindenki egy vagy más szabó mesterek ügyessége és

³⁸¹ „a magyar szabók, ha szinte német ruhát nem készítenének, nem is élhetnének, és ezt teszik is, s a német szabók nem ellenzik.” BFL IV. 1202.c Intimata 7448 a.n. 1840.08.26.; BFL IV. 1202.h Relations 4123. a.n. a német szabók beadványa

³⁸² BFL IV. 1202.h 4123. a.n. a német szabók beadványa

³⁸³ BFL IV. 1202.c Intimata 7448 a.n. dátum nélkül; uo 1840.08.13.

műveltségénél fogvást keletkezett közvéleményhez ragaszkodván, mindenkor az ügyesebb és műveltebbhez fordul.”³⁸⁴ Szász szavaiból érződik a magyar szabókkal szembeni türelmetlenség: természetesnek tartja a szabad szabóválasztást, és elfogadja, hogy a céhes rendszabályokat fölülírja a vásárlói magatartás. Mindez persze nem befolyásolta a Helytartótanács döntését, amely ebben az esetben is a magyar szabóknak kedvezett.

A felhozott érvek következő csoportját a szakmai kérdések képezik. A német szabók szívesen hivatkoztak arra, hogy a magyar és német ruha közt nem lehet határozott különbséget tenni. Nem lehet előírni, hogy ki milyen ruhadarabokat készíthet, mivel az ízlés, a divat, a ruhák szabása és anyaga állandóan változik. Álláspontjuk szerint egyenesen káros lenne meghatározni és rögzíteni az egyes céhek által készíthető öltözetek formáját és szabását: így az is megtörténhetne, hogy példának okáért a magyar szabók csak olyan ruhákat készítenének, amilyeneket már senki sem hord. A magyar szabók szerint a magyar és német szabók azért alkotnak külön céhet, mivel különböző öltözeteket készítenek, és világos különbséget tettek a német (frakk és felöltő) valamint a magyar díszruha és az annak részét képező attila között – ez utóbbiakat csak a magyar szabók varrhatják. A német mesterek viszont azt állították, hogy a külföldön, Angliában is népszerű attila, amelyet a magyar szabók kizárólagosan magukénak vallanak, valójában nem más, mint a bekecsnek nevezett – német – ruhadarab egy változata, átalakított formája – a magyar nemzeti öltözet egyik népszerű és fontos darabját tehát egyenesen idegen eredetűként ábrázolták. A német szabók a német és magyar öltözet közötti különbséget az arany és ezüst zsinórozásban vélték felfedezni, azonban ezt sem tartották elegendő oknak a két szakma merev szétválasztására, mivel a zsinór egész Európában divatos, mindenféle ruhadarabra kerülhet zsinórozás, az ügyes szabó pedig más eszközökkel is tud magyaros jelleget adni egy ruhadarabnak. Úgy látták, a vevők látnák kárát, ha egyazon ruhadarabot két-három különböző mesterrel kellene elkészíttetniük, és a magyar szabók is rosszul járnának, ha cserébe megtiltanák nekik a zsinórozatlan öltözetek varrását.

A nemzeti szempont említése sem maradt el a magyar céh beadványából (bár ezen a ponton a panasz nem túl bőbeszédű, talán maguk is érezték, hogy érvelésük némiképp sántít): „közsérelem nélkül hallani sem lehetne, hogy német mesterségbeli szabó, habár személye született magyar legyen is, magát nemzeti szabónak mondhassa.” A magyar szabók tehát itt azt állították, a nemzeti szabósághoz nem elég a magyar születés, a magyar szabó céhhez tartozás is szükséges.

³⁸⁴ BFL IV.1202.c Intimata 7448 a.n. 1840.12.25.

A nemzeti érvelést az ellenfél is felhasználta. A német szabó cég elöljárója, Johannes Korber a városi tanács számára készített jelentésében³⁸⁵ egyebek mellett – érvelése zárásaként – arra hivatkozott, hogy Kostyál „*secus natus Hungarus*”, vagyis különben magyar születésű. Mivel Kostyálról tudjuk, hogy magyar nemesi család sarja, ezen a ponton nincs különösebb jelentősége annak (de természetesen nem is lehet kideríteni), hogy Korber melyik jelentésében használta a „*Hungarus*” szót, és így a „nemzeti érvelés” kifejezést is meghagyhatom a maga kétértelműségében. Ebből a szempontból érdekesebbnek tűnik a német szabók „alázatos nyilatkozata”,³⁸⁶ amelyet a pesti tanács felszólítására készítettek az immár két éve folyó Kostyál-ügyhöz kapcsolódóan. A nemzeti érv Korber jelentéséhez hasonlóan itt is hangsúlyos helyen, a szöveg befejezésében kap helyet. A német szabók szerint egy olyan országban, ahol számos nemzet (Nation) él együtt, felesleges és zavaró a férfiszabók kicsinyes elkülönítése. A folytatásban a szerzőket elragadja a hazafiúi – vagy nemzeti szenvedély, és talán kissé tovább is mennek a tanács által feltett eredeti kérdéssel (melyik ruhadarabot melyik cég készítheti), amikor eljutnak a magyar (magyarországi), német és magyar cégbe tömörülő szabók érdekközösségének gondolataig: „Auch wir sind Kinder desselben Landes, leben unter dem Schutze derselben Gesetze, und genießen derselben bürgerlicher Freiheiten. Auch wir sind Ungarn! und wir rühmen uns es zu seyn. Der Geschmack also in unserer Arbeit soll uns, die wir gleich berechtigt seyn sollen, wegen getheilter, eingebildeter Interessen nicht trennen.”

A tanács végül a közönséges céhbeli cikkelyekre hivatkozva tiltotta meg a német szabóknak a magyar ruhák készítését.³⁸⁷ A probléma azonban ezzel nem oldódott meg, Kostyál a Helytartótanácshoz fordult az őt a magyar ruhák készítésétől eltiltó tanácsi döntés miatt, és kérte, hogy férfiszabó-iparát továbbra is zavartalanul űzhesse, 1838-ban pedig a magyar szabó cég kérte újra a tanácstól, „büntetés alatt” tiltsák meg Kostyálnak, hogy magánszemélyeknek magyar ruhát készítsen, mivel a magát magyar szabónak kiadó szabómester a német cég mesterségébe „bocsátja sarlóját, kenyérünket, jövedelmünket, mint a Tolvaj-méh hordja”.³⁸⁸ Újabb vizsgálat következett, és a két cég közötti vita, úgy tűnik, tíz évvel később sem zárult még le: a *Regélő Pesti Divatlap* 1842-ben közölte a pesti magyar szabók panaszát, amely szerint Kostyál a városi tanács és a Helytartótanács többszöri

³⁸⁵ BFL IV. 1202.h Relationes 4123 a. n. Joannes Korber jelentése 1832. szeptember 1.

³⁸⁶ BFL IV. 1202.h Relationes 4123 a.n.; a nyilatkozat német nyelven, de latin betűkkel íródott.

³⁸⁷ BFL IV. 1202.h Relationes 4123 a. n.; BFL IV. 1202. a. Tanácsülési jegyzőkönyvek 1832. 3272.

³⁸⁸ BFL IV.1202.h Relationes 4123 a. n.; BFL IV.1202.h Relationes 6062 a.n.

figyelmeztetése ellenére is pesti magyar szabóként tüntette fel magát a lap 45. számában,³⁸⁹ a német szabók pedig a törvény és a rend ellenére továbbra is varrnak „alattomban” magyar öltözetet.³⁹⁰

Kostyál mindeközben változatlanul varrta a magyar ruhákat és közölte a nemzeti divatképeket.³⁹¹ A konfliktus valószínűleg inkább kedvezett, mintsem ártott neki. Hogy ismertségének, boltja forgalmának növekedését mennyiben segítette a vita, nem lehet megmondani, az erkölcsi tőke pedig egyébként is nehezen mérhető – hipotézisek helyett következzen egy idézet a *Hasznos Mulatságok*ból: Kostyál Ádám a lap legbuzgóbb pártfogójának egyike, kezdetektől fogva közöl divatképeket. „Miért mily köszönettel tartozunk neki, csak az képes megítélni, ki előtt tudva vannak az akadályok, melyekkel azoknak ügyében küzdenie kellett, s az áldozatok, melyeket reájok szentelt.”³⁹²

3.3 Összegzés

A céhes ipar korábbi egyeduralkodása a vita idejére, a 19. század harmincas éveire már megszűnt. A céhes mestereknek számolniuk kellett a II. József alatt rövid időre legalizált, majd a hatóságok által megtűrt (és bizonyos esetekben engedélyt szerző) kontárok, a kereskedők (rajtuk keresztül más városok iparosai, illetve a külföldi áruk) és a céhen kívüli szabadiparok versenyével.³⁹³ Ezért is volt lehetséges, hogy a kis létszámú, gyenge magyar cég nem tudott hatékonyan fellépni Kostyál Ádám (és a többi német szabó) ellen, aki nemcsak, hogy megszegte a céhes előírásokat, hanem a sajtóban magyar öltözetek készítőjeként és a német szabók panasza szerint magyar szabómesterként hirdette magát. Normaszegő magatartása provokálta ki azt a vitát, amelyből megint csak ő és a magyar öltözet ügye profitált. Valószínűnek tartom, hogy Klasszy és a magyar szabók számára a vitának inkább

³⁸⁹ *Regélő Pesti Divatlap, A Regélő Tárcája* 1842.I. 354. A kifogásolt újságcikk Kostyál jótékony cselekedetéről számolt be.

³⁹⁰ *Regélő Pesti Divatlap, A Regélő Tárcája* 1842. 544.

³⁹¹ Az egyetlen Kostyál-számla, amelyet sikerült megtalálnom, valószínűleg 1832-ből vagy 1840-ből való, és többek között „fekete atilla dolmány és magyar nadrág”, valamint „hosszú mente” elkészítéséről tanúskodik; BTM Kiscelli Múzeum Kézirattár 15.472; a számtalan divatkép közül pl. *Honművész* 1836. február 11., 12. szám. Érdekes, hogy amikor Klasszyt szakértőnek kérték fel egy Kostyál és egyik megrendelőjének özegeye között folyó perben, Klasszy meg sem említette, hogy Kostyálnak valójában nem is lett volna szabad magyar öltözet készítését vállalnia BFL IV.1223.b Pesti törvényszék iratai 19712. A magyar cég 1838-ban beadott panaszában számos magyar arisztokratát felsorolt, akiknek Kostyál a „királyi rendszabásokat” megsértve, magyar ruhát varrt. BFL IV 1202.h Relations 6062 a.n.

³⁹² *Hasznos Mulatságok*, 1841. június 27. 408. p.

³⁹³ BERLÁSZ 1967. 561. p.

elvi jelentősége volt, hiszen Pest lakosságához (és a német szabók számához) képest a magyar szabók meglehetősen kevesen voltak. Kostyál magyar ruhái önmagukban nem növelték a versenyt, ráadásul a nemzeti öltözet népszerűsítő képeivel és írásaival (amelyeket magyar és német szabók hasonló közleményei követtek), nem különben a céhes szabályok és a szakértelem kérdéseit feszegető vitával, meg is teremthette a maga megrendelői körét.

Míndezen azonban nem jelenti azt, hogy ne lett volna verseny a magyar öltözet piacán. Amint láttuk, magyar ruha készítésével – az arra kizárólagos jogot formáló magyar szabókon kívül – mások is foglalkoztak. A magyar szabóknak a német szabókon túl rendszeresen fel kellett lépniük a céhen kívüli szabómesterek, a vidéki magyar szabók termékeivel is kereskedő ócskaruha-árusok, a szabadalmas zsidó szabók, zsidó és nem zsidó kontárok ellen is. A sorozatos panaszokkal azonban csak a tüneteket lehetett orvosolni, pontosabban csillapítani: valójában mindenki olyan terméket készített, amilyenre megrendelést kapott. A céhes statisztikák már nem fedték a valóságot, német szabók és céhen kívüliek is varrtak magyar ruhát – ez lehet az egyik válasz arra a kérdésre, hogy a nemzeti öltözet terjedésével, a magyaros öltözék körüli hírveréssel és Pest lakosságának növekedésével párhuzamosan miért nem nőtt a magyar szabók létszáma, és Kostyál tevékenysége miért váltott ki több, mint egy évtizeden át zajló, a jogaikban sértett magyar szabók számára végül is csak jogi elégtételt, nem pedig gyakorlati eredményt hozó vitát a két rokon szakma között. Természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy a céhek nehezen engedtek maguk közé új tagokat (ez a német szabó céhre egyébként nem volt jellemző, a magyarra annál inkább), hogy nem piaci alapon működtek, tehát a kereslet növekedése nem feltétlenül hozta magával a kínálat növekedését.

Elegendő forrás hiányában nem lehet megmondani, kik is voltak azok a megrendelők, akikért a küzdelem folyt. A véletlenszerűen megmaradt számlák, illetve szabók és vásárlók peres ügyei arra engednek következtetni, hogy a magyar ruha vásárlását (és feltehetőleg viselését is) valószínűleg nem lehet sem egy meghatározott társadalmi csoporthoz, sem pedig nemzetiséghez kötni. A vásárlók között éppúgy megtaláljuk Jean-Baptiste Lemoutont, a budai egyetem francia születésű tanárát, mint vidéki birtokosokat és megyei tisztségviselőket. Mindkét szabócéh érvelésében szerepel, hogy a magyarországi németek is hordták a magyar öltözetet, nevezetesen az attilát, sőt, a magyar öltözet egy időben külföldön is kedvelt volt. A pesti magyar ruha piaca minden bizonnyal szűk volt a magyar céh és más, magyar öltözéket készítő kézművesek számára: a szabók, köztük Klasszy és Kostyál, nem csak pestieknek

dolgoztak, megrendelőik között szép számmal szerepeltek vidékiek és külföldiek is.³⁹⁴ Klasszy készárut is tartott, így szolgálta a vidéki vásárlók kényelmét, hiszen tudta, „*mely terhes legyen a magyar ruhák elkészülése utáni hosszas várakozás, és Pesten költségeskedés*”,³⁹⁵ kész öltözetek közül pedig levélben is lehetett rendelni.³⁹⁶

Bár a keresletről, a fogyasztásról jóval kevesebbet tudunk, mint a kínálatról, adódik egy másfajta válaszlehetőség is: a nemzeti divat nem terjedt el széles körben, a nemzeti öltözetre való igény nem volt olyan mértékű, mint ahogyan arra a nemzeti divatról megélt diskurzus alapján számítani lehetne, a vásárlók egy-egy rövidebb nemzeti kitérő után, hétköznapi és ünnepi viseletükben, visszatértek a nyugat-európai aktuális divathoz. A divatlapok lelkes cikkei eszerint inkább egy viszonylag szűk és nehezen lehatárolható csoportnak a nemzeti hagyományok feltámasztására irányuló vágyát és erőfeszítéseit tükrözik.

³⁹⁴ A *Vasárnapi Ujság* említi például II. Mahmud szultánt és Demidoff orosz herceget. 1863. november 1. 44. sz. [385.] p.

³⁹⁵ *Értesítő*, 1836. 35., 37., 38. szám

³⁹⁶ *Értesítő*, 1838. 66. sz.

4. Nemzeti divat a pesti magyar nyelvű sajtóban az 1850-es, 60-as években

4.1 Bevezetés

Reformkori előzmények után az 1850-es évek közepétől sorra jelentek meg az elsősorban női olvasóközönségnek szánt, különböző színvonalú, általában divatlapnak nevezett sajtótermékek, amelyek az 1830-as, 40-es évek divatlapjaihoz hasonlóan elsősorban szépirodalmi írásokat közöltek, de ismeretterjesztő cikkeket, társasági híreket, köztük divathíreket, valamint divatképeket és más képeket (történeti ábrázolásokat, színpadképeket, híres emberek képmását stb.), olykor kézimunka- és szabásmintákat is közreadtak.³⁹⁷ Az irodalmi és közművelődési lapok számának növekedése azzal is magyarázható, hogy ilyen jellegű lapok könnyebben kaptak engedélyt, és a kiadóknak is biztosabb befektetést jelentettek, mint a cenzúra által jobban behatárolt politikai lapok. A magyar nyelvű lapok céljuknak tekintették a Magyarországon népszerű német nyelvű, illetve külföldi divatlapok kiváltását, a nők, a családok magyar nyelvű olvasmánnyal való ellátását. Ezek a lapok néhány száztól néhány ezerig terjedő példányszámban jelentek meg, és ahogyan Vajda János *Önbírálat* című röpiratában állította, 1862-ben egy német divatlapnak több előfizetője volt Pesten, mint az összes magyar divatlapnak együttvéve.³⁹⁸

A század második felének divatlapjai a korábbinál jóval nagyobb teret szenteltek a divatnak, ezen belül pedig elsősorban az öltözködési divatnak. Ráadásul jóval nagyobb is azoknak a lapoknak a száma, amelyek folyamatosan vagy időlegesen foglalkoztak a divattal. Így ebben a fejezetben sokkal nagyobb szövegbázisra támaszkodhattam, mint a dolgozatnak a reformkori divatsajtót bemutató részében. A divattal kapcsolatos híradások és hosszabb írások részben névtelenül vagy álnéven jelentek meg, szerzőik a legtöbbször nem azonosíthatók; részben pedig többé-kevésbé ismert írók, költők, újságírók, mint például Bulyovszky Gyula, Kánya Emília, Vajda János vagy Vahot Imre. A szerzők névtelensége és a sajtótörténet már korábban említett viszonylagos feldolgozatlansága miatt nehéz valamit általánosságban

³⁹⁷ Mai értelemben vett (a divatot központi témájuknak tekintő) divatlapok csak az 1860-as évek vége felé indultak, a korszak egyetlen – közgyűjteményekben megtalálható – szabászati szaklapját, Jámbor Endre *Férfidivat-közlönyét*, illetve más szabómesterek által szerkesztett folytatásait a következő fejezetben tárgyalom. Jámbor vállalkozásától függetlenül egy másik pesti szabó, Berger József is divatlapot indított *Budapesti Divatszemele* címen, amelyből azonban sajnos csak a divatképek maradtak fenn a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában.

³⁹⁸ VAJDA 1970a. 59. p.

mondani arról a fontos kérdésről, hogy ki beszél akkor, amikor a lapok a nemzeti divat ügyéről szólnak. Magukból a nemzeti öltözet ügyét tárgyaló, illetve propagáló szövegekből kiindulva annyi azonban egyértelműen kiderül, hogy bárki is írta ezeket, azonos gondolati sémákat követnek. Témáik, gondolatmenetük, érvelésük, a nemzeti divathoz való viszonyulásuk azon túl is nagyon hasonló elképzeléseket tükröz, hogy egybehangzón kiállnak a nemzeti öltözet elterjedésének, általánossá válásának szükségessége mellett – ez az egység annak fényében válik még feltűnőbbé, hogy az átnézett lapok sok mindenben, például színvonalban, irodalmi és színházi ízlésben, célközönségben különböztek egymástól. Úgy gondolom tehát, hogy olvasásukkal a nemzeti divattal, tágabban pedig a nemzeti karakterrel és a nemzettel kapcsolatos kollektív képzetekhez lehet közelíteni. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt, hogy a divattal foglalkozó írások, amelyek a nemzeti öltözet elterjesztését célzó propaganda részét képezték, és amelyek szerzőit Miroslav Hroch nyomán „aktív szereplők”-nek³⁹⁹ nevezhetjük, homogenizáló törekvésüknek megfelelően leegyszerűsítik, illetve egyneműként mutatják be az országot, azon belül pedig a főváros öltözködési képét és a nemzeti öltözet választása mögötti (fogyasztói) motivációkat.

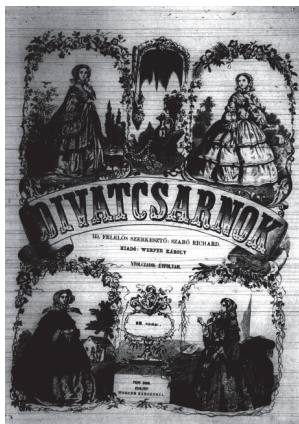
A reformkorszakkal ellentétben az 1860-as évek sajtójában nem folyt valódi vita a nemzeti öltözékről, propagálói ugyanazokat az érveket ismételték, és legfeljebb egyes divatba jövő (vagy divatba hozni szándékozott) ruhadarabok nemzetiességének megítélésében kerültek szembe egymással. Azok pedig, akiknek bármiféle ellenvetése volt a nemzeti divattal szemben, jóval kisebb mértékben jutottak sajtónyilvánosságához – a nemzeti divat melletti kiállítás fősodra nem engedett teret a nemzeti öltözködésről, vagy a külső megjelenés és a nemzetiség kapcsolatáról vallott esetleges eltérő nézeteknek.⁴⁰⁰ A lapszerkesztő által képviselt elveknél szigorúbb, konzervatívabb, szélsőségesebb véleményeket esetenként közöltek, általában szerkesztői megjegyzés kíséretében.⁴⁰¹ Ellenvélemények létezéséről elsősorban onnan szerezhetünk tudomást, hogy a lapok a nemzeti divatot propagáló cikkekben gyakran idézték, illetve cáfoltak azokat, láthatatlan ellenfeleikkel azonban anélkül vitáztak, hogy szóhoz engedték volna jutni őket. A sajtóban képviselt uralkodó nézetektől eltérő vélemények tehát csak tagadás formájában, a nemzeti divat mellett érvelő szerző cáfolataiban, rosszálló megjegyzéseiben jelentek meg – így a nemzeti öltözetéről, tágabban pedig a nemzeti identitásról folyó vitának csak az egyik fele jut el hozzánk.

³⁹⁹ HROCH 1996. 7. p.

⁴⁰⁰ A két általam ismert, a nyilvánosság előtt nyíltan megjelenő ellenvéleményről (Zichy Antal és Vajda János írásairól) a későbbiekben még lesz szó.

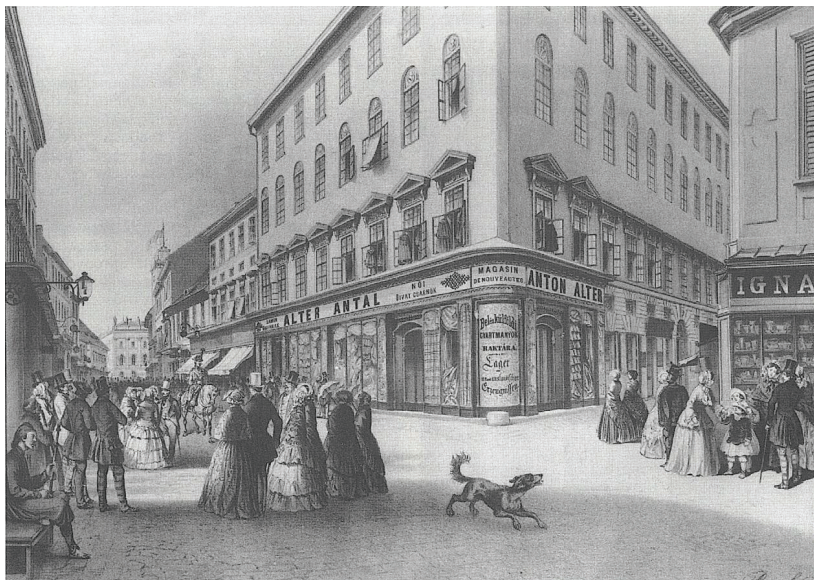
⁴⁰¹ A korszakban elfogadott gyakorlat volt, hogy a szerkesztők megjegyeztelték a saját véleményüktől esetlegesen eltérő írásokat, így igazították el olvasóikat, hogy miként is értelmezzék az olvasottakat.

A nemzeti divat térnyerését nemcsak szövegek, hanem a sokkal erőteljesebben, gyorsabban és szélesebb körben ható képi világ átalakulása is jelzi. A *Divatcsarnok* című divatlap maga is magyar ruhába öltözött, az 1860. évi 14. számtól új címlappal jelent meg, amely a korábbi francia divat szerint öltözött nőalakok helyett magyar ruhás társaságot ábrázolt.

112

Az Alter Antal, illetve Alter és Kiss divatcsarnokának két, 1855-ből, illetve 1863-ból származó, Rohn Alajos által rajzolt hirdetése közötti különbségek nemcsak a reklámozás technikájának, hanem a nemzeti divatban is megnyilvánuló korszellemnek a megváltozásáról is tanúskodnak. Az első hirdetés utcai életképet ábrázol: a reklámozott bolt előtt az általános nyugat-európai divat szerint öltözött járókelők sétálnak. A nyolc évvel később keletkezett hirdetés belülről mutatja az üzletet, amelyet magyarosan öltözött vásárlók és eladók népesítenek be. Az utcáról kíváncsi férfiak néznek be, az egyszerű hétköznapi magyar öltözetet viselő férfiakkal szemközt két díszes öltözetű lovas is feltűnik, akik szemmel láthatóan nem kortársak, mivel a színpadról vagy a történeti festészetből ismerős historikus ruhákat viselnek. Kompozíciós szerepükről természetesen csak találgatni tudok, de lehetnek ők a nemzeti divatot tárgyaló írásokban sokat emlegetett „ősök”, akik örömmel szemlélik magyar ruhába öltözött leszármazottaikat.⁴⁰²

19. ábra. Alter Antal Divatcsarnokának hirdetése, 1855.

⁴⁰² A két hirdetés más szempontú összehasonlítása: B. NAGY 1993.

20. ábra. Alter és Kiss Divatcsarnokának hirdetése, 1863.

4.2 Ki teremti a divatot?

A bevezetésben leírtakból következik, hogy a sajtót nemcsak a divat közvetítőjének, hanem – részben – teremtőjének is tartom. Úgy gondolom, hogy a divat alakulása többszereplős folyamat, amelyben – külső tényezőkön, (amelyek közé különösen az 1859 utáni években a politika is beletartozott) kívül – a ruhák készítői, terjesztői és megrendelői-viselői egyaránt szerepet játszanak. De hogyan látták saját szerepüket maguk a divatlapok?

Az alfejezet címében feltett kérdés főként akkor merült fel a lapokban, amikor a francia divat újbóli elterjedésének felelőst kellett megnevezni. Az 1859 utáni nemzeti divathullám már 1861-ban megtorpanni látszott, a divatlapok a francia divat terjedése miatt panaszkodtak. A divatsajtó ekkor azzal a dilemmával találta magát szembe, hogy a nemzeti öltözet propagálását tekintse-e elsődleges feladatának, vagy pedig a fővárosi divat alakulásáról számoljon-e be. Korábban, a nemzeti divatmozgalom kezdetén, szívesen hangoztatták, hogy divatmellékleiteiket és szabásmintáikat mindenfelé használják, és azok

mintául szolgálnak a magyar öltözetek elkészítésénél. Báli tudósításai is gyakran említették, hol, melyik eseményen láttak saját divatképeik után készült ruhákat. Bár ezek az állítások természetesen ellenőrizhetetlenek, annyi bizonyos, hogy az egyes lapok a magyar nemzeti öltözet divatjának forrásaként igyekeztek feltüntetni magukat, ezzel is arra ösztönözve olvasóikat, hogy a lapban leírtakat, illetve az ott közölt divatképeket tekintsék irányadónak ruhátluk kialakítása során. Vahot Imre ezzel ellentétben azt állította, hogy a nemzeti divatmozgalom kezdetén a sajtó nem volt irányadó, csak utólag mutatta be, amit a „társaséletben felkaptak” – saját lapját azonban ugyanebben az írásában mégiscsak irányadóként ábrázolta: állítása szerint 1859 végén az ő divatképe volt az első, amely a pesti férfiviseletet megismertette a közönséggel, a hazai és külföldi lapok átvették és utánózták, a szabók pedig kitétték kirakatukba.⁴⁰³

A francia divat újbóli előretörésének idején a divatlapok nagyjából egyetértettek abban, hogy divatteremtésre nincs lehetőségük, csak a már létező divatot közvetíthetik. A divattudósítások szerzői ekkor általában igyekeztek eltávolítani maguktól témájukat, és az olvasók értésére adták, hogy nem önként és nem szívesen tesznek eleget feladatuknak, hanem kizárólag a külső körülmények hatására számolnak be a terjedő külföldi divatról. „Én nem csinálom a divatot, csak bemutatom, amit viselnek.”⁴⁰⁴ – mentegetőzött egy divattudósító, amiért a laphoz mellékelte divatkép nem kizárólag magyar öltözeteket ábrázolt. Hasonlóan érvel egy másik szerző: a lapoknak a hölgyek által kedvelt divatot kell bemutatniuk, így nem az ő hibájuk, ha a francia divat is helyet kap a tudósításokban és a divatképeken.⁴⁰⁵ A hangsúlyozottan nem divatlap *Vasárnapi Ujság* szerzője ugyanakkor a divatlapok felelősségét emelte ki a divat alakításában, és megróttá azokat, amiért divatképekkel, szabásmintákkal bátorították a hölgyek visszatérését a francia divathoz.⁴⁰⁶ Rákosi László szintén a divatlapokat vádolta, amiért túl sok divatképet közölnek: a magyar divatban lényeges változások nem

⁴⁰³ VAHOT IMRE: Egy őszinte szó magyar divatképeink ügyében. *Napkelet*, 1860. február 26. 137–139. p. 138. p. A *Napkeletet*, amelynek irányát címe jelölte ki, Vahot indította 1857 januárjában. 1860 decemberében megszűnt, Vahot 1862-ben próbálkozott újraindításával, de a lap ezután már csak pár hónapot élt. Alapvetően szépirodalmi lap volt, amely teret adott a Petőfi-epigonok lírájának, ezért irodalmi körökben nem volt népszerű, de közölt például értékes néprajzi leírásokat is. Társaséleti rovatai Vahot nacionalista, a nemzetet minden más fölé helyező, a „nemzetiséget” akár erőszakkal is terjeszteni kívánó szemléletét, illetve konfrontatív személyiségét tükrözik. Az 1985-ben megjelent sajtótörténet gyenge színvonala, parlagi nacionalizmusa miatt kritizálja – a lap korszerű, előítéletlől mentes, tartalmát a korszak kontextusába helyező vizsgálata még várat magára. KOSÁRY-NÉMETH G. 1985.

⁴⁰⁴ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1864. március 30. 263–264. p. 263. p.

⁴⁰⁵ Divatkép magyarázata. *Nefejejts*, 1864. május 29. 105–106. p. A *Nefejejts* című lapot Buljovszky Gyula, a tárcáirás hazai megteremtője alapította 1859-ben. Célja a sok családban olvasott német nyelvű divatlapok kiszorítása volt. Könnyű, elsősorban nőknek szánt olvasmányokat, társaséleti- és divathíreket, kézimunka mintalapokat, szabásrajzokat közölt. 1874 végén összeolvadt a *Divat* c. lap szépirodalmi részével, *Divat-Nefejejts* címen jelent meg.

⁴⁰⁶ P.F.: A magyar ruha külföldön. *Vasárnapi Ujság*, 1862. november 23. 558–559. p.

történnek, az újabb és újabb modelleket bemutató divatképek viszont alkalmat adnak a fényűzésre, miközben a lapok épp ez ellen intenek írásaikban.⁴⁰⁷

A divatlapok – saját meglátásuk szerint – tehát csak közvetítik a divatot, de akkor ki teremti? A lapok egyrészt az „előkelők”, az elit divatformáló szerepét emelték ki. Egy báli tudósítás szerzője szerint az előkelőket szokás a „divat souverain fejedelmeinek” tekinteni.⁴⁰⁸ A divatlapok rendszeresen beszámoltak a főúri társasági eseményekről, esküvőkről, az ott látott öltözetekről, gyakran név szerint is felsorolták a legszebben öltözött hölgyeket – e felsorolásba az 1860-as évek elején leginkább nemzeti öltözet viselésével lehetett bekerülni. A divat alakulása szempontjából a bálók mellett a nyári szezonban a társasági élet másik fontos reprezentációs színtere, a pesti lóverseny emelkedett ki, ahol a *Családi Kör* szerint bemutatták az addig titkolt nyári öltözeteket, és eldölt a divatos színek és szabások sorsa.⁴⁰⁹ A lapok a frakk, vagyis a francia divat visszatérését is az előkelőkhöz kötötték: „mágnások hozták vissza, aminthogy majd minden «restauráció» tőlük ered – írta például a *Hazánk s a Külföld* 1868-ban.⁴¹⁰ 1867-ben egyes politikusok is bekerültek a divatot alakítók sorába: a *Nefejejs* „a la premier miniszter” mélyen a homlokba húzva hordott női kalapokról (bár Andrássy miniszterelnök minden bizonnyal nem csupán tisztségéből adódóan diktálta a divatot, utánzása talán ugyanennyire szólt a korszak férfiideáljának is), majd az egyik miniszter által újra divatba hozott cilinderről számolt be.⁴¹¹

A divatot hordozó öltözetek előállítói is megjelentek a divat teremtoiként. A *Nefejejs* egy cikke Alter Antal és Monaszterly és Kuzmik divattárát nevezte a pesti divat „főintézőjének”, akik meghatározzák a pesti „saloni világ” és a vidéki „elsőbb körök” öltözködését, illetve a divat változásait.⁴¹² A divatlapok azonban a legszívesebben a francia

⁴⁰⁷ RÁKOSI LÁSZLÓ: Szépirodalmi lapjaink betegsége. *Divatcsarnok*, 1862. július 1. 401–402. p. 402. p. Rákosi (Tóth) László (Tiszaújlak, 1829 k. – Budapest, 1880) költő, hírlapíró, a Magyar Gazdasági Egyesület titkárságé. A *Divatcsarnok* (1853–1863) irodalmi divatlap volt, amely a divatlapokénál bővebb tartalommal jelent meg, foglalkozott tudománypopularizációval, a női, illetve a családi élet kérdéseivel is. Császár Ferenc alapította. Szabó Richárd szerkesztősége idején (1859–1862) kifejezetten női szaklappá vált, az irodalom háttérbe szorult, népszerűsége ekkor volt a legnagyobb.

⁴⁰⁸ Fennsőbbköri táncvigalmak. *Nefejejs*, 1860. február 5. 537–538. p.

⁴⁰⁹ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1866. május 13. 455. p. A *Családi Kör* (alcíme: „Hetilap a művelt magyar hölgyek számára.”) a kor népszerű írónője, Kánya Emilia indította 1860-ban. A lap a hazafias szellemű, liberális gondolkodású, közép- és felsőosztálybeli hölgyeknek szült, címe valószínűleg Arany János közismert versére utalt. A lap elsősorban a nők, leendő anyák hazafias nevelését tekintette feladatának, a nőkérdés, a nőnevelés ügye mindig a haza és a család szempontjából került szóba a lapban. A hetilap irányultságát jól mutatja a fejléc, amely egy családot ábrázol: valamennyien magyar öltözetben vannak, a lányok olvasnak, zongoráznak, festenek, egyiküket pedig anyaként ábrázolja a kép. SZAFFNER 1998.

⁴¹⁰ Egy hét története. *Hazánk s a Külföld*, 1868. 92–93. p. 92. p. A *Hazánk s a Külföld* szépirodalmi és ismeretterjesztő lap, Szokoly Viktor, majd Kazár Emil szerkesztette.

⁴¹¹ BULYOVSKY GYULA: *Nefejejs*, 1867. március 17. 131–132. p.; július 7. 330–331. p. A cylinder henger alakú kalap, a korszakban köcsöghalpnak is nevezték.

⁴¹² B[ULYOVSKY] GY[ULA]: Divattudósítás. *Nefejejs*, 1863. szeptember 27. 310. p.

divat terjedése kapcsán írtak a „haszonleső” szabók és divatkereskedők divatra gyakorolt hatásáról, őket tették felelőssé a külföldi öltözetek terjedéséért: ők kényszerítették a nőkre az idegen öltözeteket, mivel a magyar divat megállapodottsága bevételeik csökkenéséhez vezetett.⁴¹³ A *Nefejejts* egyik írása, bár elismerte, hogy a nemzeti divat visszaszorulásához az emberi gyöngeség is hozzájárult, a fogyasztókat áldozatként ábrázolta, akiket a divatárusok egyre díszesebb és drágább ruhadarabok kínálásával csaltak törbe: „mi nem véve észre a cselt, vakon rohantunk utána, s odafeszítettük túlhajtásunkkal a dolgot, hogy a divatot átkozott túlzásaiban követni erszényünk nem engedte, az eredeti egyszerűsége visszatérni erkölcsi erőnk nem volt, s így a politika egy kis változását, az ideiglenes igazgatók nyomó szigorát arra használtuk fel ürügyül, hogy nemzeti viseletünket ismét eldobjuk.”⁴¹⁴ A *Családi Kör* néhány évvel később már egészen máshogy nyilatkozott a kérdésben: a divattermek szerepe változott, a magyar divat idején irányadó szerepük volt, később azonban már csak követni tudták, ami a hölgyeknek tetszik. Az Alter és Kiss divatkereskedő céget mentető sorok legalábbis részben nyilván a lap üzleti érdekével magyarázhatók: ugyanitt jelentették be, hogy a cég ezentúl csak a *Családi Kör* számára készít majd divatképeket.⁴¹⁵ Az előállítók és a divatlapok ezen a ponton egymásra voltak utalva, hiszen a lapok példányszámának emeléséhez is hozzájáruló divatképeket, amelyek a nemzeti divat éveiben természetesen nemzetiiek voltak és itthon készültek, legalább részben azok a cégek, illetve mesterek készítették, illetve finanszírozták, akiknek a modelljeit bemutatták. Az előállítók és a divatlapok együttműködését a magyar nemzeti divat terjesztésében jól példázza az Orczy Irmáról elnevezett Irma-mente bevezetésének története. A ruhadarabot a *Divatcsarnok* ismertette először 1860 februárjában mint az elkövetkező tavaszi szezon célszerű, szép és magyaros új felsőöltönyét – hozzátéve, hogy hasonló mentét látott Alter Antal üzletében., „hol mindent elkövetnek, hogy a magyar divatba azon ízlést hozzák, mely állandóságáról kezeskedik”.⁴¹⁶ Két héttel később az akkorra már „legnagyobb tetszésben részesülő” mente szabásmintáját, majd a következő számokban két alkalommal képét is közzétették Alter, illetve egy pesti szabómester modelljei alapján.⁴¹⁷ Április elején a lap már meghonosodott, irányadó ruhadarabként írt róla.⁴¹⁸

⁴¹³ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1862. augusztus 24. 534. p.; *Pesti Hölgydivatlap*, 1860. szeptember 1. 43. p. A Pesti Hölgydivatlap 1860–1873 között jelent meg, alcíme szerint közlő a szépirodalom, művészet és a divat köréből. Király János alapította. Divatképeket, kézimunka-mintákat is közölt.

⁴¹⁴ V—i: Nemzeti viselet. *Nefejejts*, 1865. december 3. 501–502. p. 501. p.

⁴¹⁵ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1866. július 15. 671. p.

⁴¹⁶ SZEGLESSY DÖRE: Divattár. *Divatcsarnok*, 1860. február 14. 64. p.

⁴¹⁷ *Divatcsarnok*, 1860. március 6. 80. p.; március 13. melléklet; 14. sz. melléklet és 112. p. kép

⁴¹⁸ Divattár. *Divatcsarnok*, 1860. április 3. (nincs oldalszám)

21. ábra. Irma mente. *Divatcsarnok*, 1860. 11. sz.

4.3 Divat és nemzeti divat

Önbecsülés, hazafiság
Legyen hát, ha kell «divat»,
Akár mit mond rá a világ,
Magyar, ne szégyeld magad!⁴¹⁹
(Jókai Mór: Magyar divat)

Az Irma-mentéről a továbbiakban nem olvashatunk a divatlapok oldalain, új ruhadarabok váltották fel – a nemzeti öltözetből divat lett, a divatnak pedig egyik, a korszakban is folytonosan hangoztatott tulajdonsága a folyamatos változás.

A divat témájában megnyilatkozó szerzők számára evidencia volt a divatszociológiában „leszivárgás”-ként ismert jelenség,⁴²⁰ vagyis egyöntetűen úgy vélték, hogy a divat felülről lefelé terjed. Az alacsonyabb rangúak, hogy elfedjék a különbségeket, utánózzák az előkelőket; a divat követői passzív befogadók, akik nem szabad akaratok, ízlésük, adottságaik szerint döntenek öltözetükről, hanem a „felülről” készen kapottat fogadják el módosítás nélkül, hiszen a divat diktálóival kívánnak azonosulni. A divat néhány „élelmes divatárúsnő, vagy felkapott úgynevezett szelleműs nő szeszélye” – állította például a *Családi Kör* tárcáírója.⁴²¹ Rózsáági Antal a következőképpen fogalmazta meg a divat működését: „Gróf N. N. megunva az ezüstgombokat, antique arany gombokat varrat budájára (hogy ha még visel budát) és az elég arra, hogy a hajhász, iparlovag, vagy más alsóbb rendű módot találjon arra, hogy az ő budáján ne látszhassék meg az „ich möcht, aber ich kann nicht” életfilozófiának igazsága.”⁴²² Rózsáági szavai megvetést fejeznek ki az előkelőket utánzókat iránt, ám a divatsajtó éppen az utánzásra építette propagandáját: a szerzők általában egyetértettek abban, hogy az „előkelők” tehetik a legtöbbet a nemzeti divat érdekében, nekik kell példát mutatniuk a nemzeti divat és általában minden nemzeti ügy pártolása terén, a „középrend” – meggyőződésből vagy divatból – utánózni, követni fogja őket.⁴²³

⁴¹⁹ Az alfejezetek előtt álló idézetek nagy része Kakas Márton (Jókai Mór): *Magyar divat* című verséből származik. A divatlapok gyakran számoltak be arról, hogy a verset neves színészek szavalták különböző rendezvényeken, és mindig nagy sikert aratott – ennek nyilvánvalóan nem irodalmi értéke volt az oka.

⁴²⁰ SIMMEL 1979., 1982.; KING 1982.

⁴²¹ M–K.: Egy hét története. *Családi Kör*, 1868. január 26. 87. p.

⁴²² RÓZSAÁGI ANTAL: A divat. *Divatsarnok*, 1861. 33. sz. [257]–258. p. Rózsáági Antal (Sajólád, 1829 – Arad, 1886) író. A szabadságharcban honvédként vett részt. 1859-ben Pestre költözött, szerkesztette a *Gombostű* c. lapot. 1877-től Aradon reáliskolai tanár.

⁴²³ Az előkelők és középrend megnevezéseket a vizsgált írásokból vettem át. Az előkelők jelentése világos, az arisztokráciát értették alatta, a középrend jelentése viszont kevésbé körülhatárolt, a leginkább a nemesség és polgárság „művelt” csoportjaira alkalmazták a divat és a társasági élet kontextusában.

A divatsajtó tehát egyrészt divattárgyként tekintett a nemzeti öltözetre, amelynek elterjesztésében – többek között, a honszereteten, nemzet iránti lelkesedésen túl – a divat működése törvényszerűségeinek is szerepet szántak. Másrészt viszont szerzőik számára fontos kérdés volt, hogy lehet-e egyáltalán divatnak tekinteni a magyar nemzeti öltözet elterjedését és szabad-e divatként viszonyulni hozzá, hiszen a divat – párizsi divat értelmében – múlandó, ésszerűtlen, ráadásul felesleges fényűzés. Így a korszakban a magyar öltözet ügyében megszólalók elsősorban nem-divatként igyekeztek bemutatni a nemzeti öltözetet⁴²⁴ és annak térnyerését, és megrótták azokat, akik divatként viszonyultak hozzá, vagyis például folytonos megújulást vártak tőle, vagy egy újabb divatszeszély kedvéért könnyen lemondtak róla – hiszen a magyar öltözet szerintük mentes a párizsi divatot jellemző rossz tulajdonságoktól, legfőképpen állandó, ellentétben a folyton változó párizsi divattal. „Nemzeti öltönyeink életbe lépését nem akarom csupán divatnak tekinteni, mely kitétel azt feltételezi, hogy azzal rövidebb vagy hosszabb idő múltán fel akarnánk hagyni” – írta a *Napkelet* szerzője, aki éppen emiatt a „Divatuddósítás” rovatcímet sem tartotta megfelelőnek; „elvből kell, hogy tessenk” – hangzott szigorú jelszava.⁴²⁵ Kánya Emília azt állította, a nemzeti öltözet „nem pusztán divat, hanem egyszersmind *nemzeti jelleg* is; éppen olyan kizárólagos tulajdona a magyarnak, mint a nyelv, a tánc, a népdal és [...] a zene.”⁴²⁶ Egy másik szerző úgy vélte a „magyar öltöny egy szent hagyomány”, és arra szólította fel a hölgyeket, mutassák meg, hogy nem újszerűsége, „hanem öröksépségük alakja, változatlan szabása miatt kedves”.⁴²⁷ Rákosi László szerint a nemzeti annyira általános lett az 1860-as évek elején („majdnem a csizmánkat festettük nemzeti színre, s éppen oly általános, közönséges valami lett az a nemzeti”), hogy egyesek emiatt viszonyultak hozzá divatként, ami számára azt jelentette, hogy csak külsőségeit sajtótitótták el, magát az eszmét azonban nem.⁴²⁸ Az idézetekből az is kitűnik, hogy a szerzők nemcsak egyszerűen értékesebbnek tekintették a magyar divatot az általános európai divatnál, hanem többletjelentést is tulajdonítottak neki. Oroszhegyi Józsa divat helyett magyar öltözködési szokásról beszélt (szokás legyen, hogy „mindenki ugyanazonos nemzeti

⁴²⁴ Nem áll ezzel ellentétben, hogy gyakran nevezték magyar, magyaros, olykor nemzeti divatnak is, inkább arról van szó, hogy a divat szót általánosabb és szűkebb értelmében is használták: jelentett általánosan elterjedt szokást, és szűkebben a világdivatot is. Az egyik elemzett írás a divat szó két különböző értelmét állítja szembe egy mondaton belül: „A mi gyönyörű divatunk nem a szeszélyes divat rövid életű szüleménye...” Divatuddósítás. *Családi Kör*, 1862. július 20. 464. p.

⁴²⁵ VÁRADY HEDVIG: Néhány szó a magyar női öltönyre vonatkozólag. *Napkelet*, 1860. március 18. 185–186. p. 185. p.

⁴²⁶ Divatcikkek Emiliától II. *Családi Kör*, 1860. december 30. 191–192. p. 191. p. Kánya Emília (Pest, 1828 – Fiume, 1905) író, 1860–1880 között a *Családi Kör* szerkesztője.

⁴²⁷ VERÉCZY JÚLIA: Divat és a magyar öltöny. *Napkelet*, 1857. február 26. 137–138. p. 137. p.

⁴²⁸ RÁKOSI LÁSZLÓ: A nemzeti viselet, nők izlése és divat. *Gombostű*, 1862. október 16. 2544–2546. p. 2545. p. A *Gombostű* Rózsaági Antal szerkesztésében jelent meg 1862–1863-ban, az irodalmi divatlapok családjához tartozott.

öltözetet” visel) – amely állandó, ellentétben a szeszélyesen változó divattal.⁴²⁹ Egy másik szerző kívánsága is a divat–szokás ellentétre épül: „Nekünk ezután ne legyen divatunk, hanem legyen állandó nemzeti viseletünk és szokásunk”⁴³⁰ – írta a „pesti magyar divatot” bemutató cikkében. „Egy szilárd honleány” úgy látta 1860-ban, hogy a nemzeti öltözet egyelőre divat, jövője így nincs biztosítva, míg a hölgyek utánzási vágyból, nem pedig „azon erős meggyőződésből viselik, miként magyar nő kizárólag magyar öltönyt köteles viselni.”⁴³¹ A *Napkelet* egy másik írása szerint pedig „nemzeti öltönyünk csak idegeneknél lehet divat, de nem nálunk, kiknek sajátunk.”⁴³² A propagálók tehát azt szerették volna, ha a nemzeti öltözet nem válik divattá, ha a magyarok nem divatból, utánzási vágyból, hanem meggyőződésből, az ősök iránti tiszteletből, a nemzethez való tartozásuk kifejezéséeként öltöznek magyarba – szemrehányásaik azonban jelzik, hogy ez a kívánságuk nem teljesült maradéktalanul.

Ha a divat állandó, a divattudósítónak nem sok dolga akad. Az első időszakban éppen a változatlanlansággal kellett megküzdeniük: az olvasók hétről-hétre újabb és újabb divatjelenségekről szerettek volna olvasni, a divat viszont – legalábbis időlegesen úgy tűnt – kiment a divatból, tehát nem volt miről írni. A tudósítók azonban hamarosan megkönnyebbülhettek, hiszen a nemzeti viselet – bár ahogy láttuk, ezt a tárgyban megszólalók igyekeztek tagadni – maga is divattá vált, és a divatjelenségek jellegzetességei közül a folyamatos változást is magára vette. Azonban a nemzeti divat annyi változatosságot mégsem kínált, hogy a divatrovatokat hétről-hétre újdonságokkal lehetett volna megtölteni, a tudósítások egy idő után kiürültek, unalmasakká váltak, a divattudósítók nehezen találtak témát. A *Családi Kör* gyakran jelentette, hogy az öltözködés terén semmi újdonságról nem tud beszámolni. A *Nefejejs* szerzője pedig úgy vélte, felesleges a sok divattudósítás, elég havonta egyszer képen bemutatni az apróbb változásokat.⁴³³

A nemzeti divat időszakában újabb és újabb ruhadarabok keletkeztek és jöttek divatba – ezek általában, új néven, a már létező ruhadarabok variációi voltak. A nemzeti divatmozgalom kezdete után alig másfél évvel egy divattudósító már éppen a nemzeti öltözet

⁴²⁹ OROSZHEGYI JÓZSA: Pár szó a magyar öltözet körül. Válasz a váci hölgynek. *Hölgyfutár*, 1860. július 19. 687. p. Oroszhegyi (Szabó) Józsa (Nagykolcs, 1822 – Buda, 1870) a pesti radikális ifjúság egyik vezetője, orvos. A *Hölgyfutár* (1849–1864) Nagy Ignác alapította és szerkesztette. 1859-ig naponta jelent meg, elsősorban szépirodalmi lap volt, és női olvasókra számított; magyarságával, bátorságával, a szabadságharcról szóló versek közzétételével, a hírvivat satirikus hangvételével hamar népszerűvé vált. Elsősorban mulattatni akart, érzelmes beszélyeket, Petőfi-epigonok verseit, könnyed tárcákat közölt irodalomról, színházról, társaséletéről, nem volt határozott iránya, hanem a piachoz igazodott. Nagy Ignác halála után Berecz Károly (1854–1856), Tóth Kálmán (1856–1862), Szokoly Viktor (1862), Buljovszky Gyula (1862), Balázs Frigyes (1862–1864) szerkesztették.

⁴³⁰ AYDA: Pesti magyar divat. *Hölgyfutár*, 1860. január 19. 63–64. p.

⁴³¹ Egy szilárd honleány: Nemzeti viseletünk állandósítása. *Napkelet*, 1860. július 29. 481. p.

⁴³² H. B. SZILÁRDA: Magyar női öltönyünk nem divat. *Napkelet*, 1861. november 25. 763. p.

⁴³³ Divattudósítás – képmagyarázat. *Nefejejs*, 1862. június 8. 122–123. p.

változatosságára hívta fel a figyelmet, ami szerinte szükséges, és nem feltétlenül árt az eredetiségnek: „Aztán ha minden halad, miért nem lehetne a magyar öltözetben is némi újabb formákat alkalmazni. Az anno „eins” nem 1848-, hogy ruháinkkal minden áron oda kellene visszatérnünk.”⁴³⁴ Egy másik szerző pedig úgy látta, hogy a nemzeti öltözet „eredetiségét megtartva minden időszak *valami újat* hoz.”⁴³⁵ A *Divatcsarnok* divattudósítója úgy vélte, hogy éppen ez a változatosság fogja biztosítani a magyar divat maradánoóságát. A nemzeti öltözet előnye ugyanis, hogy „annyi költészettel bír, hogy egy alapeszmét annyiféleképpen bír variálni, anélkül, hogy lényegéből veszítene valamit.”⁴³⁶ A divattudósítók tehát a nemzeti öltözet terjesztését a divatéhoz hasonlóan képzeltek el, és végtére is belátták, hogy az csak abban az esetben győzheti a versenyt a külföldi divattal, ha képes kielégíteni a közönség folytonos újdonságigényét, vagyis maga is divattá válik – ez azonban ellentétben áll a nemzeti öltözet állandósítására, szokássá változására vonatkozó igényekkel, hiszen a divat mindig múlandó.

Részben már a következő alfejezet témájához tartozik az, hogy a magyar sajtó miként számolt be a nemzeti öltözet külföldi fogadtatásáról. A lapok mindig szívesen szóltak a magyar öltözet külföldi sikereiről, ha a helyiek megcsodálták a külföldre utazó hazafiak öltöztét, vagy ha egy-egy ruhadarab divattá vált valahol. Az 1862-ben Triesztbe utazó magyar kirándulócsoporthoz nemzeti öltözetét által kiváltott hatást Thaly Kálmán ecsetelte érzékletesen: „Az 1200 keleti pezsgővérű szittya egészen fölélnékníté a nagy várost [...] Ehhez járult az olaszok s különösen az olasz nők bámulata, a kik a phantasticus öltözetű daliás alakokat nem győzték eléggé nézni. Voltak is eredeti egyéniségek és öltözetek; a sas- és darutollas, árvalányhajbokrétás kalpagok, kalapok, a nagy ezüst gombos, láncos menték, szűrők, panyókák, a testhez álló kurta dolmány vagy a diszattilák, a zsinóros szűk nadrágok, sarkantyús csizmák, fokosok, buzogányok, csáti botok és szakállas, bajuszos bátor arcú tulajdonosaik itt új látvány valának, nem csoda, ha megbámultattak.”⁴³⁷ A hasonló beszámolók szerzői számára egyértelmű volt, hogy a „megbámultatás” a csodálatból, elismerésből fakadt, a nemzeti öltözetrel találkozók külföldinek tetszett, amit látott. Az ellenvélemények a magyar nyelvű sajtóban ritkán jelentek meg, akkor is inkább csak cáfolat formájában: a *Divatcsarnok* például ocsmány rágalomnak minősítette egy német újság cikkét, amely többek között arról írt, hogy a londoni kiállításon megütközést keltett gróf Apponyi

⁴³⁴ *Nefelejts*, 1861. február 3. 542. p.

⁴³⁵ *Divatképünk magyarázata. Nefelejts*, 1861. április 7. 12. p.

⁴³⁶ *Divattár. Divatcsarnok*, 1860. április 3. (nem számozott oldalon)

⁴³⁷ THALY KÁLMÁN útleírása. *Pesti Napló* 1862. június 26. A trieszti utazásról részletesen LUKÁCS 2010., LUKÁCS m. a.

osztrák követ külön magyar öltözte.⁴³⁸ A későbbiekben lesz szó arról, hogy Vajda János úgy vélte: a magyarok tévednek, amikor dicséretként értelmezik a külföldiek bámulatát, ami valójában a lenézés, a gúny jele.⁴³⁹

A divatlapok hírül adták, melyik külföldi főméltóság csináltatott magának magyar ruhát Pesten (pl. visszatérő hírek voltak Erzsébet pesti ruhavásárlásai), melyik országban, külföldi városban vagy folyóiratban bukkan fel a magyar divat, vagy legalábbis olyan új öltözetek, amelyek többé-kevésbé hasonlítottak a magyar nemzeti öltözet egyes darabjaira, és amelyeket a magyar divatlapok magyar eredetűként mutattak be. A *Nefelejts* a külföldi divathírek között írt a dolmány és a magyar kanászkalap párizsi, illetve bécsi divattá válásáról;⁴⁴⁰ több lap is beszámolt arról, hogy Marienbadban a magyar vendégek hatására elterjedt a magyar öltözet a fürdővendégek körében – „érdekesek az ilyen hírek most, midőn itthon már némelyek kezdik letenni a magyar viseletet” – vontak le a tanulságot a tudósító.⁴⁴¹ 1862-ben egy angol család szegényítette meg „honanyáink nagyobb részét”, mivel gyermekük számára csináltattak teljes magyar öltözetet.⁴⁴²

A nemzeti divat terjesztőinek tehát fontos érve volt, hogy a külföld kedveli a magyar öltözetet. A hasonló hírek közlésének kettős célja volt. Egyrészt a lapok a magyar öltözet és szabás külföldi terjedését az olvasóközönség nemzeti lelkiismeretének felkeltésére használták, amikor azzal szembesítették a magyarokat, hogy a párizsiak, bécsiek stb. mennyire kedvelik az itthon nem kellően pártolt nemzeti öltözetet. Különösen akkor szaporodtak meg az ehhez hasonló hírek, amikor az újságírók a pesti nemzeti divat ritkulásáról kezdtek cikkezni. Másrészt viszont arra is számítottak, hogy külföldi, párizsi divatként bemutatva talán itthon is több követőre talál a magyar viselet.

⁴³⁸ *Divatcsarnok*, 1862. augusztus 26. 543. p.

⁴³⁹ VAJDA 1970b. 97. p.

⁴⁴⁰ *Divat. Nefelejts*, 1859. október 23. 356–357. p.; december 4. 431. p.

⁴⁴¹ *Nefelejts*, 1862. július 27. 207. p.

⁴⁴² *Gombostű*, 1862. augusztus 20. 2119. p.

4.4 „Magyar” és „idegen” az öltözködés kontextusában

Hadd gyászolja Európa
Zsákruhába', gyászszubonyba'
Vesztett reménységeit.
(Jókai Mór: Magyar divat)

A nemzeti gondolkodásmód másokkal szembeállítva tudja meghatározni, leírni a saját nemzetnek tulajdonított jellegzetességeket, vonásokat. Nemzeti divatról valami ellenében, az idegennel való összehasonlítás keretében van értelme beszélni. Az öltözködés kapcsán „magyar”, illetve „idegen” került szembe egymással: az idegen az általános, nemzetek feletti európai divatot jelentette, amelyet korábban hol Bécs, hol pedig a divat fővárosának nevezett Párizs, az 1860-as években pedig kizárólag ez utóbbi testesített meg. A magyar öltözet – idegen (vagy jelző nélküli elvont, általános) divat szembeállítás fontos eleme a nemzeti öltözetet tárgyaló írásoknak, hiszen a magyar divatnak akkor van létjogosultsága, ha többet képes nyújtani a divat fővárosa által kínált öltözködési rendszernél.

Az idegen öltözet (pontosabban annak térnyerése a magyarok körében) csak egy volt a nemzetet és a nemzet önállóságát fenyegető veszélyek között. A nemzeti öltözetet propagáló írások szerzői azonban hangsúlyozták, ha a nemzet egy dologban enged, az hozza magával a többi, aki elhagyja nemzete öltözetét, hamarosan elhagyja nyelvét stb. is: „ilyen elvek mellett könnyen oda jutunk, hogy azt mondjuk: mire való egy nemzeti színház, egy nemzeti irodalom, sőt mire való az a *hazaszeretet!*”⁴⁴³ A kortársakat a múlt példája is erre figyelmeztette: a divatlapok szerzői hangoztatták, hogy azokban az időszakokban, amikor idegen öltözet volt divatban Magyarországon, a nemzet alig menekült meg a pusztulástól.

A lapok időről-időre iránymutató cikkeket közöltek a divat természetéről. Ezek az – olykor magyar szerzők által írt, olykor külföldi újságokból átvett – írások általában a már a 18. század óta gyakorolt luxus- és divatkritikai irányhoz illeszkedtek, ennek megfelelően elítélően nyilatkoztak a divatról mint olyanról, és a divat helyes (vagyis mértékletes) követésére, ízlésre, egyszerűsége, takarékosagra intették olvasóikat. A divatot a polgárosodás velejárójának tartották, és a szerzők többsége nem is utasította el teljes egészében, de korlátozását – amely nem valamiféle központi korlátozást, hanem elsősorban önkorlátozást jelentett – szükségesnek tartotta („a korlátlan divatkórság nem egyéb a fényűzés

⁴⁴³ Egy hét története. *Családi Kör*, 1862. augusztus 17. 521–523. p. 522. p.

csatornájánál, mely a családi örömök tiszta forrását a társadalmi bűnök nagy tengerével kötik össze, melynek örvényeiben látatlan szörnyetegek lesik prédájukat.”;⁴⁴⁴ „a fényűzés holtteteme egy nemzet testén, emészt, mint a rozsda, és előbb-utóbb halált von maga után.”⁴⁴⁵). A divat a hiúságot növeli, az erkölcsiséget rombolja; a túlzásba vitt szépítkezés időt rabl és felesleges is, hiszen a nő egyszerű házi öltözetben tetszik a leginkább – állapította meg például a *Napkelet* szerzője, amellet, hogy elismerte: a divat sokak számára biztosít megélhetést.⁴⁴⁶ A divat ipart, gazdaságot előmozdító mivoltáról ugyanakkor kevés szó esett a korszakban, amint a hazai ipar védelme is jóval kevésbé volt hangsúlyos téma, mint az 1840-es években.

A párizsi divat továbbra is viszonyítási pont maradt, amelyhez képest a magyar öltözet is meghatározza önmagát, és amellyel szembeállítva könnyen láthatóvá válnak az általa képviselt értékek. Így érhető, hogy a lapok többsége a nemzeti divat éveiben sem hagyott fel a párizsi divattudósítások, illetve az idegen ruhadarabok pesti terjedéséről beszámoló írások közlésével. A nemzeti divat éveiben a párizsi divatról szóló tudósítások célja nem az volt, hogy az olvasók azok alapján öltözzenek. A divattudósítók sokszor úgy mutatták be a külföldi ruhadarabokat, hogy jól megválogatott jelzőkkel már eleve nevetségessé tették azokat. Ki hordana szívesen például „idegen foszlány”-t (a kifejezés egyszerre utal a silány minőségre, illetve a divat múlandóságra), vagy „izléstelen, földinnye alakú rézből vert aranyos pénzekkel cifrázott kalapokat”, amelyek a *Nefelets* szerint a pesti öltözködésben átvették az izléses magyar kalpagok, főkötők és párták helyét?⁴⁴⁷ Az „idegen” öltözködés összekuszált, fantázia nélküli, állhatatlan, és a *Gombostű*, legalábbis saját állítása szerint, kizárólag azért foglalkozik vele, hogy a magyar nők össze tudják hasonlítani a nemzeti öltözettel.⁴⁴⁸ Bár a lapok erről nem beszéltek, a párizsi divattudósítások megőrzéséhez azonban nyilvánvalóan az olvasók igényei is hozzájárultak.

A magyar nemzeti öltözet természetesen mindig győztesen került ki a párizsi divattal való összehasonlításból, „a tiszta nemzeti szabás, még ha egyszerűen van díszítve is, felveheti a versenyt a francia cikornyával.”⁴⁴⁹ A divattudósítók a magyar nemzeti öltözetet szépnek,

⁴⁴⁴ RÓZSAÁGI ANTAL: A divat. *Divatsarnok*, 1861. [257]–258. p. [257.] p. A divatkorszak annyira elterjedt kifejezés volt a korszakban, hogy még a Czuczor–Fogarassy fíle szótárban is önálló szócikket kapott. CZUCZOR–FOGARASSY 1862.

⁴⁴⁵ HAAN REZSŐ: Ne legyünk a divat rabjai I. *Gombostű*, 1862. december 18. 2723–2724. p. 2714. p. Haan Rezső (Kis-Thur, 1838 – ?) író, 1861-től Hont vármegye aljegyzője, majd Esztergom megyében töltött be különböző tisztségeket.

⁴⁴⁶ BABINSZKI J[ÓZSEF]: A divatvágy. *Napkelet*, 1857. július 5. 409–410. p. A szerzőről Szinyei csak annyit tud, hogy cikkeket írt a *Vasárnapi Ujság*ba, a *Napkelet*be és a *Nóvilág*ba, valamint magyarra fordított egy Morus Tamásról szóló munkát.

⁴⁴⁷ Divattudósítás. *Nefelets*, 1866. január 7. 11. p.

⁴⁴⁸ Küldivat. *Gombostű*, 1862. július 9. 1733–1735. p. 1733. p.

⁴⁴⁹ Egy hét története. Divattudósítás. *Családi Kör*, 1865. 135–137. p. 136. p.

pompásnak, hatásosnak látták: „több méltóság és dísz sugárzik le róla, mint a legdrágább készületű párisi divat szerinti köpenyekről képzelhető.”⁴⁵⁰ Ráadásul viselői szépségét is emeli: „A gyöngyös párták, a csipkés főkötők, magyar vállak, hattyúprémes menték és zsinóros derekak egész festői alakokká bűvölik hölgyeinket.”⁴⁵¹ A feszes magyar nadrág pedig „bálias könnyűséget kölcsönzött minden alaknak.”⁴⁵²

1860 elején a lapok számtalan új ruhadarabot mutattak be, a divattudósítások a nemzeti öltözet változatosságáról számoltak be, ami szintén azt bizonyította, hogy képes átvenni a mindig újdonságokkal szolgáló francia divat szerepét. Változatosak voltak forrásai is, hiszen egyaránt merített részben a múltból, részben pedig a paraszti viseletből, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy számos elemet megtartott, illetve átvett az általános nyugat-európai divatból is. „Alapeszmét a suba, szűr, ködmöny, ujjas és mente adott, a közvetítés végett a mantillák szabásából is sokat tartottak meg”⁴⁵³ – az idézet arra világít rá, hogy a francia divatot nem lehetett teljes egészében feladni, szükség volt rá annak érdekében, hogy a közönség által is elfogadott, viselt ruhadarabok és öltözetek jöjjenek létre. Az idegen és a nemzeti tehát a valóságban nem különült el annyira élesen egymástól, mint ahogyan azt a vizsgált szövegek sugallják.

⁴⁵⁰ *Nővilág*, 1859. december 11. 795. p. A *Nővilág* c. hetilapot Vajda János indította 1857 januárjában, kifejezetten női olvasók, a „középrend” asszonyai és lányai számára. Célja a nők művelése, munkára nevelése, az emancipációs törekvések támogatása volt. Alcímében a divatlap megjelölés nem szerepelt, de az irodalmi divatlapok hagyományát követte, volt divatrovata és divatképeket is adott. A lapra rányomta bélyegét Vajda sajátos irodalmi-esztétikai elvei, a költészetében is megnyilvánuló esztétikai világkép, amely számos vitához vezetett a kortársakkal, például a *Napkeletet* szerkesztő Vahot Imrével. 1861-ig Vajda nemcsak szerkesztette a lapot, hanem a cikkek jó részét is maga írta. Később, 1861-től, *Csatár* című politikai lapjának indulásától a tényleges szerkesztői feladatokat Zilahy Károly és Bajza Jenő vette át, a lap vesztett színvonalából és népszerűségéből is. Vajda 1864-ben visszatért, és nekilátott a lap újjászervezéséhez, de kiadója, Heckenast hamarosan a megszüntetés mellett döntött. Vajda irodalmi tevékenységével, röpirataival (Önbírálat és Polgárosodás) és politikai lapjaival irodalmi és politikai téren is számos ellenfelet szerzett, társadalmi téren túl radikálisnak, politikai és közjogi téren pedig túl engedékenynek tartották. A *Nővilág* megszűnését valószínűleg elszigetelődésével lehet magyarázni.

⁴⁵¹ *Az Ország Tükre*, 1863. február 1. 4. p.

⁴⁵² *Hölgyfutár*, 1860. január 24. 85. p.

⁴⁵³ Magyar divatképeink bevezetése (folytatás). *Nefejejts*, 1860. január 29. 527–528. p. 528. p. A mantilla könnyű női köpenyt jelent.

22. ábra. Idegen divatok és magyaros viseletek összehasonlítása. *Ústökös*, 1859.

4.5 A nemzeti divat: emlékezés

Ki tudja e boldog korból,
Mikor a ruha megfordul
A jobb év is visszatér?
(Jókai Mór: Magyar divat)

„A divat olyan mint a tavasz, melynek virágai régi ismerősökként köszöntenek be hozzánk minden évben és mégis mennyi változás, mennyi ismeretlen szépség, mely szemünk előtt feltárul!” – írta a *Gombostű* divattudósítója 1862-ben.⁴⁵⁴ Megállapítása annak a ma már közhelyként emlegetett jelenségnek a költői megfogalmazása, hogy a divat nem hoz újat, hanem mindig a régebbi divatok térnek vissza és ismétlődnek, vagyis az új divat valójában nem is új. A divat egyik forrása a múlt: az aktuális divatban régebbi divatok elfelejtett elemei elevenednek meg. Az 1860-as évek magyar nemzeti divatja is elsősorban a múltból, a történeti nemesi viseletből, illetve annak reformkori felelevenítéséből, megújításából merített. A nemzeti divat a nemzeti öltözet története iránti érdeklődést is felkeltette, de a korszakban a hazai divat-, illetve öltözködés-történeti kutatások épphogy csak elkezdődtek, a nemzeti

⁴⁵⁴ Pipereasztal. *Gombostű*, 1862. április 30. 1093–1095. p. 1094. p.

öltözet történetét bemutató első összefoglaló művek csak a századfordulón jelentek meg. Így könnyen lehetett hivatkozni az ősök öltözködésére, hiszen a nemzeti öltözet múltjára tett megállapításokat nem lehetett ellenőrizni.

Nem sok idő telt el a nemzeti öltözet előző fontosabb szereplése óta, még éltek azok, akik akkoriban készítették és vásárolták, viselték a magyar nemzeti öltözetnek az 1830-as, 1840-es évekbeli aktuális divattal összeegyeztetett változatait. 1859-ben több lap is felidézett egy írást, amely egy Párizsban bemutatott magyar tánc alkalmából viselet nemzeti öltözetekről számolt be 1829-ben.⁴⁵⁵ Ez a beszámoló a *Vasárnapi Ujság* szerint saját korában örvendetes hatást gyakorolt (vagyis a nemzeti öltözet felelevenítését hozta magával), és most, a nemzeti divat újraéledése idején, ismét aktualitással bír.⁴⁵⁶

23. ábra. Magyar öltözet Párizsban.
Tudományos Gyűjtemény, 1829.
Kostyál Ádám és Mindszenty József tervei alapján

⁴⁵⁵ *Tudományos Gyűjtemény*, 1829. V. [128.] p. és képmelléklet

⁴⁵⁶ Magyar tánc Párizsban. *Vasárnapi Ujság*, 1859. február 6. 65–66. p.

24. ábra. Az 1829-es kép felidézése Jámbor Endre divatképén.
Férfidivat-közlöny, 1862. szeptember

Az 1829-ben megjelent divatkép kiadója és a ruhaleírások szerzője a még az 1850-es, 60-as évek fordulóján is tevékenykedő Kostyál Ádám volt, akinek a személye – más mesterekkel egyetemben – a folytonosságot biztosította a nemzeti öltözet reformkori, illetve 1859 körüli újrafelfedezése között. Az ekkor már idősödő mester 1860-ban egy fiatal szabómestert ajánlott a közönség figyelmébe, aki „tösgyökeres magyar lévén, jól ismeri a magyar viselet jellegét” – mintegy átadta a stafétát az újabb generáció kiválasztott képviselőjének.⁴⁵⁷ A folytonosság igazolására legenda is született: Tóth Gáspár halála után, 1863 tavaszán, több lapban is olvasni lehetett egy anekdotát, amely szerint a híres pesti szabómester a nemzeti viselet 1860 körüli újrafelfedezése idején a magyar öltözet szabásának addig féltve őrzött titkát átadta a főváros legelőkelőbb szabóinak, mivel szerinte azok nem értettek hozzá, csak elcsúfították volna a magyar ruhát.⁴⁵⁸

A nemzeti öltözet az 1850-es években is megmaradt díszöltözetnek, és közismert, hogy a hivatalnokok (Bach-huszárok) egyenruhája is ennek egy változata volt. Nem lehet tehát azt mondani, hogy ne lett volna olyan mester, aki értett a nemzeti ruhadarabok készítéséhez. A szabókra valójában az a feladat várt, hogy a nem is olyan régen elfeledett hagyományt felelevenítsék és a jelenkori általános divattal egyeztessék, hogy kielégítsék azok igényeit, akik pártolták a nemzeti divatot, de az általános divattól sem akartak elszakadni.

⁴⁵⁷ KOSTYÁL ÁDÁM: Bizalmas fölszólalás. *Hölgyfutár*, 1860. május 19. 479–480. p.; Valami a divatvilágból. *Divatsarnok*, 1860. 20. sz. (számozás nélküli oldal). A *Hölgyfutár* még többször visszatért az ajánlott szabómesterhez, ami azt sejteti, hogy valamiféle burkolt reklámról volt szó.

⁴⁵⁸ Egy hét története. *Családi Kör*, 1862. május 21. 330–332. p. 331. p.

Mégis úgy tűnik, hogy a nemzeti divat kialakítása 1859 után, éppúgy, mint a reformkorban, újra kutatómunkát igényelt, a szabók és – a *Nefejejts* szerint – varróleányok „régí könyvekbe mélyednek, ősi viseletek rajzait keresik”, a divatárusnők az ősi magyar mintákat és a különböző vidékek népviseletét tanulmányozva tökéletesítették a magyar főköttő formáját,⁴⁵⁹ az egyik pesti szabómester pedig új ruhadarabot „talált fel”, amelyet állítólag 17. századi rajz után készített, „egészen kuruc mintára.”⁴⁶⁰ Tudatos múltba fordulásról, az ősi, eredeti forrásokhoz való visszatérésről van itt szó, gesztusról, amelyet az emlegetett régi könyvek, képek, források hitelesítenek.

A divattudósítók cikkeikben szintén azt igyekeztek bizonyítani, hogy a nemzeti öltözet ősi hagyomány. A mai honleányok ugyanazokat az öltözeteket viselik, „melyben Eger hölgyei hősként küzdtek és véreztek el, melyben Szilágyi Erzsébet egy Hunyadi Mátyást nevelt, melyben nagy őseitek dicsően éltek s hőshalált haltak a drága honért”.⁴⁶¹ Az ősök (akik a legtöbbször általánosságban, személytelenül és kortalanul jelennek meg) örülnének, ha látnák, hogy leszármazottaik az ősi viseletet hordják, és otthonosan éreznék magukat közöttük. Egy magyar szellemű főúri esküvő láttán a tudósító úgy vélte, „ha kacagányos őseink sírjaikból fölkelve részt vehettek volna e magasztos ünnepélyen, melyre a deli leventék és bájos főúri hölgyek mind díszes nemzeti öltözetben jelentek meg, örömlükben maguk is eljárták volna a palotást”.⁴⁶² Az új szabású női Kazinczy-atilla a divattudósító szerint olyan kettős ujjat kapott, mint amelyet Attila fejedelem is viselni szokott a festményeken,⁴⁶³ Nádasdy Ferenc és Zichy Ilona esküvője a díszes magyar ruhák miatt a „régí táblabírói kor magyar főúri esküvőinek festőiségére” emlékeztette a tudósítót.⁴⁶⁴ A folyamatosság tehát nem szakadt meg, a magyar divatot nem kellett megalkotni, hiszen „mindenkinek csak a régi minta lebeghetett szeme előtt, a régi minta pedig valóban nem a mi érdemünk.”⁴⁶⁵ A múltba való állandó hivatkozás egyik funkciója éppen a hagyományszerűség, a folytonosság igazolása volt, részben szemben azokkal a(z osztrák) vádakkal, amelyek szerint a magyar divat légből kapott, és kizárólag a politikai demonstráció célját szolgálja. Az egyik írás a nemzeti öltözet hagyományozódását egyenesen a nyelvéhez hasonlította.⁴⁶⁶

⁴⁵⁹ Magyar divatképeink bevezetése (folytatás). *Nefejejts*, 1860. január 29. 527–528. p.; Magyar viselet. *Nefejejts*, 1861. január 13. 508. p.

⁴⁶⁰ *Nefejejts*, 1861. december 15.

⁴⁶¹ A magyar viseletről. *Divatcsarnok*, 1860. szeptember 17. 302. p.

⁴⁶² *Nefejejts*, 1859. szeptember 11. 285. p. A „kacagányos” jelző az „ősök” epiteton ornsa.

⁴⁶³ HECKENAST-BAJZA LENKE: Eredeti divattudósítás. *Nővilág*, 1860. július 1. 427–429. p. 427. p. Bajza Lenke (Pest, 1840 – Budapest, 1905) író, újságíró, a *Nővilág* főmunkatársa. Az 1860-as években beszélyei, útirajzai, tárcái jelentek meg a fővárosi szépirodalmi lapokban. Népszerű regények szerzője.

⁴⁶⁴ *Családi Kör*, 1868. június 14. 548. p.

⁴⁶⁵ Divattár. *Divatcsarnok*, 1860. február 28. 72. p.

⁴⁶⁶ Divattár. *Divatcsarnok*, 1860. február 28. 72. p.

A magyar nemzeti öltözet viselése az emlékezés gesztusaként jelenik meg a szövegekben. Aki felvette⁴⁶⁷ és aki látta, illetve leírta, amit látott, vagy olvasta a divattudósításokat, az elmúlt idők magyarjaira és eszményeire emlékezett: a nemzeti öltözzettel „föl akarjuk támasztani múltunk kegyeletét, s minden erényeket és szép érzéseket, melyek őseinket, ősanóinkat e ruhában lelkesítették”.⁴⁶⁸ A nemzeti öltözet „őseinktől reánk hagyott örökség, drága ereklýe, melyet tiszteletben tartani szent kötelességünk”;⁴⁶⁹ „hosszú századok dicsőségeének édes emlékéét tükrözi vissza.”⁴⁷⁰ „ezer éves dicsőség emléke ragyog rajta”.⁴⁷¹ Az ősök és a múlt emlékei tehát mintegy megszentelik a nemzeti öltözzetet.

Az emlékezés alkalmat adott a jelen és a múlt összehasonlítására. A régi tárgyak (ahogyan az emberek korszaktól függetlenül általában gondolni szokták) szebbek, tartósabbak, mint a „mai cifra, gyöngye, mesterkélt készítmények”.⁴⁷² A régmúlt, amelyet a nemzeti öltözet felidéz a szemlélőben, a mai kornál szebb, dicsőségesebb, boldogabb, egyszerűbb és természetesebb, mégis pompásabb és gazdagabb, egyszóval idilli: „az arany pártához, a recés főkötőhöz anyáink nem hordtak arab burnusokat, széllé bélelt lebernyöket, hanem azon termethez simuló gazdag öltönyöket, mikhez a gyöngyöt, a gránátgombokat sokszor vérrel vették, s mikhez a prémet a férj- vagy rokon ejtette vad nyújtá” – elmélkedett egy leány színházi öltözéke kapcsán a *Nővilág* szerzője.⁴⁷³ A komornak és sötétnek ábrázolt múlt is szebb, mint a jelen, a visszatekintés, az emlékezés egyrészt vigaszt és feledést nyújt: „a szív [...] önkénytelenül keres vigasztalást a múltban s ennek szent emlékei fölelevenítése által számúzi köréből a jelent.”⁴⁷⁴ A régiek viselete másrészt egyúttal a nemzet iránti kötelességeikre is emlékezteti a maiakat. Az idealizált ősök mintát adnak, azt a magatartásformát, gondolkodásmódot testesítik meg, amelyet az utódoknak is követniük kellene, a kortárs honfiaktól és honleányoktól elvárt tulajdonságok és magatartás az ősökre vetülnek vissza.

Ugyanez a gesztus jelenik meg az újonnan jelentkező nemzeti ruhadarabok elnevezésében is⁴⁷⁵ – bár természetesen arról sem szabad elfeledkezni, hogy e ruhadarabok

⁴⁶⁷ Arról, hogy valójában mire gondolt az, aki fölvette a nemzeti öltözzetet, természetesen kevés forrásunk van. Lásd az emlékiratokról szóló fejezetet.

⁴⁶⁸ BULYOVSKY GYULA: Magyar divatképeink bevezetése (folytatás). *Nefejejs*, 1860. január 29. 527–528. p. 527. p.

⁴⁶⁹ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1862. július 20. 464. p.

⁴⁷⁰ HAAN REZSŐ: Ne legyünk a divat rabjai II. *Gombostű*, 1862. 2740–2741. p.

⁴⁷¹ *Divatcsarnok*, 1861. 13. sz. 104. p.

⁴⁷² BODAJKINÉ: Csinos háztartás II. *Divatcsarnok*, 1862. január 14. 27–28. p. 27. p.

⁴⁷³ *Nővilág*, 1859. február 20. 123. p.

⁴⁷⁴ BODAJKINÉ: Csinos háztartás II. *Divatcsarnok*, 1862. január 14. 27–28. p. 27. p.

⁴⁷⁵ Történelmi személyiségekről más korokban és országokban is neveztek el ruhadarabokat, pl. Stuart-gallér, Schiller-gallér. TOMPOS 2005. 15. p.

előállítói nem az emlékezés gesztusaiban, hanem jól eladható árucikkekben gondolkodtak, és minden bizonnyal kihasználták a múlt felértékelődését. A szabók műhelyeit és a divatszalonokat 1859-től – ruhanevek formájában – benépesítő nemzeti hősök üzleti célok szolgálatába álltak, amikor nevüket kölcsönözték a divatba hozni kívánt ruhadaraboknak. „A szabók egyre másra komponálták a nem mindig sikerült és gyakran rosszul elnevezett polgári utcai magyar ruhákat.” – jegyezte meg erről a jelenségről a századfordulón Nemes Mihály.⁴⁷⁶ A már korábban kialakult atilla és zrinyi mellé az 1850-es évek végétől csatlakozott az Attila öccséről elnevezett buda.⁴⁷⁷ Az újonnan megalkotott, mégis ősiként ábrázolt ruhadarabok által kijelölt nemzeti panteon fejedelmekből, királyokból és hitveisekből (Árpád-, Gizella-, Lorándfy- és Rákóczy-mente, István-köpeny, amely a koronázási palástról kapta a nevét), nemzeti hősekből (Hunyady-mente, Zrínyi Ilona mente), államférfiakból (Batthyány-mente, Széchenyi-felöltő), hadvezérekből (Perczel-zubbony, Türr-zeke), írókból-költőkből (Kazinczy-atilla, Tinódi-guba), irodalmi hősekből (Bánk bán-mente és kucsma, Melinda-atilla, Szép Ilonka-mente) állt. A Rákóczi-szabadságharc és a reformkorszak között eltelt száz év láthatóan nem adott olyan hőseket, akikről érdemes lett volna ruhadarabot elnevezni, valószínűleg Kazinczy is inkább az 1859. évi emlékünnepeseknek, mintsem saját érdemeinek köszönhette a róla elnevezett atillát.⁴⁷⁸ De volt például Honderü-mente is, amely nevével bizonyára nem a reformkori divatlapra, hanem annak névadójára, Széchenyre utal, aki Pest-Buda nevét változtatta volna Honderüre. A ruhadarabok elnevezésére egyébként a korszak szereplői és politikai eseményei is hatottak. Így született meg az Andrássy-felöltő vagy az országgyűlési köpeny, illetve mente (1865), a Hollósy-mente, amelyhez hasonlóan először Hollósi Kornélia operaénekesnő készítettett, vagy a már említett Irma-mente, amely báró Orczy Irmáról kapta a nevét, aki gyakori szereplője volt az 1860-as évek divattudósításainak, és azzal vívta ki hírnevét, hogy már a nemzeti divat kezdete előtt is magyar mentét viselt.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ NEMES 1903. 99. p.

⁴⁷⁷ „Jelennén divatos, sajátos magyar szabású felső öltöny, melyet panyókán is szokás viselni.” – szól meghatározása 1862-ből. CZUCZOR – FOGARASI 1862. Nagy Géza szerint könnyebb, hosszú és szűk ujjal ellátott, egybe szabott téli felöltő, amelyet asztrakánnal prémezték és szövettel szegélyeztek. Mindennapos városi téli viselet volt. NEMES–NAGY 1900. 200. p.

⁴⁷⁸ A Kazinczy atillát kettős ujjá tette jellegzetessé, férfi és női változata is létezett. Az országszerte megünnepelt Kazinczy-évforduló újabb lehetőséget biztosított a nemzeti demonstrációra és ezzel együtt a nemzeti öltözet viselésére is. „A nemzet egyik nagy halottjának emlékét kegyesen megünneplé, egyszersmind önmagát is megtisztelése” – számolt be az ünnepségekről a *Vasárnapi Ujság*. (Kazinczy-ünnep Pesten. *Vasárnapi Ujság*, 1859. november 6. 538–539. p. 1859-ben Kazinczyval tárgyakat lehetett eladni: az atillán kívül arcképével díszített ékszereket és varrőszközöket is árultak. *Nővilág*, 1859. december 11. 50. p. A Kazinczy-ünnepségekről bővebben: KEMPELEN 1860.; FÁBRI 1998.

⁴⁷⁹ A divatlapok az itt felsorolt ruhadarabok leírását és képét is közzölték. Amint az elnevezésekből is látszik, valamennyien leginkább a dolmánynak és a mentének a változatai voltak. A Lorándfy-mente például a leírás

25. ábra. Gizella buda a bal oldali modellen. *Nóvilág*, 1861. december

26. ábra. Női Kazinczy-atilla a *Divatcsarnok* képén. 1860. 2. sz.

szerint atilla alakú, de annál bővebb ruhadarab volt. A Hollósy-mente bő szabású, lefelé trapézosan bővülő, könyök alá érő, bővülő ujjakkal ellátott, utcai viseletre szánt női mente. A Gizella buda vastag kelméből, bő, hosszú derékkal, bő ujjakkal, rövid gallérral készült. A divatlapokban felsorolt sokféle öltözetnek csak egy részével lehet más forrásokban is találkozni, így kétséges, hogy a valóságban is viselték-e őket, divatosak voltak-e.

27. ábra. Balról jobbra: Hunyadi köpeny, magyarka, hálóköntös, guba, prémés nánási mente, díszöltözet (palást), prém nélküli buda, Erzsébet mente, prémeztett buda Jámbor Endre divatképén. *Férfidivat-közlöny*, 1862. tél

28. ábra. Szent István palást a *Divatcsarnok*ban. 1861. 44. sz.

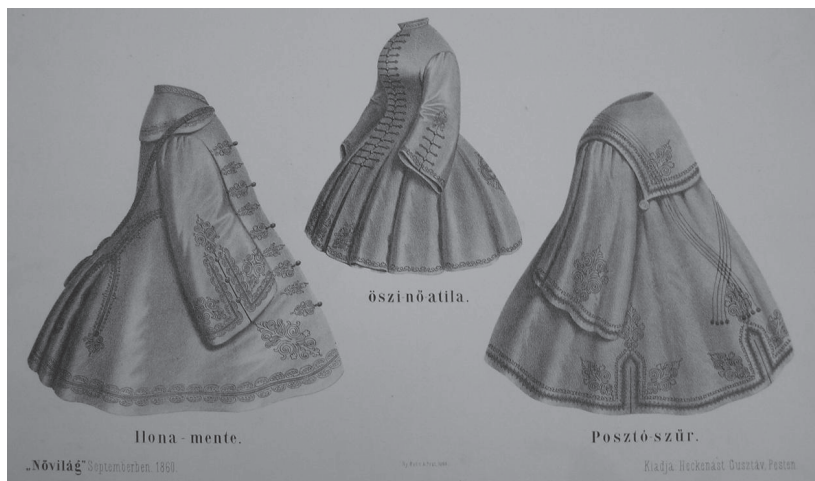
29. ábra. Zrínyi mente. *Divatcsarnok*, 1860. 39. sz.

A felsorolt férfi és női ruhadarabokat a divatlapok leírták, olykor képeket is közöltek róluk, és divattudósításaikban is szerepeltették azokat mint a pesti társasági eseményeken vagy éppen az utcán látott öltözeteket. Más források, például a visszaemlékezések azonban csak néhányat említenek a lapokban fellelhető sokféle ruhadarab közül – Tóth Béla például egy nyelvtörténeti tárgyú írásában, saját gyerekkorára visszaemlékezve a buda, rákóczy, kazinczy, csokonai, árpádka, Deák-köponyeg, Deák-szűr, Hunyady-szűr, Petőfi-gallér, magyarka, rákos nevű ruhadarabokat sorolta fel, mint amelyeket az 1860-as években teremtettek (kivéve: Kossuth-kalpag) az atilla és a zrínyi mintájára.⁴⁸⁰ Más emlékezésekben azonban inkább az általános megnevezések (magyar ruha, dolmány stb.) dominálnak, ezek mellett, a ruhadarabok pontosabb megnevezéseként, az atilla, a buda és a szűr fordul elő gyakrabban. Mindez jelentheti azt, hogy a divatlapokból többé-kevésbé megismerhető sokféle ruhadarab csak papíron létezett, esetleg egy-egy darab készült belőlük, amelyeket kitalálók divatképen igyekeztek a potenciális vásárlókkal megismertetni és népszerűsíteni, de valódi divattá nem váltak, nem terjedtek el. Az is lehetséges, hogy a vásárlók maguk sem igazodtak el a sokféle új szokatlan és gyakran változó modell között (amelyek egyébként többségükben a magyar öltözet alapvető darabjainak változatai voltak, sokszor nem is különböztek

⁴⁸⁰ TÓTH 1896. 109. p. A csokonai prémszegélyű, rövid mente volt. Az árpádka az atilla rövid változata. A deák bő felöltő volt.

túláságosan egymástól), és mindegyiket ugyanazzal a néhány közismert, régóta használatos elnevezéssel illették. Ennek eldöntése további források bevonását igényelné – az 1860-as évekből már tömegesen rendelkezésre álló fotók, a divatképekkel, leírásokkal összehasonlítva bizonyára közelíteni lehetne egymáshoz a diskurzusok és képzetek világát és a történeti valóságot.

A nemzeti divat elmúlásával a nemzeti öltözet maga is emlékké vált: a pesti lóverseny közönségének soraiban feltűnő néhány mente olyan, mint egy „felmerülő édes emlék” a divattudósító számára.⁴⁸¹

30. ábra. Ilona mente, női atilla, posztószűr a *Nővilág*ből. 1860. szeptember

⁴⁸¹ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1864. június 12. 575. p.

31. ábra. Kettős ujjú Zrínyi mente, díszmente, posztó atilla, nóbuda a *Nővilág* divatképén.
1860. szeptember

4.6 Őseink öltözete és a jelenkori ízlés

Látásodra bár a léha
Itt-ott kaczajra fakad...
Hadd kaczagjon, majd elhagyja...
(Jókai Mór: Magyar divat)

Bár elnevezésük és a divatlapokban közölt leírások is ősi és eredeti voltukat hangsúlyozták, a felsoroltak valamennyien történeti és részben népviseleti mintákat felhasználó, de az aktuális divattal összhangba hozott ruhadarabok voltak. A divat a szabáson és díszítésen kívül érvényesült a felhasznált textíliákban is, amelyeket továbbra is elsősorban külföldről szereztek be a kereskedők. A lapok beszámoltak arról, amikor a nagyobb cégek képviselői Párizsba utaztak a kelmék beszerzése ügyében, Monaszterly és Kuzmik külföldi útjai például visszatérő hírek az 1860-as években. A ruhák divatos külföldi kelmékből készültek tehát, sokszor olyanokból, amelyeket az „ősök”, akármikor éltek is, bizonyára nem viseltek –

ilyenek például a kockás minták, amelyek a már kissé megunt virágos kelméket váltották fel 1862 tavaszán.⁴⁸²

32. ábra. Őszi öltöny kockás szoknyával. *Divatsarnok*, 1862. 32. sz.

33. ábra. Báli öltönyök, a második alaké kockás kelméből. *Gombostű*, 1863

⁴⁸² Tavaszai divatképhez. *Nefejejs*, 1862. március 16. 589. p.

Valóban régi ruhadarabokat elsősorban az arisztokrata családok őriztek meg és ünnepélyes alkalmakkor használták is azokat. 1862-ben, a Károlyi György palotájában tartott táncvigalomban báró Révayné jelent meg a *Nefejejs* szerint kétszáz évnél is idősebb ruhában – a tudósító azonban fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a báróné öltözete mégis olyan volt, mintha most készült volna, nyilván azt akarta ezzel hangsúlyozni, hogy a korban készülő magyar öltözékek nem különböznek az ősök által viseltektől.⁴⁸³ A nemzeti öltözet ügyében megnyilvánulók, bár dicsérték azokat az arisztokratákat, akik bálók alkalmával valóban ősi, a családi örökségből származó ruhákba öltöztek, és elfogadták, ha valaki elképzelt vagy valóságos ősi minták alapján készítette ruháit, általában egyetértettek abban, hogy a régi öltözeteket nem lehet egy az egyben elővenni, megújításuk, vagyis az ősi jelleg és a mai ízlés összeegyeztetése szükséges. Természetesen akadtak olyanok is, akik elleneztek a magyar öltözet átalakítását, korszerűsítését – egyikük szerint nem kell minden évszakra külön ruha, hiszen „ha elbírták ősanyáink minden időszakban ruháikat, mi unokák se legyünk rosszabbak”.⁴⁸⁴

A lapok folytonosan hangoztatták, hogy a nemzeti öltözetet olcsóbbá kell tenni, hiszen az „ősök” gazdagok voltak, a kortársak pedig szegények. A férfiaknak egyszerű ruhában kell járnia, vélte a *Vasárnapi Ujság* 1862-ben. Az általános európai férfidivat ekkoriban már valóban az egyszerű, sötét színű, polgáriás öltözékeket kedvelte, és a *Vasárnapi Ujság* szerzője, amikor a feltűnő, színes, kihívóan és túlzóan magyar öltözetekkel szemben („Nem is azt akarjuk ajánlani, hogy mindennapi életben valaki tulipános szűrben, vörös nadrágban, kezében hosszú kanászbottal és kalpagján oly tollakkal járjon, melyek az első emelet lakóinak szemét fenyegeti.”) a nemzetiség és polgáriasság igényének is megfelelő öltözetet ajánlott (amelynek elemei szerinte: álló kabátgallér, alacsony pörge kalap, csizmába tűrt szűk nadrág, zsinórozás), a magyar öltözetnek e polgári öltözetideálhoz való közelítése mellett tette le a voksát.⁴⁸⁵ A színes és diszes magyar férföltözeteket tehát már a reformkortól kezdve lassan az egyszerű, sötét, általában fekete magyar nadrágból és atillából vagy más dolmányféléből és a nyugat-európai divatból átvett mellényből álló öltözet váltotta fel, amelyet gyakran „polgári magyar ruhá”-nak neveztek.⁴⁸⁶ Az 1863. évi báli szezonra tervezett színes ruhákat és csizmákat *Az Ország Tükre* divattudósítója már ízléstelennek tartotta, és örömmel számolt be

⁴⁸³ Táncvigalom gr. Károlyi György palotájában. *Nefejejs*, 1862. március 9. 577. p.

⁴⁸⁴ VÁRADI HEDVIG: Néhány szó a magyar női öltönyre vonatkozólag. *Napkelet*, 1860. március 18. 185–186. p. 185. p.

⁴⁸⁵ P. F.: A magyar ruha külföldön. *Vasárnapi Ujság*, 1862. november 23. 558–559. p.

⁴⁸⁶ HAJDU 2009. 53. p.

arról, hogy az orvosnövendékek báljában egyszerű, fekete öltözetet fognak viselni a résztvevők, és a jogászok is lemondtak a „papagájszerű különcködés”-ről.⁴⁸⁷ A *Nefejejts* azonban – a *Pesti Naplóra* hivatkozva – egészen más nézőpontból ábrázolta a tervet: a fővárosi ifjúság, a fényűzést kerülendő, a régi magyar viselet szerinti sárga szattyánbőr csizmában fog megjelenni a bálokban, amelyek jóval olcsóbbak, mint a fekete lakkbőr csizmák, és jól állnak a piros és kék nadrágokhoz.⁴⁸⁸ (A lap rögtön csizmadiaát is ajánlott, akik a legjutányosabb áron készíti a szattyánbőr csizmákat.)

Oroszhegyi Józsa, aki végzettségére nézve orvos volt, részben egészségügyi okokból javasolt változtatásokat a nemzeti öltözetben: szerinte a bővebb ruhadarabok célszerűbbek és – más véleményekkel ellentétben – eredetibbek is, hiszen a szűkebb öltözetek csak az újabb korokban és idegen hatásra terjedtek el. A nemzeti öltözet kényelmesebbé és egészségesebbé tétele tehát szerinte egyben visszatérés is az eredeti, ősi formákhoz.⁴⁸⁹ Mivel a bő ruhadarabokat a kortársak a németes öltözködéssel azonosították, és a bő nadrág éppen a magyar öltözetnek hátat fordító férfiak attribútuma lett, természetes, hogy Oroszhegyi javaslata ellenkezést váltott ki, és a *Hölgyfutárban* hamarosan válasz jelent meg a cikke, amely az esztétikai szempontot hiányolta az orvos felvetéséből: „Azt hiszem, nem a legszebb alak lenne egy olyan dr. Oroszhegyi Józsa által rajzolt magyar, kupec kalapban, hosszú mellény, bő magyar plundra és bő szárú csizmában.”⁴⁹⁰ A magyar (férfi)öltözet bővebbé, ezáltal kényelmesebbé tételének kérdése a melegebb hónapokban rendre fölmerült. „Férfiszabóink mindent megkísértenek, hogy a magyar öltönyöket oly módon állítsák ki, hogy a meleggel sikeresen dacolhassanak, nehogy a hazafiúi kötelesség teljesítése felesleges és szükségtelen izzadásba kerüljön.”⁴⁹¹ – tudósított például a *Divatcsarnok* szerzője.

A divatlapok szerzőinek többsége felismerte, hogy a nemzeti öltözet terjesztése nem vezethet sikerre, ha nem alkalmazkodik a kor ízléséhez, igényeihez és az általános divathoz, hiszen az emberek nem is vennének föl szívesen divatjamúlt ruhákat. A magyar divatot az olvasók figyelmébe ajánló írások azt igyekeztek bizonyítani, hogy a nemzeti öltözet nem áll ellentétben a divattal, viselőjének nem kell teljesen lemondania az általános, európai divatról,⁴⁹² és nem is lenne helyénvaló teljesen elszigetelődni a közízléstől.⁴⁹³ Az egyik szerző a múltbéli és mostani öltözködés egy-egy elemének összehasonlításával azt bizonyította, hogy

⁴⁸⁷ *Az Ország Tükre*, 1863. január 10. 22. p.; január 20. 3. p.

⁴⁸⁸ *Nefejejts*, 1862. december 28. 479. p.

⁴⁸⁹ DR. OROSZHEGYI JÓZSA: A magyar öltözék ügyében. *Hölgyfutár*, 1860. március 24. 293. p.

⁴⁹⁰ B. E.: A magyar divat ügyében. *Hölgyfutár*, 1860. április 7. 335. p.

⁴⁹¹ Divattár. *Divatcsarnok*, 1860. 18. sz. (nem számozott oldalon)

⁴⁹² PL. BULYOVSKY GYULA: Divatjelentések. *Nefejejts*, 1859. április 3. 11–12. p. 12. p.

⁴⁹³ Szerkesztői megjegyzés Egy erdélyi hölgy: A magyar öltözék tárgyában c. íráshoz. *Hölgyfutár*, 1860. január 5. 16. p.

a divat a nemzeti öltözetben mindig is érvényesült,⁴⁹⁴ más pedig hozzátette, hogy az alap ennek ellenére is maradhatott nemzeti.⁴⁹⁵ A *Vasárnapi Ujság* szerzője az eredetiség és a változás közötti ellentmondást pedig akképpen oldotta fel, hogy az ősök öltözkédének folyamatos, de eredeti változásáról beszél, vagyis szerinte a nemzeti öltözet mindig az idegen befolyás kizárásával alakult.⁴⁹⁶

A *Nővilág* az 1857-ben megjelenő atillát kényelmesebb szabásúnak találta a régebbieknél.⁴⁹⁷ Még a nemzeti viselet legradikálisabb terjesztője, Vahot Imre is éppen az újítást, korszerűsítést dicsérte Tóth Gáspár egyik divatképét szemlélve, amelyen „a legfinomabb ízléssel van nemesítve, divatszerűsítve a szép magyar viselet.”⁴⁹⁸ Egy másik divatképen látható díszöltözet esetében a régebbi és az újabb ízlés sikeres összeegyeztetését emelte ki („a régebbi ízlés az újjal oly gyönyörűen egyesül”).⁴⁹⁹ Vahot a ruhák korszerűsítésétől, az aktuális divathoz való alkalmazásától azt várta, hogy ezáltal többen kapnak kedvet viselésükhöz, és más szerzők is azért tartották fontosnak az újítást, a magyar öltözet vonzóná alakítását, hogy más, idegen ruhadarabok ne téríthessék el tőle a honleányokat és hazafiakat. Kérdéses volt azonban, hogy meddig lehet elmenni, mennyit lehet változtatni rajta, hogy még magyarnak lehessen nevezni.

A nemzeti divatmozgalom kezdetén némi bizonytalanság érezhető azzal kapcsolatban, hogy milyennek is kellene lennie a hétköznapi viselésre szánt nemzeti öltözetnek. „A buzgó hév”, mellyel „nemzeti viseletünket fölöltök”, még nem hagyott időt az öltözködési illem kialakítására”, vélte az egyik divattudósító;⁵⁰⁰ „e szép női divat minden részletében a mai napig sincs teljesen megállapítva” – írta a *Hölgyfutár* 1859 novemberében. A lapok egy része a nemzeti divatképek közlésével is kívárt: bár a magyar viselet alakulásáról beszámoltak, és leírták az utcán, illetve a színházban látott, ízlésesnek tartott magyar öltözeteket, egyelőre párizsi divatképeket jelentettek meg.

A szabók és divatárusok kísérleteztek, kísérleteik pedig nem mindig nyerték el a divattudósítók tetszését, de a divatlapok egymás divatképeit, divattudósításait is bírálták, amiért nem az „eredeti” magyar öltözetet terjesztik, vagy nem a valóságos, létező divatból kiindulva tervezik meg azokat, hanem fantáziájukra hagyatkoznak. A *Nefelejts* a nemzeti divat kezdeti időszakában megjelent divatképeket ízléstelennek tartotta, és nem ajánlotta,

⁴⁹⁴ Divatcikkek Emiliától. *Családi Kör*, 1861. 1. sz. 15–16. p. 15. p.

⁴⁹⁵ D. FARKAS: A magyar viseletről. *Korunk*, 1862. 12. sz.

⁴⁹⁶ *Vasárnapi Ujság*, 1860. január 8. 22. p.

⁴⁹⁷ *Nővilág*, 1857. január 8.

⁴⁹⁸ *Napkelet*, 1857. január 8. 16. p.

⁴⁹⁹ *Napkelet*, 1857. 14. sz.

⁵⁰⁰ Divatcikkek Emiliától. *Családi Kör*, 1861. 1. sz. 15–16. p. 15. p.

hogy bárki is azok alapján öltözködjön,⁵⁰¹ a *Napkelet* pedig szintén ízléstelennek és „nem magyar jellemű”-nek ítélte az egyik laptársa által közölt képeket – ellentétben a saját lapja számára, Vizkelety Béla által, történeti minták alapján készített képpel.⁵⁰² Az egyik divattudósító a Hollósi mentét bírálta, amelyet szerinte a zsinór és a szögletes gallér sem tesz magyarossá.⁵⁰³

34. ábra. Hollósy-mente. *Divatcsarnok*, 1859. 3. sz.

A magyarosan öltözködni kívánó hölgyek gyakran tanácstalanok voltak, hogy felvehetnek-e egy-egy, francia divat szerinti ruhadarabot, illetve hogy miként tudják nemzetivé változtatni azokat. A divatlapok szerzői pedig – vérmérsékletüktől függően – válaszoltak az olvasók kérdéseire, illetve reagáltak az utcán látott és általuk nem egészen magyarosnak tartott öltözetekre; igyekeztek felhívni a figyelmet a nemzeti viselet gyors divattá válásában rejlő veszélyekre; tanácsokkal látták el olvasóikat, hogyan alakítsák ki nemzeti ruhatárukat, melyik ruhadarabot a nap mely szakában és mely alkalomra vehetik föl, az egyes anyagokhoz milyen díszítés illik, röviden: milyen az ízléses és eredeti, egyben a

⁵⁰¹ Divat. *Nefejejs*, 1859. december 11. 444. p.

⁵⁰² VAHOT IMRE: Egy őszinte szó magyar divatképeink ügyében. *Napkelet*, 1860. február 26. 137–139. p. 138. p.

⁵⁰³ VÁRADI HEDVIG: Néhány szó a magyar női öltönyre vonatkozólag. *Napkelet*, 1860. március 18. 185–186. p. 186. p.

jelenkor igényeinek is megfelelő magyar öltözet. Mindegyik lap saját magát tartotta az eredeti nemzeti öltözet legmegfelelőbb képviselőjének, „míg mások már egy hajszálnyira állnak a francia divattól, a mienket mindig tiszta magyar jelleg fogja megkülönböztetni.”⁵⁰⁴ – írta például egyikük.

Abban minden divatlap egyetértett, hogy a nemzeti öltözet eredeti jellegét, bármit is jelentsen ez, meg kell őrizni. Voltak olyanok, akik ezt mindenféle kívülről érkező hatás kizárásával, csak a szerves, belső fejlődésnek teret engedve kívánták elérni. Szélsőséges véleményt képviselt például az az „erdélyi hölgy”, aki már a divatmozgalom kezdetén, 1860-ban felszólalt amiatt, hogy a magyar öltözet hívei, „ahelyett, hogy ős anyáink képeihez zárándokolnának mintákért”, külföldi ruhadarabok megmagyarosításával próbálkoznak, pedig „nekünk nincs szükségünk teremteni, csak az elfeledtet föleleveníteni”.⁵⁰⁵ Írását, amely eredetileg a *Kolozsvári Közlöny*ben jelent meg, több pesti lap is átvette, a lapszerkesztők megjegyzéseikben azonban túl szigorúnak tartották a szerzőt: ők, egyetértésben a nemzeti öltözet ügyében megszólalók többségével nem kész, lezárt, hanem (mértékkel) változó, fejlődő rendszernek tekintették a nemzeti öltözködést, amely befogadja a szépségét és célszerűségét növelő újításokat, bárhonnan érkezzenek is. „Nem vetközi ki eredeti jellegéből, ha a többi nemzetektől egyik-másik *külsőséges* dolgot elsajátítunk.” „Szabad annyit átvenni az általános divattól, amennyit kell, anélkül, hogy nemzeti viseletünk sajátos jellegét féltlenül kellene.”⁵⁰⁶ – vélekedett például Kánya Emília.

Így vált elfogadottá a francia divatból érkező „longshawl” nevű ruhadarab, amellyel szemben például a *Családi Kör* megengedő volt: úgy vélte, a kendőkön semmiféle nemzeti jelleg nem érvényesül, a hordásában pedig lehet olyan módot találni, hogy magyaros jelleget kapjanak, csak a népviseletek között kell körülnézni.⁵⁰⁷ – bár azért egy későbbi divattudósítás hozzátette: „*Nekem azonban minden kendőnél jobban tetszik a – mente vagy szűr.* Tartsuk meg ezt kedves olvasónőim, először, mert magyar, másodszer, mert szép, és harmadszor, mert – ne kezdjünk mindig új divatot.”⁵⁰⁸ Más új, idegen eredetű ruhadarabok, mint például a zuávka,⁵⁰⁹ vagy a Garibaldi-ing jobban megosztotta a divattudósítókat, de gyors elterjedésük, divattá válásuk ellen nem használták a nemzeti öltözetet féltő szerzők érvei sem.

⁵⁰⁴ *Nefejejs*, 1862. január 5. 473. p. Az idézet egy olvasói levélre adott válaszból származik.

⁵⁰⁵ Egy erdélyi hölgy: A magyar öltözek tárgyában. *Hölgyfutár*, 1860. január 5. 16. p.

⁵⁰⁶ Divatcikkek Emiliától. *Családi Kör*, 1861. 1. sz. 15–16. p. 15. p.

⁵⁰⁷ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1862. április 8. 224. p.

⁵⁰⁸ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1863. szeptember 7. 576. p.

⁵⁰⁹ A zuáv deréig érő, elől nyitott, háromnegyedes ujjú női kabátféleség volt, amely a francia hadseregnek egy algériai berber törzs tagjaiból létrehozott alakulatáról kapta a nevét.

Az, hogy egyáltalán felmerült a kérdés, mi kerülhet be egy nemzetiesen öltözött hazafi vagy honleány ruhatarába, azt mutatja, hogy a nemzetinek nevezett öltözet fogalma képlékeny volt, és semmiképpen sem tekinthető lezártnak. Az eredetiség elve egyébként idővel sokat vesztett a kezdeti szigorúságból, és a nemzeti divat egyre több újdonságot befogadott. Példa erre a női ruhaderék fűzésével kapcsolatos vélemény átalakulása. A *Családi Kör* 1861-ben nem értett egyet azzal, hogy a magyar derékon zsinór helyett szalagot alkalmazzanak, mivel a zsinór jellegzetes tartozéka e ruhadarabnak, a változtatás ráadásul az állhatatlanság gyanúját keltené.⁵¹⁰ Néhány hónappal később ugyanez a lap már egészen máshogy vélekedett a derék újszerű díszítéséről: a szalag alkalmazása „még emeli a magyar szabás szépségét, és a XVI. századbeli képeken is gyakran láthatni ilyen díszítményt”,⁵¹¹ 1862 végén pedig egy másik lap szerint a magyar derekak általában szalagfűzővel készültek.⁵¹²

A divattudósítók többsége tehát elfogadta, hogy saját korának nemzeti divatja nem lehet azonos az őskével, és hogy a régi öltözeteket az új ízléshez kell alkalmazni, azonban amikor ízlésüknek kevésbé megfelelő megoldásokat láttak, végső érvként sokszor éppen az őskre hivatkozva utasították el azokat, és ezzel igyekeztek viselésüktől eltántorítani olvasóikat: „ősapáink sem viseltek ilyet”,⁵¹³ írta valaki a túl feszes nadrágról; „őseink talán azt se tudták, létezett-e marabu a világon”⁵¹⁴ – kritizált egy másik divattudósító egy szokatlan módon díszített főkötőt. Az újonnan létrejövő nemzeti ruhadarabok esetében újdonságuk mellett ősiségüket is folytonosan hangsúlyozták (ez a retorika szintjén sokkal egyszerűbben megoldható volt, mint a valóságban), nemcsak a divattudósítók, hanem a hirdető mesterek is – így például Alter Antal divatterme a legújabb, de az „ős szabás szerint készült” őszi mentét ajánlotta.⁵¹⁵

Bár a *Pesti Hölgydivatlap* 1860-ban azt hangoztatta, hogy minden magyar jellegű ruha divatos és időszerű,⁵¹⁶ az 1860-as évek divatsajtóját áttekintve ez csak részben tűnik igaznak: a magyar öltözet sokféle változatban jelent meg akár egy szezonon belül is, de az idő múlásával újabb és újabb elnevezésű ruhadarabok tűntek föl, míg másokról kevesebbet, vagy egyáltalán nem lehetett olvasni, esetleg ki is jelentették róluk, hogy kimentek a divatból – például a célszerűtlennek tartott báli menték, amelyek a belépti tinódi gubáknak adták át

⁵¹⁰ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1861. április 14. 240. p.

⁵¹¹ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1862. január 12. 32. p.

⁵¹² DUNAFALVI KATINKA: Pipereasztal. *Gombostű*, 1862. december 4. 2980. p.

⁵¹³ Gróf Károlyi György második bálja. *Divatsarnok*, 1860. február 14. 55. p.

⁵¹⁴ AYDA: Pesti magyar divat. *Hölgyfutár*, 1860. január 19. 63–64. p. 64. p.

⁵¹⁵ *Nővilág*, 1860. szeptember 9. 586. p.

⁵¹⁶ *Pesti Hölgydivatlap*, 1860. szeptember 1. 43. p.

helyüket.⁵¹⁷ 1863 márciusában pedig arról olvashatunk, hogy a guba már nem volt olyan divatos, mint korábban, és szűrt is alig lehetett látni.⁵¹⁸

Ha 1859-től kezdve végignézzük az egyes lapok mellett közreadott divatképeket, vagy akár a korszakban készült fényképeket, látható, hogy a nemzeti öltözet néhány év leforgása alatt rengeteget változott. A *Nefejejs* egyik nemzeti divatképéről azt írta, hogy a járatlan is megismeri, hogy magyar divatképről van szó.⁵¹⁹ A néhány évvel későbbi magyar divatképek esetében azonban ez korántsem volt mindig egyértelmű. A lapok panasaiból kitűnik, hogy egyes szabók és megrendelők szabadon válogattak a magyarnak elfogadott elemek készletéből, és például egy-egy díszítéssel alakították az általános, európai divatnak megfelelő ruhájukat magyarrá. Az öltözetek olyan mértékben változtak, alkalmazkodtak az európai divathoz, hogy sokszor csupán egy-egy utalás biztosította a magyaros jelleget. A nemzeti jellegnek ezt a fajta jelzését a divattudósítók általában elleneztek: úgy vélték, a felzsinórozott német nadrág sem az ízlésnek nem felel meg, sem pedig magyar jellege nincsen; a francia galléra felvarrt magyar gomboló pedig „valóságos *satyra* a magyar viselet ellen”.⁵²⁰

Olykor maguk a divattudósítók is elbizonytalanodtak, hogy az 1860-as évek pesti divatját lehet-e még egyáltalán magyarnak, nemzetinek nevezni. Kánya Emilia már 1861-ben aggodalommal figyelte a nemzeti öltözet túlzott átalakítását, és az ebből fakadó veszélyre figyelmeztetett, amikor megállapította, hogy hamarosan bármilyen szabású öltözetet nevezhetünk majd nemzetinek⁵²¹ – ami azt jelenti, hogy a „nemzeti” és „magyar” jelentése felhíghulhat, kiüresedhet. „Kozmopolitizálják a festői magyar viseletet”⁵²² – bírálta a *Divatcsarnok* szerzője a nemzeti öltözetnek a párizsi divathoz való túlzott alkalmazkodását. 1861 őszén a változtatást egyébként nem ellenző *Nefejejs* a magyar divat túlzott átalakítását kárhóztatta, amit kényelemnek álcázott közönnyel magyarázott.⁵²³ Egy másik szerző úgy látta, „általában a mai viseletre nem találunk nevet, magyarnak mondják, de több benne a francia és a német.”⁵²⁴ A párizsi és a pesti divatképek egyre jobban hasonlítottak egymásra, a magyar jelleget sokszor csak egy-egy stilizált, jelzésszerű díszítés, vagy éppen „vállra aggatott mente” biztosította, ahogyan az egyik divattudósító fogalmazott rosszállóan.⁵²⁵ A divatlapok már az

⁵¹⁷ Divattudósítás. *Divatcsarnok*, 1863. január 7. 5. p.

⁵¹⁸ Divattudósítás. *Divatcsarnok*, 1863. március 4. 69. p.

⁵¹⁹ Divatképünk magyarázata. *Nefejejs*, 1861. április 7. 12. p.

⁵²⁰ Divattár. *Divatcsarnok*, 1860. 18. sz. (nem számozott oldalon); Divattudósítás. *Családi Kör*, 1862. június 15. 384. p.

⁵²¹ Divattudósítás Emiliától. *Családi Kör*, 1861. június 16. 381. p.

⁵²² RÓZSAÁGI ANTAL: Társaséleti szemle. *Divatcsarnok*, 1861. július 23. 240. p.

⁵²³ Gyermekeköltözések. *Nefejejs*, 1861. szeptember 1. 263. p.

⁵²⁴ *A Divat*, 1866. január 15. 16. p.

⁵²⁵ *A Divat*, 1866. január 15. 16. p.

1860-as évek elején is az olvasók figyelmébe ajánlották az ún. hamis kötőt, amely egy kötélynak látszó fodordísz volt a ruhaalj elején, egy 1864-ben bemutatott nyári ruhán a szoknya és a felöltő díszítése is a zsinór-kivarráshoz hasonló nyomott minta volt, amelyet a gyárban rajzoltak rá a szövetre.⁵²⁶

35. ábra. A magyar öltözet nyáriasítása. *Divatcsarnok*, 1860. 25. sz.⁵²⁷

⁵²⁶ Nyári divatkép. *Családi Kör*, 1864. május 8. 544–545. p.

⁵²⁷ Báro LoPresti „áthatva lévén a magyar viselet általánosításának eszméjétől, azon gondolkozott, miként lehetne a meleget és a szűk nadrágot oly módon összeegyeztetni, hogy a kecske is jóllakjék, és a káposzta is megmaradjon?” „A nadrág ép úgy van készítve, mint a szűk magyar nadrág, csakhogy egészen bő. Hogy ez magyar, bizonyítja azon általános viselet, mely az Alföldön és más magyar vidékeken már ezelőtt régen volt látható; de bizonyítja más részről a történet is, mely szerint tudjuk, hogy régente a magyar nadrág egészen bő volt és csak később sajtóitottuk el a tótok, illetőleg a szerbekről a szűk nadrágot. Az úgynevezett zeke szintén

36. ábra. Zsinórozáshoz hasonló gyári mintás kelméből készült ruha a bal oldali modellen.
Családi Kör, 1864. május

kényelmes bőségben van készítve és kellőleg zsinórozva, és pedig oly módon, hogy a zsinór nemcsak hogy hasonló színű a ruhaszövettel, de egyszersmind úgy van rávarrva, hogy a ruhával együtt mosni is lehet. A mellényben semmi különbség a többi között. A csizma úgynevezett lovagszizma, vagyis Zrínyi csizma, amely minden látszólagos nagysága mellett sem lehet nehéz, minthogy a legkönnyebb török kordovánból van készítve.”
 Divatkép magyarázata. *Divatcsarnok*, 1860. 25. sz.

37. ábra. Legújabb magyar és külföldi divat a Családi Kör divatképén 1864-ből. Balról jobbra: Széchenyi tavaszi felöltő, Erzsébet ujjas, Angelika külföldi felöltő, tavaszi felöltő, Zrínyi felöltő Bánk bán kucsmával, Melinda felöltő, Andrássy felöltő, Beduin.

Családi Kör, 1866.

38. ábra. Őszi öltözékek. *Divatcsarnok*, 1862. 41. sz.

A korszakban megjelent divatképeket végignézve egyszerűsödési folyamat válik láthatóvá, ami a nemzeti öltözet iránti első fellángolás (1859–1860 tele) után vette kezdetét, és minden bizonnyal szerepet játszottak benne a túlságosan fényűző és változó öltözékeket ért kritikák is, amelyek 1860 elején uralták a divatsajtót.⁵²⁸

⁵²⁸ Erről később, a nemzeti öltözet szerepét tárgyaló alfejezetben még bővebben lesz szó.

4.7 Nemzeti öltözet – nemzeti önkép

Kinek lábán sarkantyú peng
Arról tudod, hogy az nem czenk,⁵²⁹
A bámész nevesse bár.
Az orgyilkos és a gyáva
Nem ver pengőt a sarkába
— Az elfut, vagy lesbe áll.
(Jókai Mór: Magyar divat)

Az 1859 utáni időszak nemzeti diskurzusában kiemelt hely jutott a nemzeti vonásoknak, ezek az évek fontos szerepet játszottak a nemzeti önkép alakításában – gondoljunk például a korszak világhiálításaira, amelyeken Magyarország, függetlenségét és szuverenitását hangsúlyozva, önálló arculattal jelent meg.⁵³⁰ A nemzeti öltözet a nemzeti jellegnek is megtestesítője, hordozója és közvetítője – a témában megnyilatkozó szerzők úgy vélték, hogy a külső megjelenés, az öltözködés az egyén, illetve közössége, a nemzet jellemét illetően is tájékoztatja a szemlélőt:⁵³¹ „A magyar, keleti véralkatanál fogva ábrándosságra, bizonyos feszeség, vagy tán helyesebben mondva, méltóságra hajlandó; ezt látni ruháján, magatartásán, zenéjén.”⁵³² – sorolta fel például a magyarokat jellemző tulajdonságokat egy zenei témájú írás. A nemzeti öltözet bemutatása alkalmat nyújtott a magyar nemzet egészének jellemzésére, illetve a század második felére már kidolgozott nemzeti jelleg felelevenítésére, beidézésére is. A magyar öltözet magában foglalja, illetve kifejezi mindazt, ami „minket” jellemez – szemben a párizsi divat által megtestesített „idegenekkel”, pozitív tulajdonságokat (pl. méltósággal teli, komoly, megfontolt, lovagias, hősie, a szép iránt érzékeny, festői, állhatatos) állít szembe a „másokra” jellemző negatív tulajdonságokkal (ízléstelen, nevetséges, állhatatlan, pazarló, szeszélyes). Vajda János költői megfogalmazásában a nemzeti öltözet „a lovagiasság mesés hősiességének legtökéletesebben kifejező ruhája.” A magyar öltözet „nemzetünkben rejlő szépségiérzéknel fogva szép” – Kánya Emília szerint.⁵³³

Az 1860-as évek nemzeti öltözéke azt is kifejezte, hogy a magyar nemzet milyen szerepet képzelt magának a nemzetek sorában: a keleti eredetre emlékezve, az ősi hagyományokat, a más népektől elkülönítő jellegzetességeket és az önállóságot megőrizve

⁵²⁹ Cenk: semmirekellő, hitvány ember.

⁵³⁰ LACKNER 2002., 2004.

⁵³¹ Az alfejezet gondolatmenetéhez Albert Réka tanulmánya szolgáltatta a kiindulópontot: ALBERT 2009.

⁵³² UJFALUSSY LAJOS: Újabbkori magyar tánc-zeneszerzőink. *Vasárnapi Ujság*, 1859. január 2. 20–21. p. 20. p.

⁵³³ VAJDA JÁNOS: A magyar öltözet halhatatlansága. *Nővilág*, 1859. december 25. 821–824. p. 823. p. Divatcikkek Emiliától. II. *Családi Kör*, 1860. december 30. 191–192. p. 191. p.

sem kívánt elszigetelődni a nyugat-európai nemzetektől – „Európaisodjunk, de tartsuk meg szokásainkat, szép öltözetünket!”⁵³⁴ – írta a *Nővilág* névtelen cikkében talán Vajda János.

Ősi, eredeti, pompás, ázsiai, csak a miénk – ugyanakkor praktikus, egyszerű, korszerű és európai is: a nemzeti öltözetből alkotott képzetek megfeleltek a nemzeti önképnek, vagyis annak a képnek, amilyennek a magyarok látni (és láttatni) akarták magukat.

4.7.1 A nők terepe

Aranycsipkés főkötőben,
Olyan bűbájos a nőnem,
Miként tündér-asszonyok.
(Jókai Mór: Magyar divat)

A divatlapok elsősorban a női olvasóközönséghez szóltak, így a nemzet általános tulajdonságainak sorra vételekor több szó esett a magyar nők jelleméről, amelyről a női és a férfi szerzők is hasonlóan nyilatkoztak. A magyar nő jellemvonásai öltözködéséből, illetve a nemzeti divathoz és általában a divathoz való viszonyulásából is kitűnnek, a nemzeti öltözet viselése pedig további jó tulajdonságokkal ruházta fel őket. A szerzők igen kedvező képet alakítottak ki a magyar nőkről, természetesen elsősorban azokról, akik magyar ruhába öltöztek. A pozitív véleményekben valójában az fogalmazódott meg, hogy milyennek is kell lennie a magyar nőnek: ideált állítottak az olvasók elé (ahogy a részben külföldi női lapokból átvett öltözködési, viselkedési tanácsokat adó írások is, amelyek általában egyszerűsége, szerénysége, takarékosagra intették a hölgyeket). Itt most csak egy példát idézek: „Karcú termetükre egy szép hajtással kivágott magyar derék finom selyem zsinórzattal, mely ne legyen nehézkes, buggyos rövid ujjak a vállnál és alább a karzárónál egy-egy szalagsokkal. Azután bő szoknya jó redősen; alul két-háromszorosan körülfutó keskeny bársonyszegettel. S aztán igazi egyszerű jó magyar szív hozzá – egypár hókacsócska, mely tudja, hogy kell a friss túrót a haluskára hinteni, és megvan a világ legszebb divatképe.” Egyszerű magyar öltözet, háziasság, jó szív tehát az a három tulajdonság, amellyel Bulyovszky Gyula megfestette a kedves „magyar menyecske” képét – mai szemmel nézve csak az tűnhet különösnek, hogy ez a magyar menyecske nem éppen magyaros ételt készít.⁵³⁵ A magyar öltözet részét képező kötény a nő egyik legfontosabb tulajdonságának szimbólumává vált a korszakban

⁵³⁴ *Nővilág*, 1859. február 20. 124. p.

⁵³⁵ A túrós haluska egyébként szerepelt a korszak magyar szakácskönyveiben, és az idézet is arra világít rá, hogy a tót étel belefér a „nemzeti” kategóriájába, vagyis a „nemzeti” nem feltétlenül jelent „magyart” a szó etnikai értelmében.

„háziasságot, csint, rendet képvisel”,⁵³⁶ a *Családi Kör* divattudósítója olyan tulajdonságokkal ruházta fel ezt a ruhadarabot, amelyek inkább viselőit jellemzik: kedves, megnyerő.

Bár minden szerző egyetértett abban, hogy a nemzeti öltözet viselése honleányi kötelesség, tehát különösebb magyarázatot nem igényel, írásaik igyekeztek nyomást gyakorolni a hölgyekre. A nemzeti öltözet melletti propaganda a honleányi lelkiismeret mellett éppen a divat kontextusában gyakran emlegetett és kevésbé jónak ítélt női tulajdonságra, a hiúságra próbált hatni, amikor azzal érvelt, hogy a magyar öltözet kiemeli a termetet, a kevésbé szép nőt megcsépíti; a nemzetibe öltözött magyar nőnek „fenséges, tiszteletet igénylő, hatalmat, méltóságot mutat külseje, minden mozdulata olyan lehet, mint egy királynőé”; a magyar nők szebbek, mint a franciák, így nincs szükségük az állandó újtásra a ruházatban; ösztönösen szeretik a szépet és az ízlést, ezért nem pártolnak el a nemzeti öltözet felé; az igazán előkelő hölgyek pedig sohasem fényűzők. A divat követése az emberi gyöngeség következménye, a szerzők a nemzeti érzésnek azonban olyan erőt tulajdonítottak, amelynek segítségével fölül lehet emelkedni az általános emberi tulajdonságokon: a nők még a divatról is képesek lemondani, „ha a nemzet magasabb céljai ezt úgy kívánják.”⁵³⁷

A nemzeti öltözet propagálói a „nemzetiség” terjesztésében aktív szerepet szántak a nőknek, akik – feleségként és anyaként – a társadalom férfi tagjai felett is hatalommal bírtak, Kánya Emília szerint például előfordult, hogy a férfiak a nők kedvéért öltöztek nemzeti viseletbe, és „nem egy nő nyomta erővel férje fejébe a magyar kalapot a régi magas tetejű helyébe.”⁵³⁸ A szövegekben tehát a nők a nemzet sorsáért felelős, annak cselekvő tagjaiként jelennek meg. A divat, amely a közvélekedés szerint inkább a nők érdeklődésére tartott számot, a divatlapok ábrázolásában a nők politikai tere volt: „a megpróbáltatás napjai”-ban „már nem egyedül szűk házikörük, hanem a szenvedő, tűrő haza követeli tőlök szent kötelességek teljesítését...”⁵³⁹ A nemzeti divat a nemzeti küzdelem olyan területét képezte, ahol a nők is könnyen és eredménnyel voltak mozgósíthatók. Az 1860-as években sorra jelentek meg a nemzeti öltözet viselésére és megtartására felszólító cikkek, és előfordult, hogy az olvasónők is tollat ragadtak, hogy versben vagy prózában igyekezzenek megnyerni nőtársaikat a divat terén rájuk váró feladat számára – ehhez a divatlapok fórumot biztosítottak a számukra.

⁵³⁶ Divattudósítás Klein Lujzától. *Családi Kör*, 1860. október 15. 16. p.

⁵³⁷ Divatcikkek Emiliától. II. *Családi Kör*, 1860. december 30. 191–192. p. 191. p.

⁵³⁸ [KÁNYA] EMILIA: Társaséleti teendőink I. *Családi Kör*, 1860. november 11. 73–74. p.

⁵³⁹ A magyar viseletről. *Divatcarnok*, 1862. szeptember 17. 302. p.

A nemzeti divat a női jellem próbatétele, és amikor kiderült, hogy nem mindenki állja ki ezt a próbát, az eddigi dicséretet felváltotta a dorgálás, a jó tulajdonságokat pedig a nők jellemhibáinak felsorolása. A dorgálás ismét a honleányi lelkiismeretre próbált hatni: ugyan ki mondaná ki szívesen, amit a *Családi Kör* szerzője ad a francia ruhába öltöző magyar nők szájába: „rabjai vagyunk a változatosság és unalom csodaszülöttjének: a divatnak. Ez az igazság, és ez temeti el újra a magyar viseletet”,⁵⁴⁰ vagy máshol: „vannak, akik feláldozzák a női jellem egyik legfényesebb tulajdonságát: az állhatatosságot, és inkább vélnék tetszeni hiú fényelgés, mint a nemzeti jelleghez való hű ragaszkodás által...”⁵⁴¹

4.7.2 A „valódi” magyar

Ha magyar lány volnék,
Olyan legényre még –
Ki idegen bőrt visel –
Rá sem hederitnék.⁵⁴²
(Csillag Márton: Ha magyar lány volnék...)

A rossz tulajdonságok, a hiúság, a tetszeni vágyás, a gyöngeség, az állhatatlanság a lapok szerzői szerint a „valódi” magyar nőket természetesen nem jellemzik: az „idegennek” tulajdonított jellegzetességek a saját nemzeten belül is megjelentek. A nemzeti divat követése, illetve figyelmen kívül hagyása csak egy a nemzeti társadalmat felosztó belső törésvonalak között. Nyilván nem ez volt a legfontosabbik, de minden bizonnyal az egyik legszembevetőbb tényező, amely első pillantásra lehetővé teszi az eligazodást, a másik elhelyezését anélkül, hogy szóba kellene vele elegyedni. A magyar nőkön, illetve tágabban a magyar nemzeten belül tehát úgy tűnik, újabb törésvonal keletkezett, a nemzeti öltözet propagálói a saját csoportot is felosztották „mi”-re (akik nemzeti öltözetet viselünk, ezzel és más módon is, például a nyelv, tánc és egyéb kiemelt nemzeti ügyek támogatásával terjesztjük a nemzeti eszmét) és „ők”-re (akik nem tisztelik a nemzeti hagyományt és behódolnak a párizsi divatnak). A „valódi” nők, magyarok stb. kiemelésével a divat területén is megszületett a belső idegen képzelet, akit ruhájáról már első látásra fel lehet ismerni, akit ki kell zárni a közösségből (a korszakban több hír jelent meg arról, hogy hölgyek elhatározták, csak magyar ruhás ifjakkal táncolni), de aki egyszerűen csatlakozhat is a „valódiak” népesebb csoportjához. „Aki csak divatból honleánykodik, aki csak divatból ölt fel a magyar ruhát,

⁵⁴⁰ –I. –R.: Egy hét története. *Családi Kör*, 1863. június 12. 567–569. 568. p.

⁵⁴¹ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1862. március 30. 207–208. p. 208. p.

⁵⁴² CSILLAG MÁRTON: Ha magyar lány volnék... *Napkelet*, 1860. január 29. 66. p.

hogy azt idővel megunja, újra letegye, az nem méltó a magyar névre” – fogalmazott egy „vidéki honleány”, az egyik divatlap olvasója.⁵⁴³ Rákosi László egyenesen korcs kinövésnek nevezte a divatot és fényűzést, illetve az ezeknek hódolókat a nemzet egészséges és eredeti törzsén, amelyet azonban „sem a politikai vihar nem képes kidönteni, sem a hamis civilizatio megmérgezni, sem a divat és fényűzés árja elsodorni.” A szerző szerint a külföldi divat követői betegek,⁵⁴⁴ akiknek belső, lelki állapota külsejükön is meglátszik. Velük, a korcs kinövésekkel és betegekkel áll szemben „a nemzet valódi zöme, a honnak méltó fiai és leányai”, akik „nem gondoltak és nem gondolnak azzal, hogy sokan a majmot is megmajmolnák”. De ugyanígy elválasztja a „nemzet valódi zöme”-től azokat, akik divatként tekintettek a nemzeti öltözet általánossá válására, és csupán egyes elemeit alkalmazták saját öltözkükön, anélkül, hogy a lényegét megértették volna: „mely által a frakkból dolmányt csinál és a topánkára sarkantyút üt, a hosszú női ruhára zsinórt varr s ezzel kész lesz és lett a nemzeti viselet – önáluk.”⁵⁴⁵ A divatozók, vagyis az idegen divatot követők és a nemzetit csak divatból felöltők állnak tehát szemben a „valódi” honleányokkal és honfiakkal ebben az öltözködés mentén kettéváló társadalomban.

Bár igen súlyos szavak fogalmazódtak meg a belső ellenséggel szemben, talán ebben a kontextusban mégsem szabad annyira komolyan venni ezeket, szerzőik inkább provokációnak szánták, amelyek az olvasók lelkiismeretét hivatottak fölébreszteni; kemény szavakkal korholják az idegen divatot követőket, de céljuk visszafordítani a helyes útra a francia divattal kacérkodókat, és újabb olvasókat rábírní a nemzeti öltözet által kijelölt közösséghez való csatlakozásra, ami nem lehetetlen, sőt, meglehetősen egyszerű – csak át kell öltözni. A legsúlyosabb vád pedig csak tagadás formájában hangzik el: aki idegen viseletet követ, nem hazaáruló, mert „a nemzet szelleme nem zsarnok, hogy ráerőszakolna fiaira valamit.”⁵⁴⁶ Egyes szerzők éppen önmérsékletre intették a nemzeti divat híveit: ne legyenek türelmetlenek, ne nézzék le a „másként öltözködőket”,⁵⁴⁷ a nem magyarban járókat ért atrocitásokat pedig a lapok általában elítélték.

⁵⁴³ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1862. július 20. 464. p.

⁵⁴⁴ A divatkór kifejezés egyébként a Czuczor–Fogarassy-féle szótárban is szerepelt: „lelki gyöngeség, cifrázkodás, hiúság, melynél fogva valaki a divatot túlságosan követi”.

⁵⁴⁵ RÁKOSI LÁSZLÓ: A nemzeti viselet, nők izlése és divat. *Gombostű*, 1862. október 16. 2544–2546. p. 2544., 2545. p.

⁵⁴⁶ Pipereasztal. *Gombostű*, 1862. április 12. 933–935. p. 935. p.

⁵⁴⁷ A magyar ruha és tánc. *Divatcsarnok*, 1860. január 24. 25–26. p. 25. p.

4.8 Hullámhegyek és hullámvölgyek a nemzeti divat történetében

„Itt nyugszik a
Francia divat.
Született 1861-ben az országgyűlés után,
elköltözött 1865-ben az országgyűlés előtt.
Élt három évet.
Béke poraira.”⁵⁴⁸
(Milassin Vilmos: A divat forradalma)

A nemzeti divat megközelítőleg tíz éves története (1859–1868) csak felületesen szemlélve tűnik egységesnek. A heti divathíreket tanulmányozva hullámhegyek és hullámvölgyek rajzolódnak ki, a magyar nemzeti öltözet hol megelőzte az általános európai divatot, hol pedig háttérbe szorult vele szemben; ha az utcán a francia divat előretört, a lapokban megerősödött a magyar divat melletti propaganda. Érdeemes például végignézni a pesti lóversenyről írott tudósításokat: 1860-ban a Divatcsarnok szerint a lóversenyen magyar szabású öltözékekben voltak a hölgyek.⁵⁴⁹ Egy 1861-es írás szerzője fényes öltözékeket látott, amelyek eltorzítják a magyar viseletet, de elegáns, magyaros öltözékek is előfordultak. 1862-ben a Gombostű tudósítója nem látott érdekes viseleteket, a magyar öltözeteket „helyel-közzel egy-egy selyementécske” képviselte.⁵⁵⁰

39. ábra. Lóversenyi öltözék: fehér selyem mente gazdagon zsinórozva.
Divatcsarnok, 1860. 23. sz.

⁵⁴⁸ MILASSIN VILMOS: A divat forradalma. *Nefelejts*, 1865. február 12. 61–62. p. 61. p.

⁵⁴⁹ Divattár. *Divatcsarnok*, 1860. 23. sz.

⁵⁵⁰ *Gombostű*, 1862. június 11. 1479–1480. p.

Ezek a divatváltozások nem magyarázhatók kizárólag a divat törvényszerűségeivel (vagyis azzal, hogy az emberek többsége folyton új dolgokra vágyik, a divatiparnak pedig érdeke a változtatás, hiszen folyamatosan munkára és bevételre van szüksége), hanem, legalábbis részben, a bel- és külpolitikai változásokhoz és eseményekhez is kötődtek: a Bach-rendszer bukása, az októberi diploma, az országgyűlés összehívása, majd feloszlata, a provizórium és annak vége, majd a kiegyezés Magyarország és a magyar nemzeti divat történetében is egyaránt fordulópontokat jelentettek. „A divatoknál is a zavaros politikai láthatár azon gát, mely a nemzeti viselet haladásának és kifejlésének útjában van”⁵⁵¹ – vélte az egyik divattudósító a provizórium kezdetén. Tehát a politika, ha a vizsgált korszakban nem is tudatosan, elrendeléssel vagy tiltással, de beleszólt a divat alakulásába – és bizonyára így látta ezt a mottóban idézett sírvers szerzője is, amikor a francia divat visszatérését, majd újbóli eltűnését a belpolitikai eseményekkel kapcsolta össze.

A nemzeti divatmozgalom történetének tárgyalása előtt érdemes röviden kitérni az előzményekre, illetve a kezdetekre is. 1849 után a nemzeti öltözet témája szinte teljesen eltűnt a sajtóból, a tiltakozás eszközeként való használatáról, illetve tiltásáról egyáltalán nem lehet olvasni.⁵⁵² 1860-ból visszatekintve Vahot Imre úgy emlékezett, hogy 1848 után majdnem teljesen háttérbe szorult a magyar öltöny, csak a parasztság és egyes iparosok őrizték meg, „a magyar szabó franciává és németté, a csizmadia suszterré lett, s a gombkötő, kevésbé múlt, hogy bújában föl nem kötötte magát.”⁵⁵³ A pesti divatról a néhány, az 1850-es évek elején-közepén induló női lap béli beszámolóiban esett szó, de az évtized vége előtt a magyarosság nem volt téma, a nyugat-európai divat mellett inkább az ízlés kérdésével foglalkoztak, pl. a színek összhangjának fontosságával, vagy az alkalomhoz nem megfelelően választott öltözetekkel. A nemzeti viselet – néhány kivételtől eltekintve – csak utalásszerűen vagy anekdotákban jelent meg, esetleg egy-egy nagyobb ünnepi esemény alkalmával beszámoltak arról, ha valaki, általában az arisztokraták közül, magyar díszruhában jelent meg. A *Divatcsarnok* szerkesztőjéhez címzett levél 1853-ban reményét fejezte ki, hogy a lap nem

⁵⁵¹ BERKÉNYI RÓZSA: *Divat. Nefelejts*, 1861. november 17. 378–379. p.

⁵⁵² Az 1850-es évek öltözködéssel kapcsolatban a szakirodalom sem egyöntetű. Berzeviczy Albert szerint a rémuralom idején a feltűnően magyaros jellegű ruhát, kalapot, bajuszt, szakállt viselőket a rendőrség bekísérte, ez azonban később ritkán fordult elő. A nemzeti színek és viselet csak az évtized második felében vált tömegessé. A magyar öltözködés 1859-ig „táncjelmez” volt, csak ezután lett általános. BERZEVICZY [1922–1937.] II. 414–416. p. Ugyanakkor Deák Ágnes a titkosrendőrség hetijelentéseiben gyakran találkozott a magyar öltözet viselésének említésével. DEÁK 1995. 30–33. p. Hajdu Tamás szerint 1849 után a közvélemény úgy tartotta, hogy az idegen uralom alatt nem lehet hordani a magyar ruhát. A hatóságok azonban csak egyes ruhadarabokat tiltottak, pl. a pörge kalapot. HAJDU 2009. 56. p. A magyar öltözet vonzereje amiatt is csökkenhetett, hogy a Bach-rendszer hivatalnokai zsinóros, magyaros egyenruhát viseltek.

⁵⁵³ VAHOT IMRE: Egy őszinte szó magyar divatképeink ügyében. *Napkelet*, 1860. február 26. 137–139. p. 137–138. p.

kizárólag a párizsi divatról fog beszámolni,⁵⁵⁴ egy évvel később a lap divattudósítója párizsi divattudósításában a magyar öltözet, a „köntösök királynője”-ről szólt, amely trónjára lépve „megsemmisítene minden idegen álízlést, melynek majmolása csak körülmények között illik hozzánk, magyar nőkhez, hol az idegen ízlés befolyása ellen még nem bírunk küzdeni a divatban.”⁵⁵⁵ Edvi Illés Pál már 1854-ben remélte, hogy a nők a jövőben nem utánozzák majd a francia nőket, hanem „magyar ösanyáik szokásait hozandják divatba”.⁵⁵⁶ Írására két évvel később válaszolt egy névtelen – női – szerző, aki hibának nevezte, hogy a magyar nők nem viselik a magyar fejdíszeket, pedig szép és az is fog maradni.⁵⁵⁷ Vahot Imre 1855-ben egy párizsi divatkép kapcsán hosszabb cikket is szentelt a párizsi és magyar divatnak *A Nagy Világ Képekben* című vállalkozásában, ahol többek között azt is felvetette, hogy ideje lenne feltámasztani a magyar öltözetet.⁵⁵⁸ A *Divatcsarnok* 1856-ban pedig a magyar öltözet megjelenéséről, a kolozsvári bálokban magyarkát viselő fiatal arisztokratákról adott hírt.⁵⁵⁹

A nemzeti divatmozgalom nyitányaként a lapok az 1857. évi jogászbált emlegették, amely tervezett „nemzeties színezetével”⁵⁶⁰ tűnt ki a báli szezon egyéb rendezvényei közül: a résztvevő ifjak nagy része atillában szándékozott megjelenni. A bált beharangozó híradások mellett megjelentek az első nemzeti divatképek, hiszen a hirtelen támadt érdeklődést a szabók is igyekeztek kihasználni. A *Napkeletben* a reformkor neves pesti szabója és közéleti személyisége, Tóth Gáspár és fia közölt „Magyar táncvigalmi öltözetet”, Bucsányi János női szabó pedig női báli öltözkézt ajánlotta a januári első számban.⁵⁶¹

⁵⁵⁴ *Divatcsarnok*, 1853. március 17. borító

⁵⁵⁵ SZINEVÉRY GRÁCIA: Párizsi divat. *Divatcsarnok*, 1854. május 30. 695–696. p. 696. p.

⁵⁵⁶ EDVI ILLÉS PÁL: A női fejviseletről valami. *Vasárnapi Ujság*, 1854. szeptember 10. 240. p. Edvi Illés Pál (Réti, 1793 – Pest, 1871) evangélikus lelkész, költő, az MTA levelező tagja.

⁵⁵⁷ Egy nő: Pár szó a nők fejviseletéről valami Edvi Illés Páltól c. cikkre. *Vasárnapi Ujság*, 1856. október 5. 40. p.

⁵⁵⁸ VAHOT IMRE: Legújabb párizsi divat és valami a divatról. *A Nagy Világ Képekben*, 1855. 349–351. p.; 97. p.

⁵⁵⁹ *Divatcsarnok*, 1856. február 15. 178. p.

⁵⁶⁰ *Divatcsarnok*, 1857. január 15. 35. p.

⁵⁶¹ *Napkelet*, 1857. január 8. 16. p. A képen a leírás szerint rövid zrinyi dolmány látható divatos bő ujjal és lehajtott gallérral, sima fekete nadrággal és mellénnyel, valamint a legújabb párizsi divathoz alkalmazott magyaros női báli öltözk. Vahot később ezeket az öltözeteket „félíg idegenszerű”-ként jellemezte. VAHOT IMRE: Egy őszinte szó magyar divatképeink ügyében. *Napkelet*, 1860. február 26. 137–139. p. 138. p.

40. ábra. Magyar táncvigalmi öltözet. *Napkelet*, 1857.

Az év folyamán a lapban többször jelent meg magyar divatkép – ezek azonban egyelőre nem szorították ki teljesen az általános nyugat-európai divatot bemutató képeket. A lapok természetesen a bált követően is foglalkoztak az eseménnyel, beszámoltak az ott tapasztalható nemzeti szellemről, ideértve az öltözékeket is, amelyek főként magyaros szabásúak voltak, és jól illettek a magyar tánchoz. „Majdnem 10 éve már mióta hazánk fővárosában ily magyaros vigalom nem ünnepeltetett [...] Azért az 1857-iki pesti joghallgatók érdeme a magyar társasélet történetében örökké emlékezetes leendő”.⁵⁶² Az esemény jelentőségét jelzi, hogy a *Vasárnapi Ujság*, amely programjában deklarálta, hogy nem fog

⁵⁶² *Napkelet*, 1857. január 29. 64. p.

divattal foglalkozni, a jogászbál alkalmából (nem utoljára) eltért ettől a fogadalomtól, és részletesen leírta a bálban megjelentek magyar öltözetét.⁵⁶³ A bál 1849 után kétségtelenül az első alkalom volt, amikor a résztvevők szervezeten és tömegesen nemzeti öltözetben jelentek meg egy társasági eseményen, azonban egyelőre nem jelentett áttörést, és nem követte a nemzeti öltözet divatja, bár a császári pár magyarországi látogatása 1857 tavaszán újabb alkalmat adott a pestieknek a nemzeti öltözetek megmutatására, illetve újabbak készíttetésére. A következő két évben a divatlapoknak sem lett gyakori témája a magyar öltözet, Vahot szerint a táncvigalmakból teljesen eltűnt, csak néhány álarcos viselte;⁵⁶⁴ egyes kiemelkedő ünnepélyes események (pl. főrangúak esküvője) alkalmával viszont továbbra is rögzítették, ha a résztvevők nemzeti díszben jelentek meg.

Azt, hogy pontosan mikor kezdődött a nemzeti divat, és ki volt a kezdeményezője, a divatlapok hírei alapján nem lehet megállapítani. A *Napkelet* már 1858 végén feljegyezte, hogy „*Pesten az emberek Budában járnak*”.⁵⁶⁵ A *Hölgyfutár* egy évvel később azt állította, hogy a magyar viseletet 1858-ban Pest megyei fiatalok elevenítették föl, 1859 őszén pedig a nemzeti színház színészei kezdték viselni,⁵⁶⁶ ugyanakkor a *Nefelejts* már a nemzeti férfiöltözet terjedésére hozta példaként, hogy több színész egészen magyaros viseletben (fekete vagy szürke atilla és nadrág, rojtos nyakkendő, daruvári kalap, kordováncsizma) jelent meg az utcán.⁵⁶⁷ A *Divatcsarnok* egyik írása egyenesen úgy fogalmazott, nem tudni, honnan jött a magyar ruhaviselet felelevenítésének gondolata,⁵⁶⁸ a *Napkelet* egyik szerzője „ösztonszerű általános ébredés”-ről beszélt,⁵⁶⁹ egy másik pedig így írt: 1859 végén „egyszerre mintha valami varázshatalom idézte volna elő, – nem elégedtek meg a még egy évvel ezelőtt divatba jött buda viselésével, hanem kezdtek hozzá úgy, mint a régi magyar világban magyar nadrágot, sarkantyús csizmát, vastagon zsinórozott attilát, pitykés ujjast, rojtos nyakkendőt, gombakalapot, kucsát viselni. Meglátván ezt a férfiakat követni szerező hölgyek, csakhamar gombaszaporasággal jöttek elő a Kazinczy-zekék, Hunyadi menték, magyaros kalapok, topányok, fantasztikus párták, búbos fejkötők stb.”⁵⁷⁰ A divatlapok tehát nem tudták pontosan és egybehangzóan felidézni a divatmozgalom kezdeteit, annyi azonban bizonyos, hogy a sajtóban 1859 elejétől jelentek meg az első, nemzeti divatot propagáló írások. A *Nefelejts*

⁵⁶³ Pesti jogász-dalidó. *Napkelet*, 1857. február 1. 43. p.

⁵⁶⁴ VAHOT IMRE: Egy őszinte szó magyar divatképeink ügyében. *Napkelet*, 1860. február 26. 137–139. p. 138. p.

⁵⁶⁵ *Napkelet*, 1858. december 10. 800. p.

⁵⁶⁶ *Hölgyfutár*, 1859. október 13. 1000. p.

⁵⁶⁷ Divatjelentés. *Nefelejts*, 1859. október 9. 333–334. p. 334. p.

⁵⁶⁸ A magyar ruha és tánc. *Divatcsarnok*, 1860. január 24. 25–26. p. 25. p. (A cikk eredetileg a *Kolozsvári Közlönyben* jelent meg.)

⁵⁶⁹ Egy szilárd honleány: Nemzeti viseletünk állandósítása. *Napkelet*, 1860. július 29. 481. p.

⁵⁷⁰ VAHOT IMRE: Egy őszinte szó magyar divatképeink ügyében. *Napkelet*, 1860. február 26. 137–139. p. 138. p.

1859 áprilisában arról számolt be, hogy télen a nemzeti színház egyik páholyában tűnt fel néhány női mente és főkötő, majd Bulyovszky Gyula több cikkében szolt a nemzeti öltözetről: kifogásolta, hogy a magyar hölgyek nem viselik, említett néhány ellenpéldát, és adott néhány ötletet egyes nemzeti elemek beemelésére az öltözködésbe. Miközben lapja nem hagyott fel a párizsi divathírek és divatképek közlésével, szerkesztője csendes és egyelőre óvatos propagandába kezdett a magyar nemzeti viselet mellett: szinte minden héten visszatért rá.⁵⁷¹

A téma 1859 őszétől vált mindennapossá a divattal foglalkozó sajtóban, ekkortól beszéltek róla általános jelenséggént, divatként. A nemzeti öltözékkal foglalkozó cikkek számának szaporodása, a nemzeti divatképek megjelenése jelzi, hogy a magyar öltözet 1859 őszén-télen valóban divattá vált Pesten. A *Vasárnapi Ujság* először 1859 novemberében írt arról, hogy a magyar nemzeti viselet egy idő óta elterjedt, és a pesti szabók alig győzik a megrendelések teljesítését.⁵⁷² A *Nővilág* decemberi írása szerint ekkorra a férfiaknál már elterjedt a „magyar divat”, a nőknél azonban még csak kialakulóban volt, de a megrendelések számából arra következtet, hogy „a téli évszak uralkodó elegáns divatja ígérkezik lenni fővárosunkban, és így valószínűleg egész hazánkban”;⁵⁷³ a *Nefejejts* 1859 októberében arról számolt be, hogy a férfiak körében a buda már csaknem általános, pörge kalapot és csizmát pedig külföldön is látni, a nők ugyanekkor, legalábbis a lap szerint, egyelőre hiába várták, hogy a női szabók számukra is kitaláljanak valamilyen szép és eredeti magyaros viseletet.⁵⁷⁴ 1859 ősze után nemcsak a magyar öltözet mindennapi viseletként való elterjedéséről, hanem politikai, demonstrációs célzatú használatáról is gyakran olvashatunk a sajtóban: a következő néhány évben számos alkalom nyílt arra, hogy a pestiek politikai jelentőségű eseményeken (pl. Forinyák Géza temetése, Kazinczy emlékünnepek, Széchenyi gyászünnepek) is magyar öltözetben jelenjenek meg, és már pusztán külső megjelenésükkel is demonstráljanak.

Az 1860. évi téli szezon bái beszámolóí arról tanúskodnak, hogy a társasági eseményeken is általánossá vált a nemzeti öltözet. „A magyar öltözet ismét diadalt ült”⁵⁷⁵ – szoltak a híradások, és csak a Brüsszelből tudósító Jósika Júlia panaszkodott (természetesen nem komolyan, hiszen ő is örömmel fogadta a nemzeti öltözet feltámadását), amiért a magyar viselet elterjedése megfosztotta „azon kifogyhatatlan tárgytól – a tulajdonképpeni divattól – melyben mindig van újság.”⁵⁷⁶

⁵⁷¹ BULYOVSKY GYULA: Divatjelentések. *Nefejejts*, 1859. április 3. 11–12. p. április 17.; április 24. 42. p.

⁵⁷² *Vasárnapi Ujság*, 1859. november 6. 536. p.

⁵⁷³ *Nővilág*, 1859. december 11. 50. p.

⁵⁷⁴ Divatjelentés. *Nefejejts*, 1859. október 9. 333–334. p.

⁵⁷⁵ *Nővilág*, 1860. február 12. 107. p.

⁵⁷⁶ JÓSIKA JÚLIA divattudósítása. *Nővilág*, 1860. február 12. 106. p.

A *Családi Kör* először 1861 júniusában számolt be arról, hogy a nyári idényre, a főurak számára készült ruhákon már alig lehet felfedezni a magyar jeleket,⁵⁷⁷ 1862-től pedig más lapokban is megszorodtak a nemzeti öltözet ritkulásáról szóló hírek, megjelentek a párizsi divattudósítások és a franciás divatképek. A nemzeti öltözet pozíciójának meggyengülését az is jelezte, hogy a lapok sorra közölték a különböző nőtársaságok fogadalmait, egyesület alapítási terveit, amelyek lényege általában az volt, hogy a hölgyek megfogadják, egész életükben nemzeti öltözetet fognak hordani.⁵⁷⁸ A következő években a nemzeti divat elmúltát panaszoló és visszatérésének jeleit felfedező írások váltakoztak. Volt, aki 1864 novemberében már a nemzeti divat végéről számolt be: „Fájdalommal írom, hogy divattermeinkben nem készülnek többé magyar budák vagy menték, és hogy ezeket csak azok viselik e télen, akik – mint én – soha nem lesznek már hűtelenek a nemzeti divathoz”,⁵⁷⁹ az 1865. évi báli szezon egyik mulatsága azonban ismét reményt keltett: „a nemzeti viseletnek ez *este* másodszor derül föl új *hajnala*,”⁵⁸⁰ egy másik cikk pedig annak örült, hogy újra divat lett a nemzeti öltözet.⁵⁸¹ A *Családi Kör* 1866 tavaszán külföldi viseleteket is bemutatott divatképein, azzal, hogy így a magyar öltözet szépsége jobban kitűnik,⁵⁸² nyártól pedig – folyamatosan mentegetőzve és sajnálkozva, amiért a magyar nemzeti divatról már nem tud beszámolni – párizsi divattudósításokat is közölt. A magyar öltözetekről a következő hónapokban nem sok szó esett a divatsajtóban; bár volt, aki továbbra is magyar öltözetben járt, magyar divatról ebben az időszakban már nem lehet beszélni. A divatlapok 1868-ban a frakk-pőr⁵⁸³ kapcsán még egyszer kiálltak a nemzeti divat védelmében, de ezután végleg átengedték a terepet az általános divatnak. Ahogy a *Családi Kör* fogalmazott: „semmi kedvem kezemmel befogni akarni azon folyam kútfejét, mely [...] az egész világot elárasztja: a divat Szajna melletti kútforrását.”⁵⁸⁴ Néhány héttel később pedig, miközben fogalmazásmódjával az

⁵⁷⁷ Divattudósítás Emiliától. *Családi Kör*, 1861. június 16. 24. p.

⁵⁷⁸ Pl. Egy hét története. *Családi Kör*, 1862. május 4. 281–283. p. 283. p.

⁵⁷⁹ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1864. november 6. 1079. p.

⁵⁸⁰ Egy hét története. 1865. 6. sz. 135–137. p. 136. p. Utalás az 1857. évi jogászbálra, amelyet sokan a nemzeti divat nyitányának tekintettek.

⁵⁸¹ B. K.: A jogászszegegyező egyet táncvigalma. *Családi Kör*, 1865. 6. sz. hátsó borító

⁵⁸² Divatkép magyarázata. *Családi Kör*, 1866. 14. sz. 334–335. p.

⁵⁸³ A frakk-pőr az 1868. évi báli szezon idején zajlott, a vitában a nemzeti öltözet hívei, illetve az általános divathoz való visszatérést pártolók álltak szemben egymással. A vita kiindulópontja a jogászok azon kérése volt, hogy a férfiak báljukon nemzeti öltönyben jelenjenek meg. Küzdelmükhöz a fővárosi hölgyek is csatlakoztak, szövetségeket hoztak létre a nemzeti öltözet pártolására, és elhatározták, hogy frakkosokkal nem táncolnak. A divatlapok pedig harcias írásokban szólaltak fel a frakkosok ellen. Míg 1868-ban például a jogászbálon még az atillák voltak többségben (igaz, a beszámolók szerint a nők már nem magyar ruhában jelentek meg), a következő évek társasági eseményein a frakkok vették át a vezető szerepet.

⁵⁸⁴ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1868. május 31. 526. p.

olvasó értésére adja, hogy nem helyesli a nemzeti öltözet kiszorulását, tényként közölte, hogy a divat: francia.⁵⁸⁵

A nemzeti öltözet viselési kedvének hullámszámban a szezonális is megfigyelhető: késő tavasszal és nyáron részben a melegebb időjárás, részben pedig a kevesebb, reprezentálásra alkalmas társasági esemény miatt többen öltöztek francia ruhát, ráadásul azok, akiknek módjuk volt követni a divatot, a nyári hónapokban gyakran nem is tartózkodtak a fővárosban; a férfiak szívesen cserélték le a magyar öltözethez tartozó feszes nadrágot a bővebb „pantallon”-ra, a lapok pedig többen panaszkodtak a magyar divat háttérbe szorulása miatt. Valószínűleg a szerzők sem egyformán vélekedtek egy-egy ruhadarab magyarországról, eltérő lehetett annak megítélése, hogy meddig lehet elmenni az idegen hatások, elemek átvételében, a magyar öltözet megváltoztatásában, átalakításában. Ezért is különbözhetnek egymástól azok a képek, amelyeket az egy-egy időpillanatban az egyes divatlapok, illetve divattudósítók szűrőjén keresztül a divatról, annak „nemzeti” vagy „idegen” voltáról kapunk.

⁵⁸⁵ *Családi Kör*, 1868. június 28. 623. p.

Változy alakjai 1848-tól 1866-ig.

— Rajzolta Jankó János. —

1. 1848-ban.

2. Gehringer idejében 1850-ben.

3. Bach idejében 1859-ig.

4. Az októberi diploma után.

5. Schmerling fénykorában, 1861—1865-ben.

6. A mostani országgyűlés idején.

Pest, 1866. Nyomatott Emich Gusztáv magyar akad. nyomdásznál.

41. ábra. Férfi- és kutyadivat 1848–1866. Hazánk s a Külföld, 1866.

4.9 A nemzeti öltözet szerepe

Őrütség, divat az egész magyarizmus,
De engem mégse bosszant, mert alapja mégis
hazafiérzés és ... demonstráció.⁵⁸⁶
(Tompai Mihály Arany Jánosnak)

A nemzeti öltözet szerepét, a nemzeti divatmozgalom motivációit sokféleképpen fogalmazták meg a korabeli sajtóban, de a divatlapok szerzői valószínűleg csak részben értettek volna egyet a mottóban idézett értelmezéssel.

4.9.1 Politikai demonstráció...

A véleményeknek van egy az aktuális politikai helyzethez kapcsolódó vonulata. A nemzeti divat politikai jellegű értelmezésére már a mozgalom első éveiből is találunk példát („nemcsak hogy nem olvad egybe más nemzetekkel a magyar, de még a ruhákban sem akarunk egyformák lenni azokkal, kik nemzetiségünk ellen vétnek”). Sűrűbben azonban csak a korszak vége felé jelent meg a mozgalom kezdetére visszatekintő írásokban, ami nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy a kiegyezés körüli években a szerzők szabadabban írhatták le gondolataikat, az 1850-es, 60-as évek fordulóján politikai helyzetről és a nemzeti divatmozgalom politikai céljairól is inkább csak utalásszerűen szóltak.

„Viselésével hazai büszkeségünket, s minden más divattól elszakadva eredeti és saját ruháink fölötti elégtelenségünket, sőt tán némi függetlenséget is akarunk kifejezni.” – írta divattudósításában Bajza Lenke 1859-ben;⁵⁸⁷ szavai két szinten értelmezhetők, hiszen a nemzeti öltözet, ahogy a fejezet elején már említettem, mindig behelyettesíthető magával a nemzettel. Amikor a divattudósítók a magyar divat sajátos voltáról, önállóságáról, függetlenségéről, a nyugat-európai divattal való egyenrangúságáról, vagy éppen felsőbbrendűségéről beszéltek, egyúttal a nemzetre is gondoltak. A korszak végének visszatekintő írásai már jóval konkrétabban fogalmaztak, Kánya Emília 1868-ban úgy vélte, a nemzeti külsőségek, közöttük a nemzeti öltözet szerepe azért nőtt meg, mert az osztrák jogtiprás elleni küzdelemnek nem volt más hatékony eszköze,⁵⁸⁸ a *Nefelejts* pedig 1865-ben arról írt, hogy 1861-ben a férfiak a kormány nyomásától félve tették le nemzeti öltözetüket.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ Tompa Mihály Arany Jánosnak. Hanva, 1860. február 1. ARANY 1952. 1141. sz. levél 370–374. p. 370. p.

⁵⁸⁷ HECKENAST-BAJZA LENKE: Eredeti divattudósítás. *Nővilág*, 1860. július 1. 427–429. p. 427. p.

⁵⁸⁸ [KÁNYA EMÍLIA]: Divattudósítás (A frakk). *Családi Kör*, 1868. február 9. 143–144. p.

⁵⁸⁹ V—i: nemzeti viselet. *Nefelejts*, 1865. december 3. 501–502. p. 501. p.

Az öltözködés politikai jelentőségét emelte ki Bulyovszky Gyula cikke is: „A pörge és a magas tetejű úgynevezett cylinderkalapok megint kezdik a politikai barometrumok szerepét játszani,»⁵⁹⁰ vagyis kedvező politikai fordulat várható, ha az előbbieket, a nemzeti öltözet részének tartott pörgekalapok megszorodnak, az utóbbiakból, a nyugat-európai divatot jelképező cilinderekből pedig kevesebbet látni – hasonló megfigyeléssel egyébként az emlékiratokat tárgyaló fejezetben is fogunk találkozni. A politikai hangulat hasonlóképpen vetült rá az öltözékre az országgyűlés 1861. évi megnyitása idején: az egyik írás szerint a hölgyek akkor készíttetnének új és fényesebb öltözeteket, ha az országgyűlés együtt maradna, így a politika és a divat legfőbb kérdése megegyezik (vagyis: meddig marad együtt az országgyűlés).

Érdekes, hogy a *Családi Kör*, ha csak teoretikusan is, már 1861-ben kijelölte a nemzeti divatmozgalom végpontját, nem sejtve, hogy először alig két hónappal később, majd néhány év múlva újra és újra a nemzeti öltözet eltűnésének, a divat elmúlásának veszélyére kell majd figyelmeztetnie olvasóit. „A magyar nő tudja, hogy a nemzeti viselet nem a változékony divat szüleménye, hanem hatalmas nemzeti nyilatkozat arra nézve, hogy rendületlenül hűséggel ragaszkodik nemzetiségi tulajdonaihoz, amelyekből egy kis zsinórszálnyt sem enged, amíg nemzeti élete az idegen veszélyes behatásoktól kitisztítva és önállósága teljesen biztosítva nincsen, addig ő semmit sem akar tudni divatról, kibékülésről, a ruhától kezdve a budai vár palotáig.»⁵⁹¹ A nemzeti divatmozgalom a szerző véleménye szerint tehát a nemzet politikai céljainak eléréséig fog tartani, addig van rá szükség. Jóslata be is teljesült, hiszen a nemzeti divat végleges visszavonulása láthatóan a kiegyezéshez kötődött.⁵⁹²

Ugyanígy kapcsolódik össze öltözködés és politika a nemzeti divatmozgalom vége felé egy divattudósításban, amely a hazai divat átalakulására adott magyarázatot: „a «közösügyes» praktikára mi nők adtuk az első példát, feláldozván a mi ősi divatunkat a kevésbé szép, de *forgásra*, változtatásra alkalmasabb idegennek. Csináltunk előbb fusio, abból aztán confusio lett...és hogy abból kimenjünk, szépen belementünk nyakig a francia divatba».”⁵⁹³ Az írás közvetlenül a kiegyezést követően született, és szerzője, amikor a nemzeti divat pár éves történetét mutatja be a korszakban használatos politikai fogalmak segítségével, a nemzeti divat elmúltá feletti sajnálkozásába a kiegyezéssel kapcsolatos tartózkodó

⁵⁹⁰ BULYOVSKY GYULA: Csevegés az olvasóval. *Nefeletts*, 1859. május 22. [85.] p.

⁵⁹¹ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1868. április 14. 240. p.

⁵⁹² Bár a kiegyezés után nemzeti divatról már nem lehet beszélni, a hétköznapi magyar öltözet (elsősorban a férföltözet) nem tűnt el teljesen, a kiegyezést elutasító 48-as ellenzék tagjai, elsősorban vidéki birtokosok, továbbra is viselték. A szabadságharc résztvevőinek kihalásával azonban fokozatosan eltűnt, csak a módosabb parasztok, parasztpolgárok, illetve a református lelkészek őrizték meg. HAJDU 2009. 59–60. p.

⁵⁹³ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1867. november 27. 1103–1104. p.

véleményét is belevegýtette. A párhuzam retorikai bravúr, de egyben azt is mutatja, hogy a szerző számára politika és divat, legalábbis a nemzeti divat ügye szorosan összekapcsolódik. Akárcsak a *Nefelets* írásában, amely egy pesti kereskedőt idézve „kiegyenlítési divatként” jellemezte az 1866 farsangján uralkodó, a magyar és az általános nyugat-európai divat elemeiből összeálló nődivatot, miközben összefoglalta a nemzeti divat néhány éves történetét: „Minden időszak meghozza a maga öltőnyeit, s ez a politikával úgy látszik karöltve jár; hat év előtt alulról jött a divat, a mente, pruszlik, zsinór, sujtás, pártá: csakhamar Bécs adott divatot nekünk, s buzgó hölgyeink öltőnyeinek meglepetve szemléltük a hátul lelógó fecskefarkokat, mit igen találóan raixráth-frakkoknak hallánk neveztetni; ma úgy látszik, Bécs és Pest közösen adja a divatot”.⁵⁹⁴

Két évvel később, a már említett frakk-pörben a *Hon*, az évtized elején még a magyar öltözetet versben és minden úton propagáló Jókai lapja,⁵⁹⁵ egy frakk nyilatkozatát közölte, amely szerint a magyar ruhát a politikai ellenállás, tiltakozás egyéb eszközeinek hiányában vették fel a magyarok, most (1868-ban) azonban fölösleges a ruhademonstráció, amely válaszfalat képez a magyarok és a nyugati civilizált nemzetek között. A *Fővárosi Lapok* a „frakk” álláspontját ismertető és azzal vitatkozó újságírójának sommás megjegyzése szerint „eszerint a frakkot egy eszme húzatta föl” – ő azonban továbbra is a magyar öltözet megőrzése és annak modernizálása mellett érvelt.⁵⁹⁶ A frakk-pörben (amely a bálkhoz kapcsolódott, tehát nem a hétköznapi, hanem kizárólag az ünnepi öltözetéről szólt) tehát a nemzeti divat két eltérő értelmezése csapott össze: az egyik szerint a magyar ruhára általános divatként addig volt szükség, amíg a politikai vélemény-nyilvánítás egyéb fórumai meg nem nyíltak a magyarok előtt, a másik viszont nem „politikai divatként”, hanem állandó szokásként tekintett rá.

A nemzeti divat története tehát a témában megnyilatkozók egy részének értelmezésében szorosan összefonódott az ország politikai helyzetével, a birodalomhoz fűződő viszony változásaival. Lehetőséget biztosított a behelyettesítő, képes beszédre, amelynek segítségével a divatlapokban megjelenő írásai a cenzúra ellenére, és a lapok profiljának megfelelő köntösben is ki tudták fejezni a nemzet sorsával, politikai helyzetével kapcsolatos gondolataikat, vagy legalábbis – az olvasókkal összekacsintva – utalni tudtak azokra.

⁵⁹⁴ Farsangi tárcá. *Nefelets*, 1866. január 21. 33–35. p. 34. p.

⁵⁹⁵ Jókai és Keglevich Béla a „frakk” újbóli győzelmében játszott szerepét mutatja, hogy a *Borsszem Jankó* pár évvel később úgy mutatott be egy minisztert, mint aki nem tartotta kötelességének „Keglevich és Jókai nyomán a magyar gúnyát levetni.” Szende Béla. *Borsszem Jankó*, 1872. december 29. 2. p. Az élelclap egyébként Jókai és Keglevich „átöltözéséről” is közölt karikatúrát.

⁵⁹⁶ *Fővárosi Lapok*, 1868. január 21. 64. p.

A nemzeti divattal foglalkozó szerzők részben a korábban már említett osztrák vádakkal szemben, részben pedig a nemzeti közösség hosszú távú érdekét is szem előtt tartva igyekeztek hangsúlyozni, hogy a nemzeti öltözet felelevenítését nem lehet demonstrációként értelmezni: szerintük a demonstrációt az adott pillanat idézi elő, a nemzeti divat pedig több, mint tüntetés. A honleányok „a magyar viselet felelevenítésével nem a múltkony tüntetésnek áldoztak, hanem az ős anyák példáját követve, még külsőleg is magyarok akartak lenni...”⁵⁹⁷ – vélte egyikük. Egy eredetileg a *Kolozsvári Közlöny*ben megjelent, de a *Divatcsarnok*ban is közölt cikk szerint a magyar divatot nem külső körülmények, politikai események keltették életre, hanem belső felismerésből fakadt: a „nemzet szívében és lelkében a jelen által felköltött múlt emlékek belsőleg munkálkodó ereje [...] a magyar nép legjavának azon mély meggyőződése, hogy nyelvünk, irodalmunk, zenénk és dallamunk, szóval a nemzeti erkölcsök és magyar jellem teljes és összhangzó kifejlődésére nézve e két csekélynek látszó, de következeiseiben a nemzeti életnek éppen lényegét érintő külsőségnek, a köntösnek és táncnak magyaros szabása és kifejezése is szükséges, mert az egyfelől az összes nemzet rokonszenvét bírván, másfelől a mindkét nemű ifjúság örömeinek és kedvtelésének főbb alakja és mezeje lévén, közvetve egyenesen a nemzeti erkölcsökre hat nemesítőleg, a nemzeti jellemre alakítólag.”⁵⁹⁸

4.9.2 ...vagy „nagy mérvű nemzeti erőnyilatkozás”?⁵⁹⁹

A nemzeti öltözetnek tulajdonított, elvontabb funkciók, a nemzeti jelleg és egység megteremtése és kifejezése, a nemzeti reprezentáció, illetve a nemzetet szegényítő és a nemzeti egységet veszélyeztető fényűzés megszüntetése, az aktuálpolitikainál mindvégig hangsúlyosabban jelentkeztek az elemzett szövegekben (természetesen ezzel nem állítom azt, hogy a nemzeti egység, önállóság hangsúlyozásának igénye független lett volna Magyarország politikai helyzetétől, a Bach-rendszer alatt elszenvedett egyéni és nemzeti sérelmektől). A divatlapok íásaiban a nemzeti öltözet a nemzeti egyéniség fő sajátosságainak egyikeként jelenik meg, éppúgy, ahogy a reformkorban, sőt még korábban, a 18. század végén is: „*nyelv, ruha és zene nélkül nemzet nem is létezhet, ha elhanyagolják, romba dől az egész!*”⁶⁰⁰ ismertetőjel, „hogy még nem sodortattunk a cosmopolitismus sodró hullámainak

⁵⁹⁷ DUNAFALVI KATINKA: Hazai viselet. *Gombostű*, 1862. október 2. 2500. p.

⁵⁹⁸ A magyar ruha és tánc. *Divatcsarnok*, 1860. január 24. 25–26. p. 25. p.

⁵⁹⁹ A magyar ruha és tánc. *Divatcsarnok*, 1860. január 24. 25–26. p. 25. p.

⁶⁰⁰ FAY ISTVÁN: Tölem is egy szó, a sok szóra. *Vasárnapi Ujság*, 1859. március 20. 165. p.

örvényébe”.⁶⁰¹ A nemzeti öltözet egyben „őseinktől reánk hagyott örökség, drága ereklye, melyet tiszteletben tartani szent kötelességünk”.⁶⁰²

Apróság, külsőség, a lapok szerzői azonban folytonosan emlékeztettek rá, hogy a nemzeti öltözetnek többletjelentése van („nálunk a nemzeti viselet több, mint pusztán divat”)⁶⁰³, nem kizárólag egy ruhadarab a többi közt, hanem a „nemzetiséghez”, vagyis a nemzethez vezető lépcsőfokok egyike. Sőt, volt, aki nem is külsőségnek tartotta, hanem úgy vélte, a lényegét fejezi ki: „A lélek ruházata – egy irányban halad a testével; vetegeti le a nemzeti öltönydarabokat; szedegeti fel a ritka angol szöveteket, melyből a lélek egész meztelenségében kitűnik.”⁶⁰⁴

Az áprilisi törvényekkel, majd 1849 után az osztrák kormányzat egyes intézkedéseivel a rendi korszakban érvényesülő társadalmi korlátok eltűntek, de ezeket a jogi változásokat nem követte gyors társadalmi átalakulás. A rendi nemzetfelfogás meggyökeresedett, a nemzet nemesi nemzetként való értelmezése tovább élt, a társadalom eggyé olvadása csak lassan indult meg.⁶⁰⁵ A nemzeti divat diskurzusában ez a probléma hangsúlyosan szerepelt. A nemzeti öltözet a kor divatsajtójának értelmezésében a nemzet közös, szent ügye, amely azt a célt szolgálja, hogy a nemzetet megosztó törésvonalakat, rang- és vagyonbéli, felekezeti stb. különbségeket eltakarja és jelentéktelenné tegye azáltal, hogy egy ezeknél magasabb rendű közösség szervezőjévé és kifejezőjévé válik, amely a különböző csoportokat képes magába olvasztani. A nemzeti öltözet és az egyéb nemzeti szokások a rangon, társadalmi és vagyoni különbségeken felül emelkedő közösséget hoznak létre (miközben e különbségek természetesen megmaradtak, és létüket, létjogosultságukat ekkor nem is kérdőjelezte meg senki).

Az 1859 utáni néhány évben a táncvigalmakról, illetve a társasági élet egyéb kiemelkedő eseményeiről szóló tudósítások visszatérő témája, hogy a megjelent résztvevők pusztán a mindenki által viselt nemzeti öltözet, a nemzet egyenruhája biztosította látvány kapcsán átértékelték a nemzethez való tartozásukat, az őket az általuk nem is ismert nemzettársaikkal összekapcsoló közösség élményét. Egyes tudósítók azért dicsérték bizonyos bálakat, mert bár minden „művelt osztály” képviseltette magát, a résztvevők közötti társadalmi különbségek helyett, a mindenki által felöltött magyar öltözetnek köszönhetően, az összetartozás, a magyarság érzése volt az uralkodó: „nem látszottak meg a rangkülönbség

⁶⁰¹ Divattár. *Divatcsarnok*, 1860. február 28. 72. p.

⁶⁰² Divattudósítás. *Családi Kör*, 1862. július 20. 464. p.

⁶⁰³ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1862. 207–208. p. 208. p.

⁶⁰⁴ K. ALADÁR: Pipereasztal. *Gombostű*, 1862. június 7. 1447. p.

⁶⁰⁵ DEÁK 2000. 290. p.

válaszfalai, mindenkit egyenlővé tett a magyar öltöny és szív”; „csak az lőn érezve, hogy magyarok vagyunk”; „úgy néztünk ki mindnyájan, mint ugyanegy gondolat, ugyanegy érzés, ugyanegy eszme bajnokai, kik egyenlő öltözetet öltenek, hogy megismerhessék egymást, habár talán sohasem találkoztak volna is”.⁶⁰⁶ A szerzők a magyar öltözet általánossá választását önmagában még nem célnak tekintették, hanem a nemzeti egység megteremtése egyik eszközeként: „a zsinóros viselet eggyé s új hatalmas nemzetté olvasztotta a magyart”,⁶⁰⁷ „a magyar öltözet összesímított bennünket, és ha talán kezdetben nehezen megy is a közeledés, de eljő az idő, midőn a műveltség, értelem és érdem a társas-élet válaszfalait lerontják.”⁶⁰⁸

A nemzeti egység problematikájával szorosan összefügg, hogy az 1860. évi báli szezon után a fényűzés kérdése került a figyelem középpontjába. Volt, aki átmeneti jelenségnek tartotta, hogy egyre drágább és díszesebb kiállítású nemzeti ruhadarabok készülnek, amit azzal magyarázott, hogy a magyar nők elhalmozták szeretetükkel a visszatérő nemzeti öltözetet, de mihelyst megszokottá válik, a túlzások is meg fognak szűnni. A többség azonban komolyan vette azokat a társadalmi következményeket, amelyekkel a fényűzés elharapózása fenyegetett. A divatlapokban korábban is helyet kapott a hagyományosnak mondható luxuskritika, de amikor a nemzeti divat korszakában a szerzők a nemzeti öltözéket is elérő fényűzés ellen foglaltak állást, nem kizárólag erkölcsi, illetve nemzetgazdasági aggodalmaik voltak („a nemzeti büszkeségnek egyéb, értelmesebb tért kell keresni” – írta például Vajda János)⁶⁰⁹, hanem a nemzeti divat általános divat voltát, a nemzetet egységesítő szerepét feltették. A magyar nemzeti öltözet képzetével szorosan összekapcsolódott a keleti pompa, a drágaság, az előkelőség képzete; az egyik érv, amelyet divatba hozatala ellen már a reformkorban is felhoztak, éppen előállításának magas költsége volt. A divattudósítók szerint a magyar nemzeti öltözet különösen alkalmas a változtatásra és díszítésre, ez a különben kedvező tulajdonsága azonban azzal a veszéllyel jár, hogy a költséges ruhadarabok gyakori változása miatt a „középosztály” egy idő után képtelen lenne követni a divatot. Ez pedig ellentétben állna a nemzeti divat céljával, azzal, hogy ne csak a tehetősek, hanem az egész nemzet közös divata lehessen: „a magyar viselet nemcsak *főrangú*, hanem általános *nemzeti*

⁶⁰⁶ *Hölgyfutár*, 1860. január 24. 85. p. Bár a szövegek feldolgozása során azok belső világára hagyatkoztam, az elemzés szempontjait a szövegek által kínált szempontokból választottam, és nem a nemzetépítés folyamatának elméletiről kölcsönöztem, itt mégis fontosnak tartom megjegyezni, hogy az idézett gondolatok feltűnően egybevágnak a Benedict Anderson által a nemzet létrejöttéről leírtakkal. ANDERSON 2006.

⁶⁰⁷ ZALÁNKAY: Urambátyám és én egy indítvánnyal a névmagyarosítás ügyében. *Napkelet*, 1861. november 25. 754–756. p.

⁶⁰⁸ Társaséleti szemle. *Divatcsarnok*, 1860. január 24. 29–31. p. 31. p.

⁶⁰⁹ BARABÁS – VAJDA 1859. 80. p.

viseletnek maradjon meg, amit pedig csakis úgy érhetünk el, ha egyrészt bemutatjuk szépségeit, másrészt azonban megóvjuk a szertelen váltakozástól.”⁶¹⁰

Károlyi Ede gróf⁶¹¹ 1860-ban felhívást tett közzé *A nemzeti divat érdekében* címmel a *Pesti Napló*-ban. Ebben az írásban aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a magyar öltözet túlságosan fényűző kiállítása kasztokra szakadással fenyegeti a nemzetet, mivel a drága divatot nem mindenki képes követni, ezért inkább sokan lemondanak róla: „nemzeti viseletünket a boldog egyszerűség teréről letévesztvén, okul szolgál arra, hogy ez soha általános, soha közös ne lehessen, s így a nagyszámú közrendűek küszöbén belül nem honosulhatván meg, mielőbb ismét a külföld egyszerűbb és olcsóbb, a személynek személytől elkülönítésére kevésbé alkalmas divatjának kénytelenítségük jogos helyét átengedni.” Ráadásul a túlságosan drága öltözet a benne megnyilvánuló hazafiság félremagyarázására is alkalmat ad, hiszen könnyen lehet hiúságnak, tündöklési váagnak értelmezni a valódi szándék ellenében. Károlyi a nőkhöz fordult: mentsék meg hazájukat a „káros elvek és megrontó divatok terjedésétől, magokévá téve nemzetünk szent ügyének azon felfogását, miként nem a fény, és nem a pazarlási téren van a nemes verseny, de a haza mai állapotját tartva szem előtt, a magyar nemzeti ruházatot nemzetünk közös ügyének tekintendik”.⁶¹² Vagyis a gróf szerint nem szabad, hogy a ruha – itt elsősorban a nők öltözködéséről van szó – az anyagi helyzet kifejezője legyen, és versengést idézzon elő az eltérő lehetőségekkel rendelkező társadalmi csoportok és az egyes családok között, így a kíváncsatos egységesítés helyett megossza a nemzetet.

Károlyi írását több lap is átvette; beszámoltak egyes hölgycsoportok fogadalmairól, amelyek arról szóltak, hogy egyszerű magyar öltözeteket fognak viselni;⁶¹³ és visszatérték rá a bálokról szóló híradásokban is, amelyeknek fontos eleme lett, hol, milyen mértékben fogadták meg a gróf szavait. A fényűzés-ellenesség pedig mindvégig az 1860-as évekbeli nemzeti divatmozgalom témája maradt – például 1863-ban, a „nagy ínség” idején a lapok arra buzdították olvasóikat, hogy a ruházati kiadások visszafogásával megtakarított összeget adják inkább az éhezőknek.⁶¹⁴

A divatlapok szerzői tehát egyetértettek abban, hogy a nemzetnek egységet kell mutatnia, meg kell akadályoznia a kasztokra szakadást, és ennek egyik eszköze az egyszerű

⁶¹⁰ Divatcikkek Emiliától. II. *Divatcsarnok*, 1860. december 30. 191–192. p. 192. p.

⁶¹¹ Károlyi Ede, gróf (Párizs, 1821 – Budapest, 1879.) Részt vett a szabadságharcban, országgyűlési képviselő (határozati párt). Feleségével, Korniss Klarisszával együtt a nemzeti divat pártolójaként a társasági- és divathírek gyakori szereplője volt az 1860-as években.

⁶¹² GRÓF KÁROLYI EDE: A nemzeti divat érdekében. *Divatcsarnok*, 1860. 3. sz. borító

⁶¹³ Pl. A pesti előkelő hölgyek megfogadták, hogy az idény valamennyi báljában ugyanabban a ruhában fognak megjelenni. *Hölgyfutár*, 1860. február 7. 125. p.

⁶¹⁴ Pl. Divattudósítás. *Családi Kör*, 1863. július 19. 537. p.

nemzeti öltözet divattá válása, elterjedése. Azt azonban, hogy ki is tartozik a nemzethez, a nemzeti divat kapcsán nem fogalmazták meg pontosan – bár a szerzők hangoztatták, hogy az egységes nemzetben a rang és a vagyon helyét a műveltség és az érdem veszi át, a nemzeti divat hatóköre mégis elsősorban azokra terjedhetett ki, akiknek módjukban áll a bármennyire egyszerű, de mégis költségekkel járó divat követése. „Ruhánk az ősök ruhája, nyelvünk az ősök nyelve, szokásaink az ősök szokásai kezdenek lenni – elkezdve a palotától a kunyhóig.” – állította a *Divatcsarnok* egyik cikke.⁶¹⁵

4.10 A „nép”

„Az éktelen juhászbotok, melyek a magyar divat
kiegészítőiül tartattak, – nyomtalanul eltűntek, a fokok
azonban még mindig megtartja régi helyét.”⁶¹⁶
(Ismeretlen szerző: A divatról)

A divatlapok a nemzeti divat kapcsán leginkább a paloták lakóiról beszéltek. Azonban a korszakban a legtöbbször népként emlegetett, a parasztsággal azonosítható társadalmi csoport is megjelent ebben a kontextusban: a népnek nincs szüksége a nemzeti divatra, hiszen a korabeli felfogás szerint ők őrizték meg leghívebben a nemzet ősi hagyományait, ezen belül keleties öltözetének sajátosságait, ugyanis a nép „nemigen majmolja az idegent”.⁶¹⁷ Éppen ezért a „népi” az „ősivel” is összekapcsolódott, és ez azt is jelentette, hogy a nemzeti öltözet forráshiányos múltját, a honfoglalás korának, illetve az Árpád-kornak a viseletét megismerni kívánó kutatónak, a kor felfogása szerint, célszerű volt saját kora népviseletét tanulmányoznia.⁶¹⁸

Ugyanakkor az, hogy ami „népi”, az egyben „nemzeti” is, hogy ez a két fogalom nem áll szemben egymással az öltözködés területén sem, nem volt egyértelmű, legalábbis erre utal például Arany János Zichy Antalnak a *Koszorúban* megjelent cikkéhez fűzött megjegyzése. Zichy szerint a „nemzeti magyar ruha”, cífrasága és kényelmetlensége miatt, inkább uraknak való, olyanoknak, akik nem dolgoznak, Arany viszont ezt azzal cáfolta, hogy „népünk, a

⁶¹⁵ Menyegzők a vidéken. *Divatcsarnok*, 1860. 26. sz. (lapszámozás nélkül)

⁶¹⁶ A divatról. *Napkelet*, 1861. augusztus 26. 559. p.

⁶¹⁷ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1862. április 20. 256. p.

⁶¹⁸ Akadt ellenvélemény is: „tagadom, hogy az alsóbb néposztály tartotta volna fől a nemzeti öltözetet [...] e tény a középosztály érdeme, melynek szelleme is olyan volt, módja is volt hozzá.” Dr. OROSZHEGYI JÓZSA: A magyar öltözködés ügyében. *Hölgyfutár*, 1860. március 24. 293. p.

legdolgozóbb osztály, mindig magyar ruhákban jár”,⁶¹⁹ tehát úgy tűnik, hogy „nemzeti magyar ruhán”, illetve „magyar ruhán” nem ugyanazt értették: Zichy a nemesi, történeti magyar öltözetet, Arany pedig általában a magyar ruhát, ideértve a paraszti viseletet is. Hasonlóan nyitott volt a kérdés, hogy a „népi” képviseli-e a „nemzeti”. Erre példa az 1856. évi párizsi gazdasági kiállítás, amelyre Magyarország kanászokat küldött, akiknek pörge kalapjából divat lett. A *Déliabáb* szerzőjének, úgy tűnik, nem tetszett ez a paraszti divat, legalábbis a hírhez fűzött kommentárjában némi gúny fedezhető fel: „A divat e jelensége után aztán várhatjuk, hogy a pitykés mellények, rojtos nyakkendők, cifra szűrők és bunkósbotok kora is ismét előkerül.”⁶²⁰

A nemzeti divat ugyanakkor a „nép” számára is haszonnal jár, hiszen közelebb hozza hozzá a felsőbb társadalmi csoportokat. Az ősök öltözkékéhez és szokásaihoz visszatérő „előkelőket” a régi szokásokat soha el nem hagyó nép újra megérti: a „nép látja, hogy a főrangú hölgy úgy öltözködik, mint a nép hölgye”.⁶²¹ A közeledés és megértés pedig a közös nemzeti ügyek melletti kiállás alapvető feltételeként jelent meg az elemzett írásokban.

Az 1860-as évekbeli nemzeti divat a köznép viseletéből is sokat merített, legalábbis a divattudósítók gyakran hivatkoztak arra, hogy egyik vagy másik újonnan megjelenő ruhadarab forrása a „nép” viselete (ellenében a reformkorral, amikor, amint korábban említettem, a korteskedéstől és jelmezbáloktól eltekintve paraszti ruhadarabok nem kerültek be a városi, úri divatba), a *Nővilág* például a nemzeti divat forrásait „a haza külön vidékein divó viseletek s régiségtári minták”-ban látta,⁶²² egy másik szerző szerint pedig „minden tájviselet megtalálja utánozóit”.⁶²³ A *Családi Kör* szerzője az egyszerűség forrásának látta a „köznép” viseletét: „Akik egészen a nép ízlését és eredetiségét akarják viseletükben fölfogni, nem ritkán csak szép patyolat ingvállat, magyarosan kimetszett derekat (úgynevezett pruszlikot) viselnek gombra vagy zsinórra.”⁶²⁴

⁶¹⁹ Z[ICHY] A[NTAL]: Társadalmunkról. *Koszorú*, 1864. 16. sz.; Arany János szerkesztői megjegyzése. *Koszorú*, 1864. 16. sz. 379. p. Zichy Antal (Zala, 1823 – Budapest, 1898) Zichy Mihály bátyja. Jogász, országgyűlési követ. Részt vett a kiegészítés előkészítésében, Deák-párti képviselő, majd főrendiházi tag lett. Széchenyi naplójának kiadója és életrajzírója.

⁶²⁰ *Déliabáb*, 1856. június 22. 304. p.

⁶²¹ Menyegzők a vidéken. *Divatcsarnok*, 1860. 26. sz. (oldalszámozás nélkül)

⁶²² *Nővilág* 1859. január 1. 14. p.

⁶²³ Magyar divatképeink bevezetése (folytatás). *Nefejejs*, 1860. január 29. 527–528. p. 528. p. Az idézett megjegyzés a párt- és főköti-viseletre vonatkozott.

⁶²⁴ Divat – Pest. *Nefejejs*, 1860. április 15. 36. p.

A köznéptől kölcsönzött ruhadarabok nem eredeti formájukban, hanem „természetesen a művészet által eszményesítve”,⁶²⁵ „nemesített alakban”⁶²⁶ jelentek meg az úri öltözködésben – a nép hagyományait a nemzeti kultúrába – 19. századi kifejezéssel élve – csak „felemelve” lehetett befogadni. A *Családi Kör* például egy debreceni népviselet mintájára, de ezüstből és ezüst szalagokkal készült főkötőről számolt be, amelyet egy grófnő viselt báli fejdíszként.⁶²⁷ Nehéz elképzelni, milyen lehetett az a divattudósító által feltűnően szépnek talált, fekete csipkéből, fehér selyemmel készített szűr, amelyet elől ráadásul ezüst mentekötő díszített⁶²⁸ – ennek a ruhadarabnak inkább a szabása, mintsem anyaga és díszítése emlékeztetett a paraszti ruhadarabra.

A korszakban a nemzeti divatban átmenetileg meghonosodó, a divattudósítók által rendre a népnek tulajdonított ruhadarabok (pl. jász főkötő, gyöngyösi és kun mente – ezek a nemesi öltözködésből „leszivárgó” ruhadarabok voltak, a Jászkun Kerület lakói pedig a rendi korszakban különleges jogállást élveztek; a csáti bot; a cifraszűr változatai; erdélyi forma után készített pruszlikok, amelyek bemutatójuk szerint „a leginkább hasonlítanak a paraszt legénység azon mellényéhez, melynek alapszínű posztója a sok számtalan gombtól alig látszik”⁶²⁹) egyrészt nem valódi paraszti eredetű öltözetek voltak, másrészt pedig a falusi élethez kapcsolódó romantikus, idilli képzeteket testesítették meg. Így például a kerek női kalapok a „falun sok mezei virággal egy szép pásztorleánra az idilli életből” emlékeztetnek; „formájuk egészen azon kiseded kanász- és juhászkalapok után készült, melyeket a bakonyi és tiszaháti legénység oly hetykén, oly negédesen tud fejére vetni”⁶³⁰ – a Bajza Lenke által megjelenített kép azt mutatja be, hogy a városi hölgy miként képzelte el a vidéki életet és a paraszti öltözködést. A *Nefejejts* a vasárnapi, ünnepi viselet bemutatását indítványozta egy a Nemzeti Múzeumban rendezendő népviseleti kiállítás keretében – ezeket, és nem a hétköznapi öltözetet tartotta megörökítésre méltónak, mivel a nép ilyenkor ölti föl legtisztább és legcifrabb ruháját.⁶³¹

⁶²⁵ BULYOVSKY GYULA: Divatjelentések. *Nefejejts*, 1859. április 17. A Nemzeti Színházban, két úrhölgyön látott „jászberényies” főkötőkre vonatkozott a megjegyzés. Bulyovszky részletesen leírta a két főkötőt, és képet is ígért róluk, hátha olvasónői is kedvet kapnak lecserélni „tarkabarka fejdíszüket”.

⁶²⁶ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1863. március 1. 107–108. p. Az először ekkor említett pitykés magyar mellénykéről volt szó.

⁶²⁷ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1861. február 3. 80. p.

⁶²⁸ HECKENAST-BAJZA LENKE: Eredeti divatjelentés. *Nővilág*, 1860. június 3. 362. p.

⁶²⁹ BAJZA LENKE: Eredeti divatjelentés. *Nővilág*, 1860. május 6. 297–298. p. 297. p.

⁶³⁰ BAJZA LENKE: Eredeti divatjelentés. *Nővilág*, 1860. május 6. 297–298. p. 298. p.

⁶³¹ Egy indítvány népviseletek kiállítása ügyében. *Nefejejts*, 1861. június 9. 129–130. p. A szerző néppel, népviselettel kapcsolatos attitűdjét fogalmazásmódja is jellemzi: a képeket a földbirtokosok készítették „termet-arc-, öltözékre feltűnőbb népeiből”; a munkát a lelkesekkel lehetne egyeztetni, akik „a leveendő példányokat legjobban meg tudnák válogatni.”

Egyes népi eredetű öltözetek izlésességében, illendőségében nem értettek egyet a divattudósítók: a reformkorhoz hasonlóan ekkor is a póriasság vádja merült fel ezekkel szemben. A korszak legkedveltebb paraszti ruhadarabja a szűr volt, amely azonban nem váltott ki osztatlan lelkesedést körükben. Bajza Lenke szűrpartí volt, szerinte a magyaros és eredeti jelleget a cifra kivarrás (virágok, főként tulipán) biztosíthatja.⁶³² Vele szemben a *Családi Kör* inkább a sötét felöltönyöket ajánlotta, mivel szerzője a tarkán díszített fehér posztószűr utcára túlságosan feltűnő viseletnek tartotta, és véleménye szerint díszítése miatt nem is illett minden ruhához.⁶³³ A *Nefejejts* szerzője szintén túl cifrának, ráadásul drágának is találta a pesti kirakatokban látott szűröket, amelyek így nem válhatnak köznapi viseletté,⁶³⁴ a *Napkelet* drágaságuk mellett azt is megjegyezte, hogy az általános tetszést nem nyerték meg.⁶³⁵ Egy másik divattudósító pedig, Monaszterly és Kuzmik mentéivel szembeállítva, egyenesen póriasnak tartotta a városi öltözködésben is megjelenő cifra szűröket: a menték „eredetiségök mellett mindig látni fogják egy finom, nemesebb ízlés alkalmazását, és azok sohasem fájulnak pórias viseletté, miben némely jóhitű divatkereskedő keresi a magyar ruha szépségét és eredetiségét, minők például a színes virággal túlkrava kirakott szűrök.”⁶³⁶ A szűrhez hasonlóan a csáti bot sem volt általánosan elfogadott. A *Vasárnapi Ujság* például furcsa divatnak nevezte, hogy a pesti utcákon a sarkantyús csizmákhoz is hordták sétapálcaként a csátit utánzó hosszú botot.⁶³⁷ Ugyanígy egy táncmulatságban látott „lobogós ingujj” is botránkozást keltett: „a magyaros és a pórias viselet között még nagy a különbség”⁶³⁸ – választotta el egymástól a népszerű lap szerzője az ízléses és az ízléstelen kategóriáit.

A korszakból viszonylag kevés adatunk van a paraszti viseletek úri használatáról, ezért, bár témám elsősorban a pesti divat, most mégis egy fürdői esetet idézek. A *Balatonfüredi Napló* követendőnek tartotta, Vajda lapja, a *Csatár* viszont elutasította Lo-

⁶³² HECKENAST-BAJZA LENKE: Eredeti divatjelentés. *Nővilág*, 1860. április 29. 284–285. p.

⁶³³ Divattudósítás. *Családi Kör*, 1861. március 3. 144. p.

⁶³⁴ Rövid divatjegyzet. *Nefejejts*, 1863. október 11. 334. p.

⁶³⁵ A divatról. *Napkelet*, 1862. szeptember 23. 622. p.

⁶³⁶ ZALÁNCZKY ARANKA: Divattudósítás. 1860. augusztus 25. 815. p.

⁶³⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1860. május 27. 267. p. A csáti bot Vajda János jóval későbbi, 1888-ban íródott, Credo című versében is a póriasságot jelképezte:

„Nadrágszj, csáti bot, cigányok sátra,
Nemesség bibliája: ferbli kártya,
És – tisztesség nem eshetik kimondva -
Rojtos gatyá... kerülnek múzeumba:
Akkor telik be jösigéd, Széchényi!
Dicsőség, boldogság lesz itten élni...”

Jókai azonban, ahogyan az emlékiratokról szóló fejezetben szó lesz majd róla, a nemzeti öltözet részeként a csáti botra is szívesen emlékezett.

⁶³⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1860. július 29. 378. p.

Presti Lajos báró⁶³⁹ parasztos öltözetét (sötétkék posztó, fehér zsinóros, pitykés dolmány és mellény, bő ujjú ing, hosszú rojtos bő gatyá, sarkantyús csizma, pörge kalap), amelyet 1861 nyarán a balatonfüredi sétaterén, majd az étteremben és az esti táncos mulatság alkalmával viselt. Az, hogy valaki magyar öltözetben jelent meg nyilvános helyen, 1861-ben egyáltalán nem számított különlegesnek, nem volt hírértéke; a tény, hogy a lap beszámolt az esetről, Vajda pedig rosszalló megjegyzése kíséretében néhány nappal később idézte a fürdői újság hírért, arra enged következtetni, hogy a báró parasztöltözetével (még inkább: jelmezével) éppoly feltűnést keltett a füredi nyaralók közül, mint ahogyan Petőfi a pesti utcákon az 1840-es években, közismert népiöltő-jelmezével.⁶⁴⁰

A divatba bekerült, a divatlapok által népiént, parasztiként bemutatott ruhadarabok nem feltétlenül jelezték a nemzetfogalom átalakulását, a parasztság és a népi kultúra egyenrangú félként való befogadását a nemzetbe, illetve a nemzeti kultúrába – már csak azért sem, mivel, ahogy arról már szó volt, többségük valójában nem népi eredetű volt. Ahogy már említettem, a kortársak a népi kultúra tárgyait ősinek és eredetinek tekintették, emellett kiválasztásukban, illetve felhasználásukban, úgy gondolom, hogy esztétikai megfontolások, valamint az újdonságok iránti nyitottság és vágy is szerepet játszott. Mivel divat lett nemzeti öltözetben járni, a divat törvényszerűségeinek megfelelően újabb és újabb formákra, szabásokra, díszítésekre volt szükség; a városi viseletbe egy-egy kontextusából kiszakított, a városi öltözködéshez alkalmazott ruhadarabot emeltek be, a népi kultúra azonban a maga egészében még nem volt teljesen a nemzeti kultúra része, a korszakban inkább felfedezéséről és utánzásáról, mint befogadásáról lehet beszélni.⁶⁴¹

Más társadalmi csoportok, például a pesti iparosok nemzetbe emeléséről azonban egyáltalán nem esik szó, és a nemzeti öltözet térnyerésének – mai szóval élve – nemzetiségi vetülete sem volt kiemelt téma a nemzeti divat sajtóbeli diskurzusában: a szerzők nem foglalkoztak azzal, hogy a magyarországi nem magyar népek magukra öltötték-e a magyar

⁶³⁹ Lo-Presti Lajos Álmos, báró (1823–1878) birtokos.

⁶⁴⁰ A történetet elmeséli, de a nemzeti divat és a paraszti viselet között nem tesz különbséget KATONA 2001. 21. p. Lo-Presti Lajos báró 1848-as öltözetét Degré Alajos is leírta visszaemlékezésében, aki a Két Oroszlánban találkozott a báróval és Árpád öccsével. Piros-fehér-zöld öltözkéjük akkoriban bizonyára nem volt annyira kirívó, mint a füredi népies jelmez. DEGRÉ 1983. 400. p. Jámbor Endre a fürdőt látogató urak számára szintén kényelmes öltözeteket, többek között „gatyá-forma magyar nadrágot” ajánlott, ez azonban sem Lo-Presti öltözkéhez, sem a paraszti viseletből ismert gatyához nem hasonlított. Jámbor Endre: A divatképen levő alakok jelmezeik leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1860. nyár 12–14. p. 13. p. és kép

⁶⁴¹ Hajdu Tamás a debreceni férfiviseletről szóló tanulmányában a népi ruhadarabok úri használatba vételét azzal magyarázta, hogy az atilla, amely a Bach-korszak hivatalnokainak egyenruhája is volt, nem volt alkalmas az ellenzékiesség kifejezésére. Bár nem zárom ki annak lehetőségét, hogy a parasztnak tartott ruhadarabok választásában ez a megfontolás is szerepet játszhatott, úgy vélem, a népi kultúra, ezen belül pedig a paraszti viseletek felfedezésének és befogadásának folyamatát nem lehet erre az egyetlen, politikai jellegű motívumra szűkíteni. HAJDU 2000. 417. p.

öltözetet, illetve, hogy volt-e egyáltalán ilyen elvárás velük szemben. Hír leginkább csak az izraeliták öltözködéséből lett: a lapok pozitív példaként beszámoltak az izraeliták magyar nemzeti öltözeteket felvonultató báljairól és esküvőiről, és megrótták azokat, akik elfordultak a nemzeti divattól: „a főváros izraelitái között igen csekély azok száma, akik valóban magyarok, és annál többen vannak azok, akik csak divatból vallják magukat azoknak, amikor ez éppen divatos. Divatból vették föl a magyar öltönyt, és most, hogy a nemzeti élet komorabbá lőn, először is ezek keresik elő *francia* ruháikat, francia kalapjaikat”⁶⁴²

4.11 Ellenvélemények

Amint azt a fejezet bevezetésében már említettem, az 1860-as években a nemzeti öltözet elterjesztését valamilyen okból ellenző, vagy egyáltalán a lapokban egyhangúan érvényesülő nemzeti lelkesedéssel szembeni vélemények csak áttételesen jelentek meg a sajtóban, illetve általánosan nyomtatásban. A következőkben két ellenpéldát vizsgálók meg, amelyek, ahogyan látni fogjuk, csak részben kivételek, hiszen több ponton kapcsolódnak a sajtóból megismert, jól kidolgozott reprezentációkhoz, amelyeknek felidézéséhez kritikusaik számára is újabb alkalmat adtak.

Az egyik példa Zichy Antal már többször idézett, Magyarország művelődési és civilizációs problémáit elemző írása, amely Arany János lapjában, a *Koszorú*-ban jelent meg 1864-ben. Zichy két olyan kifogást emelt a nemzeti öltözzel szemben, amelyeket a divatlapok is gyakran említettek a nemzeti öltözet divatja ellenzőinek érveiként: túl cifra és túl kényelmetlen, ezért inkább olyanoknak való, akik nem dolgoznak. Bár „magas társadalmi jelentőség”-et tulajdonított a nemzeti öltözetnek, mivel „ismét kitüntette, mennyire egy s osztatlan a nemzet ott, ahol bizonyos eszme, bizonyos elv mellett kell nyilatkoznia”, és azt is megjegyezte, hogy sajnálná, ha kikerülne a divatból, megértette azokat, akik nyáron inkább bővebb nadrágot húznak, ruhájukat csak kevésbé díszítik, vagy azt gondolják, hogy a ruha nem teszi az embert, és arra figyelmeztetett: „fel ne adjuk jogosultságát az újnak, a haladásnak, ha az egész világ előre megy, mi hátra nem maradhatunk.”⁶⁴³ Zichynek tehát alapvetően nem volt ellenére a nemzeti öltözet divatja, de célszerűtlennek és talán elavultnak

⁶⁴² Divattudósítás. *Családi Kör*, 1862. április 8. 224. p.

⁶⁴³ Z. A.: Társadalmunkról. *Koszorú*, 1864. 377–379. p.

is tartotta a magyar ruhát, amely szembeállít más nemzetekkel, így megértette azokat, akik nem követik azt.

Arany, aki maga is szívesen járt egyszerű magyar ruhában, bár az 1860-as években támadt nemzeti divatért, éppen divat-volta és túlzásai miatt, nem lelkesedett túlságosan,⁶⁴⁴ rövid szerkesztői megjegyzésben szállt szembe Zichy véleményével és állt ki a magyar öltözet mellett, a divatlapokéhoz hasonló érveket felsorakoztatva: a nemzeti öltözetet egyszerű és kényelmes változatban is el lehet készíteni, és lehet rajta változtatni. „Minden ruha cifra, ha cifrán csináltatjuk, s kényelmetlen, ha díszöltözet. Magunk is oly magyar ruhát hordunk, mely se nem cifra, se nem kényelmetlen. [...] Egyébiránt arra való a divat, hogy módosítson rajta szükség szerint. Árpádtól napjainkig sok változáson ment át nemzeti öltözetünk, s vajon miért ne mehetne át ezután is.”⁶⁴⁵

Míg a Zichy Antaléhoz hasonló érvekkel, ha nem is direkt módon, de találkozhatunk a divatlapok oldalain, Vajda János nemzeti öltözetre vonatkozó gondolatmenete egyedülálló a korszakban (bár nem teljesen független a sajtóból megismert, általánosan elfogadottnak tűnő véleményektől). Vajda élete egy szakaszában maga is magyar ruhában járt, írásaiban a divatlapokat általánosan jellemző nacionalista gondolkodásmódtól mégis teljesen eltérő módon viszonyult a nemzeti divathoz. Több, a nemzeti öltözzel foglalkozó írása közül itt most hármat emelek ki.

Vajda divatlapja, a *Nővilág* laptársaihoz hasonlóan kiállt a nemzeti öltözék ügye mellett, maga is terjesztője, propagálója lett az 1859-től jelentkező nemzeti divatnak. 1859 őszétől nála is sűrűbbé váltak a magyar nemzeti öltözzel kapcsolatos hírek: divatképek, ruhaleírások, beszámolók nemzeti szellemű bálokról és a magyar öltözet külföldi terjedéséről, de már korábban is foglalkozott a nemzeti öltözzel, abból az alkalomból, hogy az „valóban közéleti divattá kezd válni.”⁶⁴⁶ A *A magyar öltözet halhatatlansága* című, 1857-ben a *Nővilág*ban megjelent írásának kiindulópontja első olvasásra csak egy ponton érintkezik a nemzeti divatról mások által előadottakkal: azt, hogy a magyar öltözet szép, a kor publicistái már megszámlálhatatlan alkalommal leírták. Vajda azonban ennél sokkal tovább ment, amikor kizárólag esztétikai szempontból, a nemzeti divat diskurzusában uralkodó hazafias

⁶⁴⁴ „A „talpig magyar” idöszak még nálam sem állott be. Tudom, meglönek Pesten: de hiába, ha az egész hon „virágzik” is, nekem nincs kedvem „virágzani”. Volt idö és pedig nyomasztóbb légkörben (1850–52) hogy kinevettek a magyar nadrággal, megvárom most, míg kinevetnek a némettel is. Félek, hogyha csináltak, kimegy a divatból. Megvárom a lelkesedés állandóságát. – Felöltönyöm mindig volt magyar is, azt most is van, és hordom, – de sarkantyút nem veretek. Az ily gebe pegazus, mint az enyém, nem való sarkantyúhoz. – Hagyjuk azt Kakas Mártonnak.” Arany János Tompa Mihálynak. Nagykörös, 1860. március 30. In: ARANY 1952. 1149. sz. levél 381–384. p. 384. p.

⁶⁴⁵ A. J. megjegyzése. *Koszoriú*, 1864. 16. sz. 379. p.

⁶⁴⁶ VAJDA JÁNOS: A magyar öltözet halhatatlansága. *Nővilág*, 1857. december 25. 821–824. p. 821. p.

szempont tudatos figyelmen kívül hagyásával közelített tárgyhöz (e divat ugyanis „semmi nyilvános izgatásnak vagy visszahatásnak nem eredménye”),⁶⁴⁷ és a magyar öltözet bírálóit nem magyartalansággal, hanem tudatlansággal vádolta. A divat keletkezését és elterjedését nem kötötte semmiféle demonstrációhoz, hanem egyszerűen a magyar öltözet érdemének tulajdonította, és úgy látta, hogy egyre többen nem „nemzeties előszeretetből” választják a nemzeti öltözetet, hanem a divatot követik: kénytelenek magyarba öltözni, ha viseletükkel nem akarnak föltűnést keltetni. A nemzeti öltözet elterjedését Vajda tehát divatjelenséggént ábrázolta – és ezen a ponton máris szemben állt kortársaival, a nemzeti öltözet propagálóival, akik, amint láttuk, éppen azt igyekeztek bizonyítani, illetve abban reménykedtek, hogy a nemzeti divat nem divat, tehát nem fog elmúlni.

Vajda szerint a magyar öltözet a magyar nemzet szépről vallott felfogásának tanúbizonysága, a nemzet szellemi terméke, amelyből magának a nemzetnek a hivatására lehet következtetni: „az *oly népnek*, melynek géniusza egy dologban a *tökéletesség ily emberi netovábbját* alkotta, minden bizonnyal nagy és magasztos hivatás rendkívüli képességeivel kell felruházva lennie.” Tehát ha újbóli megjelenése nem köthető is a politikai körülményekhez, a nemzeti öltözetnek mégis van történeti és politika jelentősége, ráadásul jóval elemibb, mélyebb, mintha csak egy sajátos politikai helyzetre adott válaszként értelmeznénk. Vajda állítását a magyar öltözet egyik változatának európai pályafutásának példájával támasztotta alá. Az európai nemzetek a könnyűlovasság egyenruháját és vele együtt a huszár szót is a magyaroktól vették át, ez a tény pedig további következtetésekhez vezette a szerzőt: „hogy a keleti fajok közül, melyek viselete többé kevésbé hasonlít a miénkhez, éppen a magyar öltözet vált legeggyezményesebb, tökéletes egészé, vajon nem *egyik* biznysága-e annak, hogy e keleti fajok közt a magyarnak van hivatása a többi „civilizátora” lenni, aminthogy eddig is ő az egyetlen keleti faj, mely az európai míveltségbe úgyszólván bekebelezte magát?” „Ki nem érzi, hogy nemzeti érzésünk szívósságának is egyrészt a magyar öltözet európai diadala és páratlan dicsősége volt fenntartója?” Azt, hogy a nemzeti öltözet örökké fenn fog maradni, Vajda kortársaival hasonlóan határozottan, vagy még határozottabban állította, de nem a hazafiak elkötelezettségével magyarázta, hanem azzal, hogy az öltözet önállóvá és európaivá vált, nem függ többé a nemzettől, önmagában létező dolog („*nagykorivá tette magát, midőn árván hagytuk*”).

Vajda gondolatmenete, esztétikai kiindulópontja, az esztétikai funkció kizárólagossá tétele egyedi a nemzeti divat 19. századi diskurzusában. Állításával, miszerint a magyar

⁶⁴⁷ VAJDA JÁNOS: A magyar öltözet halhatatlansága. *Nővilág*, 1857. december 25. 821–824. p. 822. p.

nemzet egyetlen (igaz, tökéletes) maradandó dolgot adott a világnak, a nacionalisták bizonyára nem értettek volna egyet, és talán a nemzet kigúnyolásának tekintették, hogy Vajda egy, a korszakban központi szerepet betöltő, de végső soron mégiscsak kisszerű és anyagi tárgyra szűkíti a magyar nemzet évezredes teljesítményét. A végeredmény azonban, az a büszkeség amely a nemzet világra szóló teljesítményének és hivatásának szemlélése közben eltölti a szerzőt, végső soron nagyon is hasonlít a nacionalisták nemzeti érzéséhez. Vajda írása – az eddig említett újdonságok mellett – számos olyan panelt, kollektív képet is felsorakoztat, amelyeket a nemzeti divatot terjesztését szolgáló írások előszeretettel használtak, illetve idéztek fel: a magyar nemzet „keleti faj”, de közöttük is teljesen egyedi; a nemzeti öltözet ősi, ezeréves örökség; ahogy már korábban idéztem, a „*lovagiasság* mesés *hősiességének*” kifejezője, vagyis megnyilvánul benne a nemzeti karakter minden pozitív tulajdonsága; egyszerre sajátosan magyar és európai; nemes pompájú, egyben célszerű; és mindezt a külföldi nemzetek is elismerik. Tehát a kortársakétól teljesen különböző esztétikai kiindulópont ellenére azok a képzetek, amelyeket a nemzeti öltözet felidézett benne, ekkor még nem álltak nagyon távol a más divatlapokban – és Vajda saját lapjában, a *Nővilágban* is – megjelenő nacionalista, a nemzetet előtérbe helyező, minden nemzetit fölértékelő gondolatvilágtól. Ahogyan a későbbiekben (ebben, illetve az emlékiratokat tárgyaló fejezetben) arról még szó lesz, ekkoriban öltözködése is ezeknek az elveknek megfelelően alakult.

Vajda néhány évvel később két, Arisztidesz álnév alatt megjelent röpiratában, az *Önbírálatban* és a *Polgárosodásban* ismét foglalkozott a nemzeti öltözet kérdésével is.⁶⁴⁸ Bár fenntartotta korábbi állítását, amely szerint a magyar nemzeti öltözet „festőileg sőt plastikailag felséges”,⁶⁴⁹ már nem az esztétikai tökéletesség diadalaként tekintett rá, mint néhány évvel korábban, hanem egészen más szempontból közelített. E két írásában a nemzeti öltözetet szimbólumként használta fel. A magyar ruha megtestesítette a nemzet mindazon hibáit, korlátait, amelyek elmaradtá teszik, akadályozzák fejlődését, és amelyek ellen az önvizsgálatra buzdító – és a kortársak által ellenérzésekkel fogadott, igazságtalannak tartott – röpiratokban támadást indított: a szerző szerint a nemzet, akárcsak ruhája, ázsiai, polgárusulatlan, hetyke és dölyfös, a jövő helyett a múltba tekintő, pazarló, pompaszerető,⁶⁵⁰ öntelt és önámító, és méltán tárgya a nyugat-európaiak gúnyolódásának. „Mint megriasztott

⁶⁴⁸ VAJDA 1970a. és 1970b.

⁶⁴⁹ VAJDA 1970b. 94. p.

⁶⁵⁰ Vajda már korábban is rosszállóan írt a magyar öltözet pompájáról, amit korszerűtlennek tartott, és – ahogy már korábban idéztem – úgy vélte, hogy „a nemzeti büszkeségnek egyéb, értelmesebb tért kell keresni...” – ebben szintén nem tért el a nemzeti öltözet korabeli propagálótól. BARABÁS–VAJDA 1859. 80. p.

csiga, visszabújunk ázsiai ómagyarságunk tétlen, naptalan, altató otthonába. Előrántjuk őseink párduckacagányát, rozsdás sarkantyúit, s e kísértetes jelmezben akarjuk elleneinket elrettenteni, felejtven, hogy azok fölvilágosodottak, és mosolyognak mumuskodásunkon...”⁶⁵¹ „Egy folt Ázsiát képeztünk Európa civilisatiójának határán [...] Igazán tetőtől talpig „napkeletiek” lettünk, élünkön Vahot Imre szellemével, nem csak „borongva” múltunkon, de már nem elégedve meg a színpadi előállításával, valósággal magunk is átöltöztünk Bendegucnak, Töhötömnek...”⁶⁵²) Vajdánál azok a tulajdonságok is negatívumba fordulnak tehát, amelyeket terjesztői érvként sorakoztattak fel a nemzeti öltözet mellett (ázsiai, ősi, pompázatos; a külföldiek csodájára járnak stb.). Saját fegyvereiket fordítja ellenük, amikor „őseink párduckacagányát”, „napkeletiségünket” vagy Töhötömöt emlegeti a nemzeti öltözék propagálóinak eszközkészletéből. A „kacagányos ösök” az elmúlt korok magyarjainak plasztikus megidézésére szolgáló mindennapos szófordulat volt a korszakban (és korábban is). Vahot hosszú cikkben indokolta lapja, a *Napkelet* címvasztását, többek között kifejtette, hogy „ezen, minden más néptől különböző, sajátos keleti fajt egy ezredév szorongatása sem bírja a nyugati népeknek természetével ellenkező elemébe elolvasztani”.⁶⁵³ Thaly Kálmán már korábban idézett útleírásában „tuhutumi alakokat” látott a Triesztet nemzeti öltözetben meglátogató 1200 magyar kiránduló némelyikében.⁶⁵⁴

Egyedül a magyar öltözet esztétikai értéke, szépsége nem kérdőjeleződik meg Vajda két röpiratában, ezzel viszont egy rövid megjegyzésen túl nem foglalkozik ezekben a művekben. Nem helytálló tehát Arisztidesz kritikusainak azon megállapítása, amely szerint a szerző nem szeretné a magyar ruhát – csak azt nem szereti, aminek a jelképévé vált, nem utolsó sorban a propagálók írásainak következtében. Európaiság és polgárosulás a két kulcsfogalom – mindebbe a magyar öltözet által megtestesített nemzeti karakter, gondolkodás- és életmód nem fér bele Vajda szerint. Így jelölőjünkkel, a mindennapokban viselt magyar öltözetrel is kíméletlenül, a nemzetibe öltözött kortársak számára bántóan bánt (és maga is megszabadult tőle, amikor nemzeti ruháját levetette, és „európainak” öltözött): „köznapi viseletnek csak annyiban különbözik a komédiái bohócétól, miszerint az sapkáján, mi pedig sarkunkon viseljük a csörgőt”.⁶⁵⁵ A Vajda gondolkodásában, egyúttal a nemzeti öltözékekhez való viszonyában is bekövetkezett fordulat külső megjelenésében is

⁶⁵¹ VAJDA 1970a. 69. p.

⁶⁵² VAJDA 1970b. 103. p.

⁶⁵³ VAHOT IMRE: Tájékoztó. Czimmagyarázat a szerkesztőtől. *Napkelet*, 1857. január 8. 1–3. p.

⁶⁵⁴ THALY KÁLMÁN útleírása. *Pesti Napló*, 1862. június 26.

⁶⁵⁵ VAJDA 1970b. 93. p.

megnyilvánult. Erre Kempelen Győző⁶⁵⁶ is utalt válaszirőpiratában, amikor kérdőre vonta a szerzőt: miért nem akkor adta ki nemzetet rágalmazó, rosszakaratú röpiratát, „midőn ő maga csörtetett végig legpengőbb sarkantyúval Pest utcáin és az ő kalapjának árvalányhaj bokrétája legközelebb állott az éghez?”⁶⁵⁷ Ezt erősítette meg a *Vasárnapi Ujság* szerkesztője is, amikor a *Polgárosodást* túlzónak tartó kritikához fűzött megjegyzésében arra hívta fel a figyelmet, hogy nem is olyan régen Vajda éppen olyan hivalkodóan magyarosan öltözött, mint azok, akiket röpiratában bíralt.

A *Polgárosodás* és az *Önbírálat* bírálói szó szerint értették mindazt, amit a szerző a magyar öltözetről mondott, pedig Vajdának talán nem is önmagában a magyar öltözet volt baja, hanem azzal a magatartásformával, nemzeti göggel, múltba fordulással, amelynek az ő szemében a szimbólumává vált. Vajda két politikai röpiratára Kempelen Győző egész könyvvel felelt, amelyben kitért Vajdának a nemzeti viseletről tett megjegyzéseire is. Szerinte a nemzeti viselet külsőség ugyan, de szükséges a nemzet egyéniségének fönntartásához, viselése nem helyezi a magyarokat más nemzetek mögé: „ha egyszer a valódi műveltség [...] egygyé forrasztotta két vagy több nemzet szellemét, a ruha nem fogja elválasztani őket” – vagyis a nemzet megítélésében az öltözet nem játszik szerepet. Műve végén Kempelen felsorolta a magyar társadalom valós problémáit, közöttük a lehetőségeket meghaladó fényűzést is, ami alkalmat adott számára a nemzeti viseletről vallott nézetei kifejtésére, illetve a nemzeti öltözetet elhagyó hölgyek megrovására. Kritikájával elsősorban a hölgyeket illette, mivel szerinte a férfiak hüek maradtak a nemzeti viselethez, ha a magyar nadrágot egyesek kényelmesebbre cserélték is, „legalább a deréktól fölfelé nem igen látunk francia viseletet.”⁶⁵⁸ Három évvel korábban (t. i. 1860-ban) „a kor intő szavá”-ra a nők magyar ruhát öltöttek, amelynek darabjait Kempelen pozitív képzetekkel ruházta fel: szépek, viselőjüket még szebbé teszik, méltóságot kölcsönöznek viselőjüknek („koronaszerű párta”); a kötény pedig „a jobb időket élt özányákra emlékeztetett”.⁶⁵⁹ Mára sokan újra külföldi ruhadarabokat viselnek,

⁶⁵⁶ Kempelen Győző (1829–1865) gimnáziumi tanár, lapszerkesztő.

⁶⁵⁷ KEMPELEN 1863. 1863. 7. p.

⁶⁵⁸ KEMPELEN 1863. 66. p.

⁶⁵⁹ KEMPELEN 1863. 65. p. Ennek az állításnak ellentmond Arany János ismert verse 1860-ból:

Az én fiatal koromban
(Vonj le negyven évet)
Magyar volt a honfi keble,[*]
Csak a lába német.

Most a melle zsák-kabátban
Úszik a köz árral:
Csak amúgy földszint protestál
Hosszu csizmaszárral.

amelyeket Kempelen gúnyos szavakkal illet és állít szembe a magyar öltözettel: nevetségesek („viselnek [...] széles karimájú angol matrózkalapokat, meg olyan csónakfélét, melyeket csak vízre kellene bocsátani, hogy miniature hajórajnak nézze az ember”),⁶⁶⁰ ráadásul erkölcstelenség is, mint a francia markotányosnőktől eredő zuávka, vagy a mindent megmutató Garibaldi-ing; a fő probléma pedig az, hogy ez az „önelhagyás [...] kosmopolitismust is szül”,⁶⁶¹ vagyis a nemzet létét sodorja veszélybe. Kempelen kritikája, érvei tehát teljesen megfeleltek a divatsajtóból megismert gondolkodásmódnak, amely a nemzeti öltözetnek a nemzeti egységét és egységet kifejező, a dicső múltra emlékeztető funkcióját állította a középpontba, elhanyagolásában, visszaszorulásában pedig a nemzet létét fenyegető veszélyt látott.

4.12 Összegzés

Az 1860-as évek divatlapjainak szerzői a nemzeti öltözet kérdését hasonló témák köré szervezve tárgyalták, mint reformkori elődeik. Újdonságot a propaganda intenzitása, az ellenvélemények szinte teljes hiánya, illetve a népnek tartott ruhadarabokra való fokozottabb hivatkozás jelentett.

A divatlapok évfolyamait átnézve, a változások feletti panaszokat olvasva az az érzésünk támad, mintha a propagálók kezéből kicsúszott volna a nemzeti öltözet, amely divattá válva egyre inkább eltávolodott az általuk elképzelt ideáltól, a nemzetet egyesítő, egyszerű, mindenki számára elérhető, ősi, egyben mégis korszerű magyar ruhától. Ahogyan az egyik divatlap megfogalmazta: a változtatás még mindig sokkal elfogadhatóbb volt számukra, mint a hagyomány feláldozása, vagyis a nemzeti öltözet teljes elhagyása,⁶⁶² azonban a divatjelenségek sorsát a nemzeti öltözet a párizsi divatnak tett engedmények ellenére sem tudta elkerülni: „Hiába volt [...] minden küzdelem. 1869-ben már alig ment valaki Budapesten attilában táncmulatságra, s a hetvenes évek elején teljesen vidékre szorult már őseink daliás viselete.” – emlékezett vissza a század végén egy újságíró a négy évtizeddel korábban történetekre.⁶⁶³ És bár a divatlapok igyekeztek meggyőzni az olvasókat, hogy a nemzeti divat nem politikai demonstrációból fakadt, ezt cáfolni látszik az, hogy az

Arany János: Mondacsok

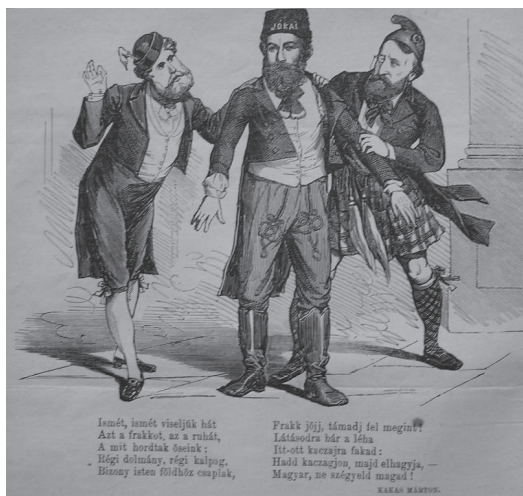
⁶⁶⁰ KEMPELEN 1863. 65. p.

⁶⁶¹ KEMPELEN 1863. 66. p.

⁶⁶² *Gombostű*, 1862. július 16. 1795. p.

⁶⁶³ Le a frakkal. *Országos Hírlap*, 1897. december 15. 18. p.

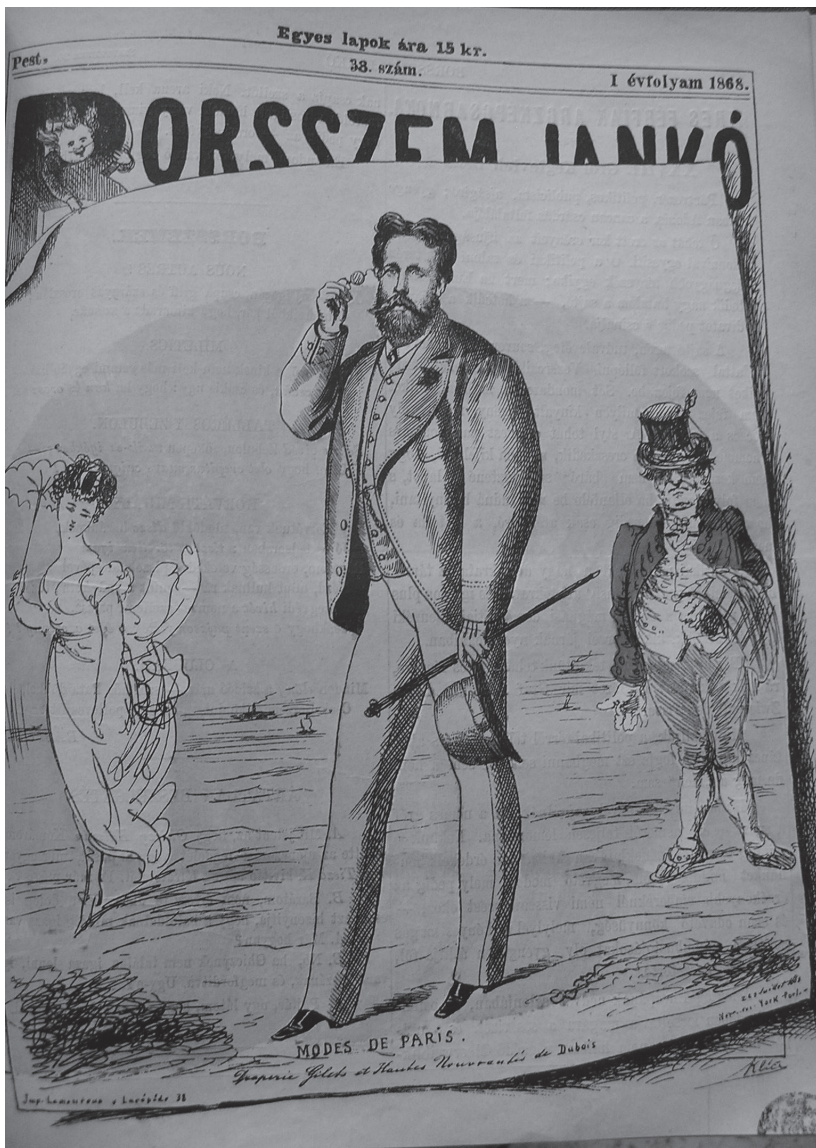
„elfrakkosodás”⁶⁶⁴ éppen a dualizmus kezdetén teljesedett ki, amikor a hazafiak már nem csak a társaséletben (például a nemzeti divatmozgalomhoz való csatlakozással) találhattak módot politikai nézeteik kifejtésére. Persze az is elképzelhető, hogy azoknak a rossz nyelveknek volt igaza, amelyek szerint a pocakosodó Keglevich Béla „vagyakozott a plundra meg a kaputrokk után” a feszes magyar öltözet helyett,⁶⁶⁵ és ő indította el az európai divat szerinti öltözetek új divatját. Mindenesetre Keglevich és Jókai Mór emlegetése a frakkok, tehát a nyugat-európai divat visszatérése kapcsán mintegy keretbe foglalja a nemzeti divat 1859 utáni történetét, hiszen nevükkel már a divat kezdeményezői között is találkozunk.

42. ábra. A *Borsszem Jankó* karikatúrája: Jókaira frakkot adnak. 1868. február 2. A vers Jókai: Magyar divat c., a nemzeti öltözetet propagáló versének paródiája

⁶⁶⁴ *Fővárosi Lapok*, 1869. január 29. 91. p.

⁶⁶⁵ Le a frakkal. *Országos Hírlap*, 1897. december 15. 18. p. A plundra térdig érő bő nadrág, a kaputrok hosszú felsőkabát volt. Mindkét ruhadarab a német ruha részét képezte.

43. ábra. A frakk-párti Keglevich Béla francia divatképen jelenik meg a *Borsszem Jankó* címlapján. 1868. 38. sz.

5. Jámbor Endre és a Férfidivat-közlöny.

Szabászati szaklapok az 1860-as években

Föl tehát a vértés paripára

Öltözködjünk zsinóros nadrágba

Ellenségeinket sújtsuk le – rakásra.⁶⁶⁶

A nemzeti öltözet terjedése a szabóipart is fellendítette. A *Napkelet* azokat az iparosokat élte, akik „nem élnek vissza a közönség bizalmával s azon szerencsével, melyet számukra a kor szelleme s iránya idézett elő” – vagyis akik a nemzeti öltözet konjunktúrájának időszakában is megfelelő, magas minőségű és alacsony árú termékeket állítottak elő.⁶⁶⁷ A divatsajtó rendszeresen beszámolt arról, hogy az iparosok alig győzték teljesíteni a megrendeléseket, és a nagy kereslet miatt az árak is megnöttek. Egy egyszerű beszámoló is reklámtérkékel bírhatott, hiszen ha a divatkereskedések alig győzik a menték készítését, a pesti vásáron pedig egy divatkereskedés napi 40–50 darabot ad el belőlük, mint ahogyan a divatlapok állították, az olvasó biztos lehetett abban, hogy a következő idényben mindenki mentében fog járni. A mesterek és kereskedők szokványos hirdetési mellett megszorodtak a rejtett hirdetések is, amelyek divattudósítás formájában ajánlották a nemzeti öltözetet kínáló mestereket, illetve divatkereskedéseket. Főként a két legnagyobb pesti divatkereskedés, a Monashterly és Kuzmik, illetve Alter Antal kereskedése szerepelt sokat, ráadásul a divatlapok mellett megjelenő képmellékletek jó része is az ő modelljeiket mutatta be, ami arra utal, hogy a két cég igyekezett teljes mértékben kihasználni a divatsajtó nyújtotta reklámlehetőségeket.

1858-ban egy pesti szabómester saját kiadvánnyal, a magyarországi lappiacon újdonságot jelentő szabászati szaklappal jelentkezett. *Férfidivat-közlönyének* tanulmányozása a Kostyál–Klasszy vitából már ismerős tanulsággal szolgál: szabómester-szemszögből nézve az üzleti siker és a nemzeti divat terjedése szorosan összefonódott egymással; a hazafiúi lelkesedés (amely nem vonható kétségbe, a fejezet főszereplőjének esetében például egyenesen örülethez vezetett) és a nemzeti divat által kínált (bevételnövelő) lehetőség megragadása egyáltalán nem zárták ki egymást.

⁶⁶⁶ A vers minden bizonnyal Jámbor Endrétől származik. Nemzeti divattudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1861. nyár 10–11. p. 11. p.

⁶⁶⁷ Nyári magyar viselet. *Napkelet*, 1860. július 1. 432. p.

A következőkben, elsősorban a már említett szaklap alapján, azt mutatom be, mit jelenthetett a nemzeti öltözet és az 1850-es évek végén kezdődött nemzeti divatmozgalom egy magyar ruhák varrásával foglalkozó pesti szabómester számára – hogy a lehetőségekhez képest minél jobban megismerjük a szabó, lapszerkesztő és forradalmár Jámbor Endrét, sokat fogok idézni a közlönyben megjelent írásaiból.

5.1 Rövid életrajz

A kunszentmiklósi születésű nemes és református Jámbor Endre 14 évesen, 1835-ben került Pestre, ahol egy németszabóhoz szegődött inasnak.⁶⁶⁸ Tíz évnyi vándoridő után, amelyből az utolsó ötöt Pesten töltötte, 1847 júniusában kérte felvételét a pesti német szabó céhbe. Kérvényének bevezetésében Jámbor az ipar és kereskedelem fontosságát hangsúlyozta: általuk „emelkedtek országok az első rangú nemzetek sorába, s jutottak el az anyagi jóllétre”.⁶⁶⁹

Jámbor az 1850-es évektől kezdve szerepelt a divatsajtóban, és úgy tűnik, már ekkor is foglalkozott magyar öltözetek készítésével, üzlete az Úri utcában volt. A *Divatsarnok* 1853-ban számolt be arról gr. Migazzy Vilmos és Marczibányi Antónia esküvője kapcsán, hogy férfiak számára magyar szabású „nászköntösöket” készít.⁶⁷⁰

A szabómester neve a köztörténetből is ismerős lehet: 1863-ban a „jámbor trónkövetelő”, ahogyan halála után a *Pesti Napló* tárcaírója nevezte,⁶⁷¹ Somogyi József volt honvédmaggyal együtt Habsburg-ellenes szervezkedést indított. Összeesküvésük a Jámbor-Somogyi féle szervezkedés néven vonult be a történelembe, a szabómester még a *Magyar Életrajzi Lexikon*ba is bekerült Jámbor András néven. A mozgalom alapja Jámbor látomása volt, amely arra döbrentette rá, hogy családja az Árpád-ház leszármazottja, így rokoni kapcsolatban áll a magyar trónra igényt tartó francia Crouy-Chanel családdal.⁶⁷² A

⁶⁶⁸ BFL IX.28 A pesti német szabó céh iratai, Aufdingsbuch 1825–1838 246. p. Ugyanakkor Szinnyei úgy tudja, hogy hat gimnáziumi osztályt végzett.

⁶⁶⁹ BFL IV.1202.h Relationses a.n. 14449

⁶⁷⁰ *Divatsarnok*, 1853. április 3. 18. p.

⁶⁷¹ ALBA: A „trónkövetelő” és a vén kortes. *Pesti Napló*, 1878. november 10. A tárcacikk a Schmerling-féle provizórium katonai törvényszéke működésének illusztrálására használta fel Jámbor történetét – a szerző értelmezése szerint az „ártatlan képzelődő” veszélytelen összeesküvéséből kis híján halálos ítélettel végződő felségárulási per kerekedett. A Jámbor-Somogyi féle összeesküvésről bővebben: LUKÁCS 1955. 332–334. p.

⁶⁷² A látomásról a *Férfidivat-közlöny*ben is beszámolt: „Oh Árpád-ház hős utóda, Felébredtél valahára/Fényes csillag jelent meg ott/Zugligeti házikómba/Megíjédtem, megrémültem,/Azt gondoltam: oda éltem!/De Istenünk azt sugallta: Hogy csak most kell „újra élnem!”” *Férfidivat-közlöny*, 1862. nyár [3.] p. Az úgy „komolyságának”

csatlakozók esküt tettek, hogy harcolnak a haza függetlenségéért és hűek lesznek Árpád utódához, J.E-hez, újabb tagokat szerveznek, és másolják a proklamációt, amelyet a Honvédelmi Bizottmány Elnöke jegyzett 1863. március 15-i dátummal. Az összeesküvés 1863 májusában lelepleződött. A szervezkedés résztvevőit felségárulás vádjával haditörvényszék elé állították, Jámkort az eljárás során elmebetegnek nyilvánították és a pozsonyi országos kórházban helyezték el elmebeteg politikai fegyencként. 1867-ben a belügyminiszter rendeletére térhetett haza Pestre mint felgyógyult elmebeteg.⁶⁷³ Élete utolsó évtizedéről semmi érdemlegeset nem sikerült megtudnom, Szinnyei szerint „csendes örültségben” élt. Betegsége idején felesége, illetve Endre fia vitték tovább a szabóműhelyt,⁶⁷⁴ ennek ellenére a család eladósodott, a vagyonból csak a zugligeti nyaraló maradt meg. A forradalmár-szabómester 1878-ban halt meg Pesten.⁶⁷⁵

Testvérei közül kettőről tudunk, László az 1860-as években pesti városi főügyész, Benedek pedig asztalos volt. Felesége Rongitz-Rombauer Anna (1847. január 12-én házasodtak), négy gyermekük közül Gyula ügyvéd, Sándor mérnök lett, Endre pedig apját követte a szabómesterségben. Lányukról, Ilkáról annyit tudni, hogy Tankó János reáltanodai tanárhoz ment férjhez, akitől az 1870-es években elvált,⁶⁷⁶ egy 1893-ban kelt iratban pedig elmebetegként szerepel.⁶⁷⁷

illusztrálására érdemes felidézni azt a levelet, amelyet bátyjának, Jámork Lászlónak írt a látomásról (az eredeti írásmódot kivételesen megtartottam). Jámork céhtársától, Kostyál Ádámától kapott egy könyvet a Crouy-család leszármazásáról, és tőle hallott a család egyik tagjának menyegzőjéről is, amelyre ellátogatott, „hogy a rég sejtett vérokonokat megláthassam én az öreg Kruit megtekintve kiben első pillanatban Misi Bátyját ismertem fel mint szakasztott mását és minden mozdulat az övé három fia van neki, kik mind mireánk hasonlítanak [...] én e szeretet vérokonunkkal mielőbb ismeretségbe fogok lépni.” Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban HL) IV.19 Abszolutizmus kori iratok, K. K. Militár-Bezirks-Gericht für Pest-Ofen, (Cs. Kir. Pest-budai Katonai Kerületi Törvényszék), Proszess Josef Somogyi, 3. d. 231. p. Jámork Endre levele Jámork Lászlóhoz. A Crouy-család – állítólagos Árpád-házi leszármazása miatt – Magyarországon honosított francia család volt. Egyik leszármazottja, Crouy-Chanel Ágoston 1858-ban, az itáliai magyar emigráció nagy részének támogatását maga mögött tudva, trónkövetelőként lépett fel. Tanárky Gyula úgy tudja, hogy Jámork kezdetben Crouy ágens volt, később kezdte azt képzelni, hogy ő maga is Árpád utóda. TANÁRKY 1961. 340. p. Jámork Kostyálhoz fűződő bensőséges kapcsolatáról az is tanúskodik, hogy lapjában egy helyen „atyuskának” nevezi az idős szabómestert. A nemzeti divatképen levő alakok jelmezeik leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tél [37.]–38. p.

⁶⁷³ BFL IV.1319 485/1867

⁶⁷⁴ BFL IV.1319 1058/1866

⁶⁷⁵ OSZK Gyászjelentések FM 8/35797 212. telerkes, Jámork Endre gyászjelentése; *Pesti Napló*, 1878. 267. sz.

⁶⁷⁶ BFL VII.2.c – 1875 – 1.0077 Tankó Jánosné nő- és gyerektartási pere; BFL VII.2.c – 1878 – V.0029 Tankó János és Jámork Ilona bontópere

⁶⁷⁷ BFL VII.151–1893–0460 Rupp Zsigmond közjegyző iratai. Adásvételi szerződés 1893. május 9.

5.2 A *Férfidivat-közlöny*

Jámbor Endre 1858-ban könyvvel jelentkezett, amelyet *Férfi Ruha Szabás könyv, mely bevezetésül szolgál a Magyar és Párisi divatöltözetek szabásához* címen egy másik pesti szabómesterrel, Kiss Sándorral⁶⁷⁸ közösen szerkesztett és ő maga adott ki.⁶⁷⁹ Az előszó szerint a szerkesztők hazai, főleg vidéki iparosok igényeit akarták kielégíteni a divatöltözők szabásmódját magyar nyelven ismertető, divatképeket és szabásrajzokat is tartalmazó kiadvánnyal. Az elsősorban magyar öltözetek szabását bemutató pár oldalas könyv, amellyel, hogy reklám volt az összeállításában résztvevő három pesti szabónak, Jámbornak, Kiss Sándornak és Tar Mihálynak is, Jámbor következő kiadói vállalkozásának a beharangozója volt; a magyar divatképeken és az öltözetek szabásának leírásán túl az ugyanebben az évben induló lap előfizetési felhívását is közölte. A kötet iránti érdeklődés vélhetőleg elmaradt a várakozásoktól, hiszen a *Férfidivat-közlöny* még évekkel később is hirdette a megmaradt példányokat.

Kezdetben hasonlóan sikertelennek tűnt az először 1858-ban megjelenő szabászati szaklap is.⁶⁸⁰ A kis terjedelmű, évente négy alkalommal megjelenő *Férfidivat-közlöny* összeállításában számos pesti és vidéki szabómester működött közre szabásrajzok és leírások beküldésével, a szerkesztő munkatársai között tudhatta például a reformkor két neves pesti szabómesterét, Kostyál Ádámot és Tóth Gáspárt is. A közlöny azonban valójában egyszemélyes lap volt, amelynek összeállítását és jórészt a cikkek megírását is Jámbor egymaga végezte. Írásai az idővel (az 1861. évi politikai fordulathoz, illetve betegsége kibontakozásához köthetően) egyre inkább túlléptek egy szabászati szaklap keretein, Jámbor a divattudósításokba, divatképleírásokba belekomponálta politikai mondanivalóját, a nemzettel, annak sorsával kapcsolatos nézeteit, és apró utalásokat helyezett el vélt Árpád-házi kapcsolataira is. Hogy mindezt a kortársak is észrevették, az is jelzi, hogy felségárulási perének anyagához több lapszámot mellékeltek, amelyben a politikai szempontból is értelmezhető mondatokat valaki megjelölte – azt azonban nem tudni, hogy Jámbor veszélyes politikai radikalizmusát, vagy éppen elmebetegségét bizonyítandó. Vahot pedig „hő hazafiúi

⁶⁷⁸ Kiss Sándor Nagyvázszyban született 1819-ben vagy 1820-ban. 1851-ben lett mesterré a pesti német szabó céhben. BFL IX.28 Mesterkönyv 176. Annak, hogy a szabók a magyar vagy a német céhhez tartoztak-e, ekkoriban már egyáltalán nem volt jelentősége. A két szervezet 1860-ban egyesült.

⁶⁷⁹ Kiss–JÁMBOR 1858.

⁶⁸⁰ Sajnos a könyvtárakban nem maradt fenn az összes lapszám, az 1862. tavaszi számot pedig lefoglalta a rendőrség. A lap mellett kiadott divatképek nagy része azonban megtalálható a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában, illetve a BTM metszettárában.

szellemet lehellő”-nek nevezte egyik divattudósítását.⁶⁸¹ Nem tudni azt sem, hogy a lap minden bizonnyal elsősorban a szabómesterek közül kikerülő olvasói hogyan fogadták a szerkesztő a szabóipar szakmai fogásaitól eltávolodó – és néha versbe váltó – csapongásait, de számomra szerencse, hogy a szabómester-szerkesztő nem szorítkozott az öltözetek és elkészítésük leírására, gyakran kiszólt lapszerkesztői szerepéből, és saját magát állította mondanója fókuszába. A bőbeszédű írásokon keresztül ugyanis bepillantást nyerhetünk a nemzeti divat egyik szabó-propagátorának gondolkodásába, amelynek középpontjában, legalábbis ezekben az években, lapja tanúsága szerint, a szabóipar és a (magyar) nemzet, valamint az ezek metszéspontjában elhelyezkedő magyar nemzeti öltözet állt. Ahogyan ő fogalmazott: „mi bírhat az életben nagyobb érdekel, mint valamely öltözetünkre vonatkozó mű, melyet bámulva szemlél az ember, meggondolván a változásokat, melyeken az keresztül megyen.”⁶⁸²

A közlőnyt beharangozó hirdetéseket 1857-től kezdve megtaláljuk a magyar nyelvű lapokban, amelyek azzal is hozzájárultak a lap ismerteté válásához, hogy az előfizetési felhívások mellett az egyes lapszámok megjelenésekor ismertették tartalmát, és ajánlásokat is megjelentettek róla. A *Vasárnapi Ujság* egy vidéki szabómester (akivel munkatársként a *Férfidivat-közlöny* lapjain is találkozunk) ajánló levelét is közölte, amelyet érdemes felidézni, mivel érvei két ponton is újszerűek a korszak divatlapjainak a nemzeti öltözetet propagáló írásaihoz képest (bár Jámbor írásaiban is megtaláljuk azokat). A levélíró egyik állítása meglepő és nehezen vehető komolyan, annyira ellentmond mindannak, amit a Bach-korszak és a Bach-huszárok magyarországi fogadtatásáról, népszerűtlenségéről tudunk. A szabómester ugyanis azért tartotta megfelelőnek az alkalmat egy szabászati közlőny megjelentetésére, mert a közvélemény megkedvelte az államhivatalnokok magyar szabású egyenruháját.⁶⁸³ Hasonló véleményt csak magánál Jámbornál lehet olvasni: „a mi dicsőségesen uralkodó Fenséges Ausztriai Császáruk és Királyunk, első Ferenc József 1850-ben legkegyelmesebben el méltóztatott rendelni valamennyi országos hivatalnokok számára a magyar nemzeti egyenruhát, s így a polgári rend meg szeretvén szép nemzeti öltözetünket, ezt viselni ők is óhajtták.”⁶⁸⁴ Ezt az első olvasásra meglepőnek tűnő véleményt valószínűleg azzal lehet magyarázni, hogy a kortársak a Bach-rendszer hivatalnokaira való hivatkozással legitimálták az osztrák kormányzat szemében a forradalmat, a nemzeti ellenállást jelképező, az 1850-es

⁶⁸¹ *Napkelet*, 1860. május 20. 335. p.

⁶⁸² Búcsúvétel. *Férfidivat-közlöny*, 1858. tél [26.] p.

⁶⁸³ Nagy József levele Nagybányáról. *Vasárnapi Ujság*, 1858. november 28. 574–575. p. Közismert, hogy a köznyelv a Bach-rendszer magyaros egyenruhába bűjtatott hivatalnokait Bach-huszároknak nevezte.

⁶⁸⁴ Divattudósítás. Iparunk érdekében. *Férfidivat-közlöny*, 1858. Téliilletmény 32. p.

évek elején bizonyos elemeiben tiltott magyar öltözetet – erre Berzeviczy Albert is utalt az abszolutizmus korszakának történetét tárgyaló művében: „mi jогon lehetett volna valakit üldözni magyar szabású ruhájáért, mikor Bach még a maga idegen hivatalnokait is ilyenbe bújtatta?”⁶⁸⁵ Nem biztos, hogy Jámbornál ez a kijelentés kizárólag a cenzúrának szólt – a szabómester (nem minden esetben koherens) gondolkodásának megismeréséhez adalék, hogy Ferenc József-ről egy feltehetőleg saját használatra készült és kéziratban fennmaradt útirajzban is hasonló tisztelettel szólt,⁶⁸⁶ miközben néhány hónappal később, a Jámor–Somogyi összeesküvés keretében terjesztett proklamáció „hitszegő család”-nak nevezte a Habsburgokat.⁶⁸⁷

A *Vasárnapi Ujság*nak levelet író mester másik érve szabószemmel nézve egyáltalán nem meglepő. Amint arra már az előző fejezetben rámutattam, a hazai ipar támogatása, védelme az 1850-es évek végén, illetve az 1860-as években, egy-egy kivételtől eltekintve, nem szerepelt a nemzeti öltözet propagálóinak érvrendszerében. Az iparból élő mestereknek azonban érdekük volt az iparvédelem fontosságának, a hazai ipar támogatásának hangsúlyozása. Így természetes, hogy az új szaklapot az olvasók figyelmébe ajánló szabómester legfontosabb érve az volt, hogy a saját és rokon szakmáknak létérdeke a nemzeti viselet fenntartása, mivel ha „idegen divatok” terjednek el, az idegen vállalkozók kiszorítják őket a piacról. A levélíró ezért tartotta fontosnak, hogy a magyar szabók pártolják egymást és Jámor kiadói vállalkozását, amely lehetővé teszi, hogy a szaktársak egymástól tanuljanak. A hazai ipar pártolása, amint majd látni fogjuk, Jámor lapjának is visszatérő témája volt.

A *Férfidivat-közlöny* első száma 1858 tavaszán jelent meg. Bár a szerkesztő a beköszöntőben a magyar és külföldi divat bemutatását ígérte, a lap már az első számtól kezdve főként, újraindulását követően, 1860-tól pedig szinte kizárólagosan a magyar nemzeti öltözzel foglalkozott. A *Vasárnapi Ujság*ban megjelent ismertetés úgy fogalmazott, hogy a lap célja a „magyar divat” föllevenítése volt,⁶⁸⁸ és Jámor maga is azt állította 1860 tavaszán, hogy lapjával (már 1858-ban is) a „magyar viseletet” akarta fölleveníteni.⁶⁸⁹

⁶⁸⁵ BERZEVICZY 1922–[1937.] II.415. p.

⁶⁸⁶ Jámor 1862-ben részt vett egy trieszti vonatkiránduláson. Amikor tengerre szállt, hogy a fürdőbe vitesse magát, észrevette, hogy a hajó, amelyen utazik, „ő felsége császáruk és királyunk s a kedves hitvesére van címzeve mely miatt engem kimondhat öröm szált meg; hogy én ily egyszerű polgár létemre a tengeren ős rokonaimhoz címzett csónakon evedzhetem a fürdőbe melyre könyek csordultak ki szemeimből...” Az idézetből az is kiderül, hogy ekkor Jámor már királyi leszármazottnak vélte magát. IV.19 Abszolutizmus kori iratok, K. K. Militár-Bezirks-Gericht für Pest-Ofen, (Cs. Kir. Pest-budai Katonai Kerületi Törvényszék), Prozess Josef Somogyi, 4. doboz 468. p.

⁶⁸⁷ IV.19 Abszolutizmus kori iratok, K. K. Militár-Bezirks-Gericht für Pest-Ofen, (Cs. Kir. Pest-budai Katonai Kerületi Törvényszék), Prozess Josef Somogyi, 4. doboz „Magyarok, ditsó vitézek hű népeink!”

⁶⁸⁸ Férfidivat közlönyre előfizetési felhívás. *Vasárnapi Ujság*, 1860. 1. sz. 10. p.

⁶⁸⁹ *Előfizetési felhívás. Férfidivat-közlöny, 1860. tavasz* [2.]–3. p.

Ahogy az előző fejezetben láttuk, a magyar öltözet 1858-ban még nem volt divatos, vagyis általánosan elterjedt, talán ezzel magyarázható, hogy Jámbor vállalkozása sikertelen volt. Nem tudott elég előfizetőt gyűjteni, vesztéssel zárta az évet, az utolsó számban pedig keserű szavakkal búcsúzott olvasóitól, szaktársaitól: a lap kudarcával „nemzeti öltözetünk az enyészetnek van kitéve...”⁶⁹⁰ Jámbor 1860-ban újabb kísérletet tett, ekkorra a magyar viselet már általánossá lett, így joggal remélhette, hogy lesz érdeklődés a magyar ruhák készítését bemutató közlöny iránt – lapja végül elfogatásáig rendszeresen megjelent.

A szerkesztő célkitűzéseit az első számban megjelenő előfizetési felhívásban foglalta össze, majd később többször visszatért a témára: olyan lapot akart létrehozni, amely nélkülözhetővé teheti, felválthatja a külföldről érkező divatlapokat, és amely „nemcsak a külföldi, hanem saját divatunkat is képviselendi”;⁶⁹¹ később pedig a nemzeti nyelv és az ízlés terjesztését is céljaként említette. Jámbor úgy látta, nem maradtak fenn olyan források, amelyből a nemzeti öltözetet és annak készítési módját alaposan meg lehetne ismerni, és lapjával ezt a hiányt is pótolni kívánta: „azon „hazafias gondolatnak: miért legyünk mi szegényebbek a külföldnél? – akarunk jelen vállalatunkkal szolgálatot tenni.”⁶⁹² A közlönnyt a szakmai tapasztalatcsere fórumának szánta, szakmai közösséget akart létrehozni, elsősorban a vidéki szabókra gondolt, mivel fontosnak tartotta, hogy ők is értesüljenek a fővárosi divat változásairól. A lap árát állítása szerint azért szabta alacsonyra, hogy a szegényebb mesterek is meg tudják vásárolni. Saját motivációját „hazafiúi kötelesség”-ként jelölte meg, és szaktársaitól is ezen az alapon várta, hogy támogassák, vagyis legalább megrendeljék az első szabászati szaklapot, esetleg saját szabásrajzaikkal, leírásaikkal gazdagítsák annak tartalmát. Jámbor Endre tehát azt szerette volna, ha minél több szabómester megismeri a nemzeti öltözet készítésének módját, nem csupán az egyéni sikert, anyagi boldogulást tartotta fontosnak, a szakmai tudást nem féltetni való titoknak, hanem olyan értéknek tekintette, amelyet minden szaktárs számára hozzáférhetővé kell tenni. A többi szabómesterben tehát nem vagy nem feltétlenül konkurenciát látott, fontosnak tartotta képzésüket, a szakma egészének emelését, azt, hogy a magyar mesterek megfelelően készítsék el a nemzeti öltözetet – erre szükség is volt, hiszen a magyar ruha általánossá válásával olyanok is foglalkoztak készítésével, akik korábban nem. A közlönyben megjelent cikkek egy része a hazai szabóipar fejlesztése, a szabók szakmai és üzleti ismereteinek gyarapítása köré csoportosul. Jámbor írt az iparosok elméleti képzésének, az iparosnak szánt gyermekek taníttatásának fontosságáról, szabóiskola

⁶⁹⁰ Búcsúvétel. *Férfidivat-közlöny*, 1858. tél [26.] p.

⁶⁹¹ JÁMBOR ENDRE: Előfizetési felhívás a férfidivat-közlönyre. *Férfidivat-közlöny*, 1858. Tavaszi illetmény, 2–3.

p.
⁶⁹² Uo

beindítását tervezte („mely hazánkra nézve igen szükségessé vált, mi is elmondhatjuk aztán a nagy próféta szerint, nem voltak, de lesznek az országban jó szabók”),⁶⁹³ és saját műhelyébe hívta azokat a szabókat, akik nem igazodtak el a magyar nadrág szabásán, mondván, szívesen megmutatja.⁶⁹⁴ Lapját abból a szempontból is fontosnak tartotta, hogy segítségével a németül, franciául nem beszélő szabók is megszerezhetik a szükséges szakmai ismeretet. Jámbor egyébként a szabászati műnyelv megmagyarításában is szerepet vállalt, igyekezete látszik a lapjában közölt írások nyelvezetén és szóhasználatán is: a német műszavakat megpróbálta magyar kifejezésekkel helyettesíteni. Egy egészen másfajta szakmai mentalitás körvonalai bontakoznak tehát ki, mint a Kostyál–Klasszy-féle konkurenciaharcból – érdekes, hogy a vita után közel harminc évvel Kostyál Ádám is részt vett Jámbor újszerű vállalkozásában.

Jámbor írásai illeszkednek a nemzeti divat diskurzusába, a divatsajtóéhoz hasonló állításokat fogalmaznak meg a nemzeti öltözetről, – nyilvánvalóan maga is olvasta a divatlapokat, olykor pedig merített is belőlük: nem valószínű például, hogy a pesti társasági élet eseményeiről, például az urak báljáról, saját élményei alapján tudósított volna. A szabómester többek között szolt a nemzeti öltözet eredetiségéről, keletiségéről, szépségéről, kényelmességéről, célszerűségéről, és arról, hogy minden tekintetben fölmúlulja a külföldi divatot, és a nemzeti divat propagálóihoz hasonlóan céljának tekintette, hogy a nemzeti öltözet ne csak átmeneti divat legyen, hanem állandósuljon.

A közlönyben megjelent írásokból az derül ki, hogy Jámbort erősen foglalkoztatta az eredetiség kérdése: kereste az eredeti magyar öltözetet, amely forrásul szolgálhat az újabb nemzeti ruhadarabok megalkotásához. A divatlapok szerzőihez hasonlóan ő is hangsúlyozta a múltbeli öltözetek megismerésének fontosságát, a dicső ősök példájának követését, és a nemzeti öltözet történetéről is közölt (kissé zavaros) írásokat, amelyeket más lapokban megjelent tanulmányokból ollózott össze. A magyar díszöltözet – az előző fejezetekben már említett – 1829. évi párizsi sikerét (több divatlaphoz hasonlóan) ő is felidézte: a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent egykori beszámolóhoz mellékelte divatkép alakjait belekomponálta *Férfi-divatközlönye* egyik divatképébe, a saját korának divatja szerinti nemzeti öltözetet viselő modellek közé, a képleírásban pedig aranykorként mutatta be azt a múltat, amelyet a táncosok képe idézett föl: „most az ily drága öltözeteket csak festve lehet látni; az aranykor eltűnt s annak most már csak árnyékát láthatjuk, vagy legfőljebb papíron; de boldog is volt az a táblabírói világ, mert akkor a szabóknak hasznos munkájuk volt, valamint minden

⁶⁹³ Előfizetési felhívás. *Férfi-divat-közlöny*, 1860. nyár [11.] p. A jól ismert jövőndőlés parafrázisára Széchenyi halála adott alkalmat: Jámbor nekrológót írt ezen alkalomból, amelyet éppen az előző oldalon közölt.

⁶⁹⁴ Szabásrajz magyarázat. *Férfi-divat-közlöny*, 1860. ősz 24–25. p. 24. p.

mesterembernek a sültgalambok úgy repültek az ember szájába, hogy egyszer csak bele kellett harapni, és sokan még ma is szájokba hordják annak ízét.”⁶⁹⁵ Rámutatott a honfoglaló ősök és a köznép viselete, valamint a saját korának városi nemzeti divatja közötti összefüggésekre, a nemzeti öltözet történetének folytonosságára.⁶⁹⁶ Az újonnan bevezetni kívánt, saját tervezésű ruhadarabokat a korszakban bevett módon legtöbbször történelmi alakokról nevezte el, ősiségüket pedig hangsúlyozta a leírásokban: „a jelmez valóságos mintája őseink viseletének, ennél eredetibb viselet már alig lehetne”; panyókára vetve „a magyarnak mindig kedvenc viselete volt” – írta például az árpád tavaszi felöltőről.

44. ábra. „Álmos subáját” balról az ötödik férfialak viseli. *Férfidivat-közlöny*, 1861. tavasz

⁶⁹⁵ Az alakok jelmezeik leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1862. ősz [4.]–5. p. [4.] p.

⁶⁹⁶ Az egyik modellt a következőképpen mutatta be: „vállravezve, palástként függ alá régi ősapáink viselete, mely még ázsiai eredetű, kristály tisztaságát Európában is ezer éven át megtartotta. Álmos subája ez, azon öltöny, melyről a magyar legény azt mondja: «Suba, suba apró fűrtös suba, Száz aranyért sem adnák oda», stb. – csakhogy ez itt – úgy Álmos apánk subája is, nem állatbőrből, hanem bársonyból, vagy a legfinomabb posztóból vala készítve, melyről a keleti drága kövek sem hiányoztak; most pedig földmivelő testvéreink viselik – leginkább báránybőrből; de viselték ők azt már átköltözések alkalmakor is, melynél valóban célszerűbb s alkalmasabb darabot alig teremthettek volna maguknak.” A subát a divatképen egy „mágási alak” viseli. Az alakok jelmezeik leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1861. tavasz [5.]–7. p. [5.] p.

45. ábra Az Árpád tavaszi öltönyt az 5. és 6. alak viseli. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tavasz

Ugyanitt a névválasztást is alaposan megindokolta, amiből kiderül, hogyan működött a gyakorlatban az a jelenség, amit az előző fejezetben az emlékezés gesztusának neveztem: „Emlékezzünk meg őróla [t.i. Árpádról], aki nekünk hazát szerzett fegyvere által, viseljük az ő nevét lelkünkben, szívünkben és öltönyünk által is, hogy minél inkább lebegjen szelleme előttünk; mert ilyenformán nevét emlegetni soha meg nem szűnünk, mert az mindig nyelvünkön forog.”⁶⁹⁷ Vagyis az ősről elnevezett nemzeti ruhadarab minden nap emlékezteti viselőjét a múltra és a magyar történelem hőseire. Jámbor sokalagos divatképein régi magyar öltözeteket is bemutatott, így került például az egyik képre Dobó, akit díszöltözetbe bújtatott, amelynek leírása a régi öltözetek értékéről való elmélkedésre adott alkalmat a szabómester számára: „oly gombjaik voltak ősainknak, melyeknek darabja ezer aranyat is megért, s azok legdrágább ereklyeként fíról-fíra szállottak”.⁶⁹⁸

⁶⁹⁷ A divatképen levő alakok jelmezeik leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tavasz 3–4. p. 3. p.

⁶⁹⁸ JÁMBOR ENDRE: A divatképen levő alakok jelmezeiknek leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1860. ősz 22–23. p. 23. p.

46. ábra. Dobó István a 11. alak a képen. A mellette álló férfi Lehel szűrt visel. *Férfidivat-közlöny*, 1860. ősz

Divatképein számos népi eredetű (vagy annak tartott) ruhadarabot is szerepeltetett, például a szűr különböző változatait, a rókaprémek kun mentét, amelyet „ős időkől fogva a Kunságban lakó parasztasszonyok viselték és viselik maiglan is”⁶⁹⁹ és több írásában is hangsúlyozta, az igazi magyar öltözeteket a népnél kell keresni: „minden népköltészetet, történetet, zenét, dalt, öltözetet – ha híven akarjuk előállítani – csakis népeink szokásából kell merítenünk, mert csak azt nevezhetjük eredetinek” – írta annak a fejedelmi díszöltözetnek a bemutatása kapcsán, amellyel az 1862. évi londoni világkiállításon díjat nyert.⁷⁰⁰ A díszöltözet részét képező palást mintája, állítása szerint, egy népviseleti ruhadarab, a lapjában is többször emlegetett suba volt. Jambor az öltözetet leíró cikkében maga is felhívta arra a figyelmet, hogy nem teljesen megszokott módon járt el: egyes olvasók esetleg megütközhetnek azon, hogy „a subát szemelte ki bíborpalástnak”.⁷⁰¹ Egy másik helyen azonban arra is magyarázatot adott, miért van helye a népi ruhadaraboknak az úri öltözködésben: „ilyenformán vannak nemzeti öltözeink ezredéveken keresztül megőrizve, hogy először az úri rend viseli, aztán átszáll a köznép, kik azonban mégis a leghívebb őrző pástorai nemzeti viseletünknek, mert őket nem tántoríthatá el a külföldi divat, mivel azt a

⁶⁹⁹ A nemzeti divatképen levő alakok jelmezeik leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tél [37]–38. p. 38. p.

⁷⁰⁰ JÁMBOR ENDRE: Fejedelmi díszöltözet részletes leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1863. tavasz 5–7. p. 6. p. A *Pesti Napló* korábban már idézett cikke (ALBA: A „trónkövetelő” és a vén kortes. *Pesti Napló*, 1878. november 10.) és Tanárky Gyula naplója (TANÁRKY 1961. 340. p.) is azt állítja, hogy a fejedelmi palástot voltaképpen saját maga számára készítette.

⁷⁰¹ JÁMBOR ENDRE: Fejedelmi díszöltözet részletes leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1863. tavasz 5–7. p. 6. p.

mód sem engedheté meg”.⁷⁰² Vagyis a „köznép” által megőrzött nemzeti viselet eredetileg is az „úri rend” tulajdona volt, ez legitimálja a „népi” ruhadarabok felhasználását az úri öltözködésben.

47. ábra. Balról a hatodik nőalak rókaprémes kunmentét visel. *Férfidivat-közlöny*, 1860. november

⁷⁰² A nemzeti divatképen levő alakok jelmezeik leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tél [37]–38. p. 38. p.

jellemzésére adott alkalmat az igencsak elfogult szerző számára, akinek szavaiban már nyoma sincs a két évvel korábbi – a szabótársak közönye miatti – csalódottságnak: „az isten a magyart a föld legjobb részéből teremtette, ha neki pénze van, élni hagy mindenkit, és szeretni tud mint az ártatlan gyermek; szóval ő ellenséget és bosszúállást nem ismer, aki őt ma megbántotta: holnap jobbát nyújtani sőt segíteni is kész. Oh, nemzetem, te a nemes virágok közé tartozol azért van oly kevés belőled e világon...”⁷⁰⁵ Egy másik írásából – a lap 1860. téli számában megjelent előfizetési felhívásból – megtudjuk, milyen szerepet szánt a magyar nemzetnek Magyarországon: „Egy akol, egy pásztor és magyar nyelv legyen e hazában...” Erős és egységes (magyar) nemzetet képzelt el tehát „Európa közepén”, amely az országban élő népeket („ittlakó különböző fajokat”) magába olvasztja, ami „mind nekik, mind pedig nekünk egy kedves jövőt ígér.” Ehhez a jövőhöz pedig szerinte a magyar nyelv és a nemzeti öltözet védelmén és terjesztésén keresztül vezet az út: „műveljük saját iparunkat és anyanyelvünket, s ne kapkodjunk másoké után, ezért a magyarok istene áldást hozand reánk.”⁷⁰⁶ Kunszentmiklósiaként a kun identitás is fontos lehetett számára, erről az 1860-as években Pesten is divatba jövő, ősinek és sajátos szépségűnek tartott kun mente bemutatása kapcsán vallott, „mely öltözetben szeretett kedves földieim, a világ leghíresebb gárdájának is beillenének. Aki e drága népet lóháton látta rőkaprémes mentéjükben, az elég gyönyörrel emlékszik vissza e ritka szép eredeti magyar emberekre, kiknek én is szerencsés vagyok testvérök lehetni.”⁷⁰⁷

A *Férfidivat-közlöny*ben megjelenő divattudósítások a divatlapok hasonló műfajú cikkeinek megfelelően a pesti divatot mutatták be, Jámbort ezen belül is elsősorban a nemzeti öltözet felbukkanása érdekelte. A magyar öltözetet már az első lapszámokban, 1858-ban divatként mutatta be olvasóinak: „A fiatalság szereti az Attilát, s nem cseréli fel a frakkal, miután nem találja kényelmesebbnek annál. Igaz is, mióta nem tömjük ki, az Attila is csak oly kényelmes viselet, mint a frakk vagy szalon kabát, mi pedig a szépséget illeti, sokkal szebb bármelyiknél is.”⁷⁰⁸ „Úgy látszik, hogy pesti gavallérjaink megkedvelték a magyar öltözetet. Többé nem újság Attilában, otthonkában látni valakit. Kezdi viselni az Árpád felső öltönyt is, mely ruhadarab igen-igen jól veszi ki magát”,⁷⁰⁹ „nem csak fővárosunkban, hanem az egész országban, nemzeti öltözetünk nagy részben lábra kapott”.⁷¹⁰ Ezek az állítások teljesen ellentétesek a divatlapokból a pesti öltözködéstről kibontakozó képpel, és minden bizonnyal

⁷⁰⁵ JÁMBOR ENDRE: Divattudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1860. nyár 20. p.

⁷⁰⁶ Előfizetési felhívás. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tél, számozatlan lap.

⁷⁰⁷ A nemzeti divatképen levő alakok jelmezeik leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tél [37.]-38. p.

⁷⁰⁸ Divattudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1858. Tavaszii illetmény 8. p.

⁷⁰⁹ Divattudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1858. Nyári illetmény 16. p.

⁷¹⁰ Divattudósítás. Iparunk érdekében. *Férfidivat-közlöny*, 1858. Téli illetmény 32. p.

túloztak a nemzeti öltözet korai terjedésével kapcsolatban. Az 1860-as újrainduláskor írott bevezetőből kiderül, hogy a szerkesztő maga is úgy gondolta, 1858-ban „a magyar öltözékek [...] csak néhány ruhaművész jámbor óhajta (pium desideriumai) valának, most már nem csak népszerű, hanem általános viseletté váltak”.⁷¹¹ Jámbor 1858-ban leírt mondataiból a divatteremtés szándéka érződik ki, emellett pedig a szabómesterek felelősségét és fontos szerepét igyekezett hangsúlyozni a nemzeti öltözet terjesztésében: ők azok, akik kényelmesebbé tették az atillát, így a fiatalok jobban kedvelik, mint a frakkot; ők azok, akik új nemzeti ruhadarabokat találnak ki, mint például az árpádot, amelyet éppen a közlöny első számának egyik szabásrajzán mutatott be mint kényelmes és szép öltözetet, amely „megérdemli a figyelmet, s megérdemli, hogy elterjedésbe jöjjön”,⁷¹² vagy a budát, amelynek elkészítéséről Jámbor az 1858. évi téli számban írt, és amelyről már ugyanebben a számban a nemzeti színház közönségének körében általánosan viselt öltözetként számolt be.

1860-tól kezdve lelkes tudósításokban szólt a nemzeti öltözet pesti sikeréről, amit magának, illetve lapjának tulajdonított, mivel „felébreszté nemzetünkben őseink viseletök iránti ragaszkodást”.⁷¹³ A lap és Jámbor személyes sikere a későbbi lapszámoknak is visszatérő témája volt, magát és lapját mintegy a nemzeti divat központi intézményeként ábrázolta. Megtudjuk például, hogy sok szabómester látogatta meg pesti üzletében, hogy megnézzék a divatképeken bemutatott öltözetek eredetijét. A közlönyben megjelentetett divatképek alapján számos szaktárs készített ruhát, „minden dicsekvés nélkül elmondhatjuk, hogy hazánk fővárosában Buda-Pesten, úgy a vidékről beérkezett urakon is az általunk kiadott divat-jelmezeket láthatjuk”.⁷¹⁴ Vidéki szabók azzal a hírrel érkeztek hozzá, hogy „az ország minden rétegeiben a nemzeti divatképen kiadott jelmezek köztetszést arattak”,⁷¹⁵ a debreceni vásáron a közlöny divatképe alapján készített szűrőket és Kőlcsey-mentéket mind el lehetett adni; „az őszi divatunk által oly rugékony lendületet adánk iparunknak, hogy munkánk szakadatlanul tartott és tart maiglan is”.⁷¹⁶ Jámbor divatkereskedőkkel tárgyalt a divatszínéről, és azt is tudta, mi lesz a divat a következő évszakban: „A változatosság okáért ilyen Lehel báli atillát használnunk a következő 1861-dik évi úri bálakban.” – jelentette ki 1860 telén, ugyanebben a számban pedig a jövő évi báli divatról szóló megállapodásról beszélt (az sajnos nem derül ki, kik kötötték a megállapodást) – a következő lapszámhoz

⁷¹¹ Előfizetési felhívás. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tavasz [2.]–3. p.

⁷¹² JÁMBOR ENDRE: A szabásrajz magyarázata. *Férfidivat-közlöny*, 1858. Tavaszii illetmény 3–4. p.

⁷¹³ Üzlet-tudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tavasz 6–7. p.

⁷¹⁴ JÁMBOR ENDRE: A divatképen levő alakok jelmezeiknek leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1860. nyár 12–15. p. 15.

p.

⁷¹⁵ JÁMBOR ENDRE: Divattudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1860. ősz 29. p.

⁷¹⁶ Üzlet-tudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tél 41–42. p.

csatolt divatképen meg is jelent egy, a megállapodásnak megfelelő, nemzeti színekben pompázó báli öltözet.⁷¹⁷

Jámbor saját maga mellett (igaz, egyes szám első személyben) általában is szólt a szabók szerepéről a nemzeti divat újraéledésében. Szerinte a szabók érdeme, hogy az idegen divatot magyarrá alakítják: „a frakkok úgy eltűntek, mintha soha nem lettek volna az országban; mi szabómesterek azokat áttértjük, megtértjük, úgy hogy a géhrokból lesz attilla, a frakkból lesz Hunyadi-dolmány, a bő paletókból árpád, a német mellényekből magyar mellény, pantallónból magyar nadrág, lám! Nem is hinné az ember, hogy az ilyen öltözetekből milyen jóra való magyar öltözeteket lehet alkotni, szóval, mi szabók azokat igaz hitre tértjük; lehet gondolni már most, mennyi dolgunk van nekünk szabóknak, tértítők is vagyunk, új ruhakészítők is, milyen világot élünk, ezelőtt három évvel mindenki németszabó volt, s most már azt mondhatjuk el, még pedig lelkiismeretesen, hogy nincs többé németszabó szép Magyarországon; úgy é furcsán hangzik, de azért mégis úgy van, magyar is mindörökké!”⁷¹⁸ Saját magán és szabótársain kívül a nemzeti színház színészeit említette, mint akik elsőként karolták fel a magyar öltözet ügyét – ahogyan az emlékiratokról szóló fejezetből kiderül majd, a nemzeti divatmozgalomra visszaemlékezők közül is többen említették a színészek szerepét az új divat elindításában.

A lap terjedelmének legnagyobb részét a szabásrajzok, illetve az igényes, alkalmanként 8-10 különféle öltözetet felvonultató divatképek szakszerű leírásai tették ki, amelyek célja az volt, hogy segítségükkel bármelyik szabó el tudja készíteni az elsősorban a nemzeti divatot (és természetesen a szerkesztő ízlését) képviselő öltözeteket. Jámbor és munkatársai arra tanították a lapot járató szabókat, hogyan kell az egyes nemzeti ruhadarabokat szépen, magas színvonalon elkészíteni, milyen anyagok, színek illenek a nemzeti öltözethez.

A szabásrajzok, illetve divatképek részben már létező és ismert, elterjedt, részben pedig új, korábban nem emlegetett nemzeti ruhadarabokat mutattak be, amelyek talán éppen a szabásrajzok szerzőjének találmányai voltak. A díszöltözetek mellett hangsúlyosan jelentek meg a hétköznapiakra szánt egyszerűbb öltözetek, a látogató (szalon) öltönyök, egyenruhák, papi öltözetek, valamint a háziruhák, de Jámbor egy munkatársa a „csónakdászok” számára is

⁷¹⁷ JÁMBOR ENDRE: Szabásrajzok. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tél 39. p.; Az alakok jelmezeik leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1861. tavasz [5.]–7. p. 7. alak. A divatsajtóban is olvashatunk utalásokat egy olyan „bizottmányról”, amely állítólag a divatról döntött, azonban arról, hogy ez valóban létezett-e, és ha igen, kikből állt, hogyan működött, eddig nem találtam adatot. „Mai bizottmányülésünkben azt vitattuk, vajon az úgynevezett «bastkalap» használható-e löversenyen vagy kocsikázáson kívül?” Divattár. *Divatcsarnok*, 1860. 25. sz.

⁷¹⁸ Üzleti tudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1860. nyár 19–20. p. Gérokk: Általában sötét színű vagy fekete férfikabát; a 19. század közepétől kétsoros, hosszú, elől átmenő szárnyrészekkel (szárny), csak a derék fölött gombolva. Paletto: egyenes szabású felöltő.

tervezett magyar nadrágot, amely „oly formán van szabva, hogy abban a legkényelmesebben lehet csónakázni, s így a bugyogót itt is el lehet kerülnünk, csak akarat kell.”⁷¹⁹ Utcai, mindennapi viselet volt például a gyorsan népszerűvé váló buda nevű téli felöltő, amelyet Jámbor készített és tett közzé először 1857-ben, a szabómester állítása szerint 1860 telén „már minden rendű és rangúak mint a legkedveltebb ruhadarabot viselik”,⁷²⁰ és, amint „biztos forrásból” megtudta, a vásárokon ezrével adták el őket.⁷²¹ A szabásrajzokhoz elsősorban technikai magyarázatok csatlakoztak, amelyekbe csak elvétve csúszott egy-egy, a magyar öltözet szépségét, célszerűségét dicsérő, elterjedésében reménykedő gondolat.

A nemzeti öltözet terjedése egyben üzleti sikert is hozott a szabómesterek számára. Jámbor már 1860-ban optimistán nyilatkozott a szabóiparral kapcsolatban: az ipar fellendüléséről, a magyar nemzeti öltözet divatja miatt megnövekedett forgalomról írt, és – állítása szerint – előfizetői száma is folyamatosan emelkedett. „Üzletünknek, úgy a gombkötőknek, kereskedőknek, szűcsöknek egyaránt nemzeti viseletünk hathatós lendületet adott [...] Szóval az ország el lön borítva magyar öltözetekkel, a buda, magyar nadrág, sarkantyús csizma egyaránt szerepelt.”⁷²² A József-napi vásáron a magyar öltözethez való posztók hamar elfogytak, a nagy kereslet miatt megdrágultak a szövetek.⁷²³ Az 1860. évi őszi divatképet azzal ajánlotta olvasóinak, hogy a rajta szereplő öltözetek szépek és célszerűek, és reméli, hogy újabb lendületet adnak az üzletnek.⁷²⁴ Az üzlet további emeléséhez tanácsot adott szakértársainak: „vállalkozónak kell lennünk, nem kell mindjárt visszarettenni a még szabó által soha nem készített ruhadaraboktól, mint például a szűr”.⁷²⁵

A *Férfidivat-közlöny* gyárat és kereskedéseket sorolt fel, ahonnan szabótársai be tudják szerezni a nemzeti öltözethez szükséges kellékeket, és mestereket, sőt, a pesti szabómestereknek bizonyára óriási konkurenciát jelentő, számos segéddel dolgoztató nagy divattermeket, Alter Antal, illetve Monaszterly és Kuzmik üzleteit is az olvasók figyelmébe ajánlotta – ami persze akár fizetett reklám is lehetett. Ötletekkel is előállt, amelyek segítségével még nagyobb lehetne a kereslet a magyar öltözet iránt: javasolta például a magyar szabók termékeinek külföldi terjesztését egy Pesten felállítandó központi raktár segítségével, és más írásaiban is említette a külföld érdeklődésének fontosságát – arról azonban nem szólt, hogy ezt nemzeti vagy üzleti szempontból tartotta-e szükségesnek, de

⁷¹⁹ Divatkép magyarázata. *Férfidivat-közlöny*, 1863. tavasz 7–8. p. Bugyogónak a bő német nadrágot nevezték.

⁷²⁰ Divattudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tél 43. p.

⁷²¹ Üzlettudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1861. tavasz 11. p.

⁷²² Üzlet tudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tavasz 6–7. p. 6. p.

⁷²³ Üzlet tudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1860. nyár 19–20. p. 19. p.

⁷²⁴ Divattudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1860. ősz 29. p.

⁷²⁵ A szűrt eredetileg szűrszabók készítették. Az 1860-as években a városi divatban is megjelent, ekkor a magyar, illetve német szabók is foglalkoztak készítésével.

mivel üzleti tudósításában szerepeltette tervét, valószínűbbnek tartom, hogy a piac növelését látta ezen az úton megvalósíthatónak. Egy másik írásban az „ország nagyjai”-tól várta a nemzeti öltözet külföldi elismertetését: úgy vélte, „ha utazásuk közben, bárhol külföldön, mindig nemzeti öltönyt viselnek, lehetetlen, hogy más idegen ajkúak is meg ne kedveljék, miután Európában legalább el lehet mondani, hogy ők az első rendű és rangú gavallérok.”⁷²⁶ És természetesen, a divatlapokhoz tudósítóihoz hasonlóan, örült annak, ha beszámolhatott a magyar öltözet külföldi sikereiről, divattá válásáról, amit a magyar nemzet iránt érzett tisztelet jeleként értékelt: „De hiszen ki ne karolná föl egy ily szabadságot szerető művelt nemzet köntösét, hisz a magyar nemzet az, ki már ezred évek előtt a szabadság és függetlenség lobogóját hordozván elől.”⁷²⁷ A nemzeti divat külföldi terjesztése egyébként, ahogyan az előző fejezetekben már említettem, időről-időre a divatsajtóban is felmerült, és az ezt kíváncsúnak tartó újságírókhoz hasonlóan Jámbor sem gondolta végig, hogy a nemzeti öltözet általános európai divattá válása éppen elkülönítő, csoportképző szerepét szüntette volna meg.

1861 nyarától a lap hangvétele megváltozott, és a politika is betört a *Férfi-divatközlöny* lapjaira. „A kedélyek le vannak hangolva a haza sorsának jövője fölött, azon gondolatba merülve honfi társaink, hogy miért csináltassanak maguknak ruhát, hiszen ki tudja lesz-e reá szükség” – magyarázta például az üzlet pangását közvetlenül a politikai helyzet kedvezőtlen alakulásával⁷²⁸ – de a nemzeti öltözetet nem féltette, és, míg a divatlapok 1861-től folyamatosan a nemzeti öltözet háttérbe szorulása miatt panaszkodtak, Jámbor egyáltalán nem írt ilyesmiről. A szerkesztő-szerző minduntalan túllépett a szabászati szaklap keretein, és a divatképek leírásába, vagy éppen az üzleti tudósításokba komponálta bele a magyar nemzet sorsával kapcsolatos gondolatait, félelmeit és vágyait, írt a dicsőséges múltról, a hősöket meggyilkoló ellenség gonosz tetteiről, és, például a mottóban idézett sorokban, cselekvésre, „ébredésre” buzdította olvasóit.⁷²⁹ Az egyik divatképen szereplő két férfi – Jámbor interpretációja szerint – például éppen Garibaldi elfogásáról beszélgetett,⁷³⁰ máshol az egyik férfialak fiatal ügyvéd, aki „honfitársaival együtt megtört kebelrel bár, de elszánt türelemmel várja a jövő események nagyszerű dráma végzetét, mely az igazság szent szövétneket, fényes győzelemmel fogja a nagy világ előtt bemutatni s a bűnösök egy láthatlan völgybe fognak vonulni, üldöztetve saját gonosz lelkük által, honnét többé menekülésük nem lévén, ott fogják

⁷²⁶ Az alakok jelmezeik leírása. *Férfi-divat-közlöny*, 1861. nyár [3.]–6. p. 6. p.

⁷²⁷ Nemzeti divattudósítás. *Férfi-divat-közlöny*, 1861. nyár 10–11. p. 10. p.

⁷²⁸ Üzlet tudósítás. *Férfi-divat-közlöny*, 1861. nyár 9. p.

⁷²⁹ Nemzeti divattudósítás. *Férfi-divat-közlöny*, 1861. nyár 10–11. p.

⁷³⁰ *Férfi-divat-közlöny*, 1862. Ősziilletmény.

örök, de még ott is nyughatatlan álmaikat kialudni.”⁷³¹ A lap profiljához csak részben illeszkedő mondatokat olvasva különösnek tűnhet, hogy csak az 1862. évi márciusi számot foglalta le a rendőrség. Valószínűleg betegsége is, amelynek forrása – fiai szerint – „a drága haza szomorú sorsa fölött érzett mély honfiúi fájdalom”⁷³² volt, ekkoriban kezdődhetett. Jeleit a *Férfidivat-közlöny*ben is észre lehet venni: szaklaphoz kevésbé illő formában, versben idézte föl zugligeti látomását, és a szabóipar körén kívül eső kérdésekben tett megnyilatkozásai is arra vallanak, kiemelt szerepet tulajdonított saját magának a nemzet sorsának alakításában.

Az írásokból egy szorgalmas, dolgozó, szakmáját kiválóan ismerő és szerető, a céhrendszer keretein túltekintő, újszerű szakmai megoldások (pl. több cikket szentelt a százas mértékbeli szabásnak) és üzleti fogások iránt is nyitott mesterember képe bontakozik ki, akinek egyik legfőbb szakmai célkitűzése volt, hogy a magyar szabóipar színvonalas, szakszerű módon állítsa elő a nemzeti öltözet kellékeit. „Mozogjunk, míg élünk, s munkálkodjunk; mert csak úgy számíthatunk a jó Isten áldására.” – írta például a pénzhiány miatti nehézségekről szóló cikkében. Jámhort írásainak tanúsága szerint kettős érdek fűzte a nemzeti öltözet terjesztéséhez: a nemzeti divatmozgalom, egyrészt megélhetést, sok megrendelést biztosított neki és – a szerinte is túlnépesedett – szabó-szakmának, például azáltal, hogy a magyar öltözetet itthon kell csináltatni, nem pedig külföldön. Másrészt pedig örült a „magyarvilágnak”,⁷³³ annak, hogy az urak magyarba öltöznek („csak úgy örvend a magyar ember szíve, hogy ha az úr is felveszi a magyar ruhát bármily alkalommal”)⁷³⁴ Amellett, hogy egyáltalán nem vitatom Jámhor nemzeti lelkesedésének őszinteségét, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a nemzeti öltözet terjedésének anyagi vetületeiről sem feledkezett meg: iparosként, magyar öltözet készítéséből élő szabóként az új divat jelentőségét abban is látta, hogy számos „szükséggel küzdő embernek nyújtott kenyeret.”⁷³⁵

⁷³¹ Az alakok jelmezeinek leírása. *Férfidivat-közlöny*, 1862. nyár [4.] p.

⁷³² Jámhor fiainak levele a szerkesztőséghez. *Pesti Napló*, 1878. november 12.

⁷³³ JÁMBOR ENDRE: Előfizetési felhívás a Férfidivat-közlöny 1863. évi évfolyamára. *Férfidivat-közlöny*, 1863. tavasz [3.] p.

⁷³⁴ Szabásrajz magyarázat Horváth Ferencről. *Férfidivat-közlöny*, 1863. tavasz 9–10. p.

⁷³⁵ Üzlet tudósítás. *Férfidivat-közlöny*, 1860. tavasz 6–7. p. 6. p.

A Jámbor elfogatásával és lapjának megszűnésével keletkező űrt két pesti szabómester is megpróbálta betölteni. Hogy a *Férfidivat-közlönynek* két folytatója is akadt, azt mutatja, hogy a magyarországi szabók körében volt igény a nemzeti öltözet szabását és készítését bemutató, a nemzeti divatot formáló szaklapra, azonban ez a közönség azonban nem volt akkora, hogy több hasonló profilú lapot is eltartson. Mivel a két (illetve három) új közlőny sorsa nem független a nemzeti divat alakulásától, érdemes velük, illetve lapjaikkal röviden megismernedni.⁷³⁶

Jámbor elfogatása után elsőként Kühn Károly pesti szabómester⁷³⁷ kért és kapott lapengedélyt szabászati szaklap indítására, amelyet 1863-ban jelentetett meg először *Férfidivat-futár. Ipar- és férfi-divatközlöny* címen.⁷³⁸ Kühn az 1863-ban megjelent számokkal – a Jámbor-család egyetértésével – a *Férfidivat-közlöny* lap nélkül maradt előfizetőit elégitette ki, abban reménykedve, hogy olvasói a következő évtől az új szabászati közlőnyre fizetnek majd elő. A két lap közötti folytonosságot biztosította, hogy az új lap főmunkatársai, munkatársai már Jámbornak is dolgoztak; amennyire az egyetlen fennmaradt szám alapján meg lehet állapítani, a lap tartalmában is igazodott elődjéhez, nemzeti divatképet és a munkatársak által beküldött szabásrajzot, ezek leírását, valamint hirdetéseket tartalmazhatott. Kühn vállalkozása 1864 végéig élt, és az 1865-ben indított *Pesti Bazar* című divatlapja is csak néhány hónapon keresztül jelent meg.⁷³⁹

Az 1864. évi első számot főként a konkurens lap és szerkesztőjének bírálata tette ki. A Hofmann F. A. és Hofmann F. B. néven is szereplő, talán a pesti német szabók mesterkönyvében szereplő Hofmann Ferenc⁷⁴⁰ azonosítható pesti férfiszabó által szerkesztett és német nyelven is kiadott *Nemzeti Férfidivat-Közlöny* 1863 decembere és 1870 között jelent meg Pesten. (Hofmann 1871 és 1873 között *Nemzeti Divatközlöny* címen adott ki lapot Bécsben, ebből azonban – legalábbis Magyarországon – egyetlen szám sem található

⁷³⁶ A Sajtóbibliográfia a négy hasonló című és profilú lapot teljesen összekeveri. BUSA 1996. 37., 68. p.

⁷³⁷ Kühn Károly szül. 1819/1820, 1901-ben halt meg. Gyászjelentése német nyelvű. OSZK

⁷³⁸ Kühn nevéhez még egy hasonló tartalmú lap köthető, a *Magyar Divatfutár – Ungarischer Mode-Courier* című lap is, amely – az egyetlen megmaradt német nyelvű lapszám tanúsága szerint – szintén 1863-ban indult, azt azonban nem tudni, hogy különálló lap volt-e, vagy a *Férfidivat-futár* kapott új címet.

⁷³⁹ SZALÁDY 1884. 186. p.; A magyar hírlapok 1865-ben. *Vasárnapi Ujság*, 1865. 1. sz. 7. p. – itt Kühn és Hofmann lapja is szerepel.; A magyar hírlapok 1866-ban. *Vasárnapi Ujság*, 1866. 1. sz. 6–7. p. – a *Férfi-Divat-Futár* és a *Pesti Bazar* is mint megszűnő lap szerepel. A *Pesti Bazár*ból sem maradt fenn példány.

⁷⁴⁰ Hofmann W. Ferenc szül. 1821/1822, Rothwasser (Szilézia), 1858-ban lett mester a pesti német szabó céhben. BFL IX.28 Mesterkönyv 281.

meg.)⁷⁴¹ A *Férfidivat-futár* munkatársainak megbízásából Kollár Márton⁷⁴² írt bírálatot Hofmann közlönyéről. Kollár pusztán szakmai szempontok figyelembevételével állította, hogy Hofmann nem alkalmas magyar divatlap szerkesztésére. Szerinte a lapszerkesztő a divatképén szereplő öltözeteket nem készítette el előre, és az ábrázolt ruhákat senki sem viseli a valóságban. A modelleket egy német divatlapból veszi át, és az ott szereplő ruhadarabokat teszi magyarossá, amit Kollár természetesen nem tartott helyesnek: „A ruhákat újítni, javítani kell, de a régi, előttünk szentként fennmaradt eredeti magyar viseletet nem szabad szem elől eltévesztenünk, s nem szabad a drezdai divatlapból paletókat, dsekeket átmagyarítani, mert mi azokat ezelőtt két évvel természetben magunk átmagyarítottuk.” A lap semmi újdonságot nem tartalmaz, „s nekünk e haza fiainak valóban szunnyadnunk kellene, ha a magyar divatot Csehországból vagy Sziléziából hozatnánk be.”⁷⁴³ – ez utóbbi mondattal talán Hofmann szülőhelyére, idegenségére utalt. A *Férfidivat-futár* szerkesztője, Kühn Károly ugyanebben a lapszámban megjelent írásában jóval messzebb ment Hofmann személyeskedéstől sem mentes bírálatában: megtudjuk, hogy a konkurens lap kiadója csak pár éve jött Pestre, de járatlan lévén a nemzeti viselet készítésében, olcsó, silány minőségű kész ruhák eladásából tartotta fenn magát. Lapja is bizonyítja, hogy nem ismeri a szakmát, a magyar ruha szabásához pedig nem ért, „csak az utóbbi időben képezte magát magyarszabóvá, lehetetlen, hogy tiszta magyar ízléssel működjön, csak elékteleníti a ruhaszabást.”⁷⁴⁴ A két szabómester bírálatában többek között olyan problémát vetett fel, amely a nemzeti öltözet 19. századi újrafelfedezései során újra és újra előkerül: meddig lehet magyarnak, nemzetinek tekinteni egy öltözetet, milyen változtatásokat lehet megengedni, mennyiben lehet alkalmazkodni az általános, európai divathoz és miben kell ragaszkodni a szokásokhoz, hagyományokhoz. Hogy ezekre a kérdésekre nem volt megkérdőjelezhetetlen válasz, mi sem jelzi jobban, mint az, hogy 1864-ben is (újra) vita tárgyát képezhették, a konkurens lap által hozzá nem értéssel, a nemzeti öltözet készítésére vonatkozó szabályok tiszteletben nem tartásával vádolt Hofmann pedig nyolc éven keresztül el tudta adni lapját.

A *Nemzeti Férfidivat-Közlöny* sem maradhatott azonban pusztán a magyar nemzeti divat közlönye. 1866-tól a magyar öltözetek mellé egy-egy francia ruhadarab szabásrajza is bekerült (a szerkesztő szerint az olvasók kérésére), 1867 végén pedig a szerkesztőnek – szintén az előfizetők igényeit szem előtt tartva – változtatnia kellett a szaklap profilján, és a

⁷⁴¹ SZINYEI IV. kötet 954. p. Hoffmann F. A. címszó.; SZALÁDY 1884. 165. p.

⁷⁴² Kollár Márton a német szabó cég tagja, aki bejegyzett céggel is rendelkezett. Üzlete az Úri utca 3. sz. alatt volt. *Adress-Kalender* 451. p.

⁷⁴³ Kollár Márton: Vélemény nyilatkozat. *Férfidivat-futár*, 1864. január 1. 1. sz. [1]–2. p. 2. p.

⁷⁴⁴ Tisztelt előfizetőinknek szíves figyelemztetésül! *Férfidivat-futár*, 1864. január 1. 1. sz. [1. p.]

magyar divat mellett a „világdivattal” is foglalkoznia kellett. A változást a következőképpen indokolta: „Azon igyekezetünk, melynél fogva iparkodtunk iparágunk terén az idővel folyton lépést tartva nemcsak a tisztán nemzeti, hanem általános érdekeket is figyelemmel kísérni, ösztönzött arra, hogy e nemzeti divat-közlönyünket, iparszakmánk minden érdekeinek figyelembe vételével, akként fektessük tágasabb alapra, miként jövő 1868 év elejétől kezdve nemzeti divatképeink s szabásrajztábláinkon kívül az általános világdivat szabásrajztábláit is adandjuk és pedig havonként felváltva [...]”⁷⁴⁵ A szerkesztő tehát a szabóipar általános, a nemzetin túlmutató érdekeivel támasztotta alá lépését, a változás mögött azonban a divat változását, a nemzeti, vagyis magyar öltözetek iránti igény csökkenését, az általános európai divatot követő megrendelők számának szaporodását sejtethetjük. Ezt azonban Hofmann lapja hasábjain nyilván nem vallhatta be. A lap végül 1870-ben meg is szűnt, és mivel a pesti szabómester Bécsben még egy darabig folytatta szaklap-kiadói tevékenységét, gyanítható, hogy magyarországi vállalkozását az igények átalakulása miatt kellett feladnia. Az európai divatot bemutató – és Hofmannénál jóval tartalmasabb – közlönyökből az 1860-as évek második felében már széles volt a választék.

⁷⁴⁵ *Nemzeti Férfidivat-közlöny* 1867. november, 11. sz. 41. p.

6. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében

A divat, ezen belül a nemzeti divat potenciális fogyasztói gyakran egyúttal hivatásos vagy alkalmi írók is voltak, akik különböző műfajú szövegekben örökítették meg élményeiket, tapasztalataikat. A naplókat, emlékiratokat a – különösen a 20. század második felében nem túlságosan gazdag – magyar divattörténet-írás leginkább illusztrációként, a más forrásokból – elsősorban a sajtóból, a képi ábrázolások, illetve a múzeumokban őrzött ruhadarabok segítségével – megtudottak alátámasztására és színesítésére használja. A személyes forrásokat a legszisztematikusabban az egyes személyek öltözködését középpontba állító kutatások aknázták ki.⁷⁴⁶ A leggyakrabban hivatkozott, megkerülhetetlen szerzők Apor Péter, Kazinczy Ferenc és a 19. századra Podmaniczky Frigyes – pedig a meglehetősen bőséges emlékirat-irodalom szinte mindegyik darabja tartalmaz divat- és öltözködéstörténeti adatokat.

Mindenki öltözködik valahogy, az öltözködés hétköznapi rutin, az egyén mindennapos gyakorlata, de egyben tudatos választás eredménye is. A divat hatósugara természetesen meglehetősen korlátozott, hiszen potenciálisan azokra terjed ki, akiknek módjában áll a divat követése. Ennél is korlátozottabb azok köre, akik írásban is megörökítették a divathoz, egyes ruhadarabokhoz való viszonyukat, így bármennyi emlékező szöveg kerülne is be az elemzésbe, a belőlük kirajzolódó kép mégsem lenne sem egységesnek, sem reprezentatívnak mondható – bizonyos tendenciák azonban így is megfigyelhetők lesznek. A naplók, emlékiratok olvasása lehetőséget ad a fogyasztói döntés mechanizmusainak vizsgálatára. Segítségükkel olyan nézőpontból tekinthetünk a mindennapi élet, ezen belül az öltözködés, a divat jelenségeire, amelyre más forrástípusok nemigen adnak lehetőséget: eszközök, amelyek segítségével mikro-perspektívából lehet vizsgálni a divatot – azt a normatív rendszert, amelyhez képest a – megfelelő anyagi eszközökkel rendelkező – divatot követő vagy az azt éppen elutasító egyén saját öltözködésének kiválasztásával meghatározza önmagát.

A 19. században élt személyek emlékező szövegeinek egymás mellé helyezésével, összeolvasásával nem célozom a szerzők emlékezetének fölülbírálása, a más forrásokból megismerhető történeti valóságokkal való szembesítése, egy hitelesnek tekinthető változat kiválasztása, esetleg a morzsák összegyűrése vagy a tükröcserepek összeragasztása. Néhány oldal erejéig eljátszom a gondolattal: mi lenne, ha a divattörténet kutatójának kizárólag emlékiratok és naplók állnának rendelkezésére; mit tudhatnánk meg ebben az esetben a 19.

⁷⁴⁶ Pl. RATZKY 2006.; F. DÓZSA 1991.

századi magyarországi öltözködéstörténet általam „nemzeti divatnak” nevezett jelenségéről, az anyagi kultúra e szeletének milyen nyomai idéződnek fel és találtatnak megőrzésre méltónak az emlékek rögzítése alkalmával. Az emlékiratok és naplók esetében lehetetlen lett volna teljesen szétválasztani a fővárosi és az országos jelenségeket, így, bár továbbra is igyekeztem elsősorban Pestre koncentrálni, példáim egy része más településekre vezet, illetve általában, a helyszín megjelölése nélkül, országos jelenségként beszél a divat, azon belül is a nemzeti divat fejleményeiről.

6.1 Divat és emlékezet

A vizsgált szövegeket véletlenszerűen választottam ki, így annál meglepőbb, hogy a kezembe vett emlékiratok és naplók szinte kivétel nélkül tesznek említést arról, hogy szerzőik és a körülöttük élő emberek milyen öltözetet viseltek általában, illetve még gyakrabban: egy adott időpillanatban, egy, az egyén számára jelentős esemény alkalmával.⁷⁴⁷ Az, hogy a külső megjelenésnek, az öltözködésnek ennyire fontos szerep jutott a mindennapokban, illetve az emlékezetben, minden bizonnyal annak is köszönhető volt, hogy a szerzők és az általuk bemutatott kortársak félig-meddig még benne éltek egy olyan korban, amelyben a külső megjelenés, az öltözködés segített a világban, a társadalmi hierarchiában való eligazodásban – az erre vonatkozó igényről már volt szó a reformkori sajtót tárgyaló fejezetben. Jókai Mór ezt egyik önéletírásában így fogalmazta meg: „Gyermekkorom emlékei visszahatolnak egész a napóleoni világharcok korszakáig... Még én ismertem annak a kornak a szereplőit; [...] azt az egész társadalmat, melyben a ruházataról meg lehetett ismerni mindenkit: ez a nemes, ez a molnár, ez a takács, ez a szekeres gazda, ez a magyar, ez a német. Costume volt divat helyett.”⁷⁴⁸ Az általános, a társadalmi csoportok és nemzetek közötti határokat elhalványító európai (városi) divat kialakulásának és elterjedésének korában az időről-időre előtérbe kerülő nemzeti öltözetnek is volt ilyen, az eligazodást lehetővé tevő szerepe, mivel a társadalmat két, egymástól egy pillantás alatt elkülöníthető, a bonyolult társadalmi viszonyokat

⁷⁴⁷ Vachott Sándorné például élénken emlékezik arra a – később becses emlékként őrzött – világoskék ruhára, amelyet leendő férjével való megismerkedése napján viselt. VACHOTT 1887. I. 108. p. Vachott Sándorné (Csapó Mária) (Pest, 1830 – Gyulakeszi, 1896) írónő.

⁷⁴⁸ JÓKAI 1904. 28. p. A maitól eltérő szóhasználat miatt nehézséget jelenthet az idézet utolsó mondatának értelmezése. A Jókai-szótár szerint az író a „Costume” szót „ruha, öltözkék” értelemben használta. Azonban a szövegösszefüggés inkább más jelentést sejtet: Jókai a „costume” szót használhatta „jelmez”, vagyis „jelképező öltözet” értelemben, de érthetett alatta szokást, szokásos viseletet is, amelyet az állandóan változó divattal állított szembe.

nagymértékben leegyszerűsítő táborra (mi és ők, magyarok – pontosabban valódi magyarok – és a többiek) osztotta. A nemzeti öltözet gyakori és hangsúlyos említése a vizsgált emlékiratokban és naplókban annak erős szimbolikus kifejezőerejét, viselésének gesztus értékét, tágabban a nemzeti kérdésnek a korszakban betöltött központi szerepét mutatja.

Az emlékező szövegek a múltnak az emberi emlékezetben megőrzött és feldolgozott darabjait az író szándéka szerint szerkesztik egységes elbeszéléssé. A személyes emlékek szöveggé formálásához a szerzőknek irodalmi és nyelvi konvenciók, eszközök sora áll rendelkezésére. Az öltözékek említése, leírása sokszor önmagában is irodalmi, retorikai eszköz. Szolgálhatja az elmondottak hitelesítését: minél több apró részletet idéz fel az emlékező, annál valószínűbbnek tűnik az esemény, például egy időközben ismertté vált személyiséggel való találkozás leírása. Mások pedig egy-egy személy jellemzésére használják föl a külső megjelenésről megőrzött emlékeket. Az 1860-as évek sajtóját bemutató fejezetben már többször idézett Kánya Emiliának például elég annyit megemlítenie, hogy az éppen említett hölgy fejkötőt viselt – a korszak öltözködéstörténetét, a fejkötőkért és pártákért folytatott küzdelmeket némileg ismerő olvasó szeme előtt máris egy kedves, régimódi, hagyományokhoz hű és takarékos asszonyság képe jelenik meg.⁷⁴⁹

Az emlékezők az általában, vagy egy-egy esemény alkalmával viselt ruházatból nem egyszer jellemvonásokra, gondolkodásmódra, a nemzeti eszméhez való viszonyulásra, politikai nézetekre következtetnek, vagy éppen a külső és a belső ellentmondására hívják fel a figyelmet (ugyanis nem mindenki schwarzgelb, aki frakkot és cilindert hord). A puritán, fényűzést elítélő Kánya Emília emlékezetében nem sok nyomot hagyott saját és ismerősei megjelenése, vagy nem tulajdonított nagy jelentőséget az öltözködésnek; annyi azonban kiderül, hogy számára a szokatlan, feltűnő, átlagostól elütő megjelenés elegendő volt ahhoz, hogy negatív véleményt formáljon valakiről; például Petőfi borzassága, hanyag öltözete miatt nem volt tőle elragadtatva, de ugyanígy ellenszenvet érzett a túlzott gonddal és költséggel öltözködők iránt is.⁷⁵⁰ Ágai Adolf Vajda János gondolkodásának pálfordulását jelentette meg a költő öltözködése nemzeti, illetve európai szakaszának szembeállításával.⁷⁵¹ Lauka Gusztáv pedig Adorján Bódit⁷⁵² bemutatta idegenszerű külsejét emelte ki, amely nem állt összhangban belső tulajdonságaival: „Ha már az arc se volt magyar, öltözéke után még

⁷⁴⁹ Visszaemlékezését – régi naplóira támaszkodva – 1901 és 1905 között írta. KÁNYA 1998.

⁷⁵⁰ KÁNYA 1998. 63., 160. p.

⁷⁵¹ PORZÓ 1972. 600. p. Ágai Adolf írása először a *Pesti Hírlapban* jelent meg 1907-ben.

⁷⁵² Lauka Gusztáv (Vitka, 1818 – Nagybecskerek, 1902) író, költő, humorista, levéltárnok. Visszaemlékezése 1879-ben jelent meg először. Adorján Boldizsár (Gortva-Kisfalud, 1820 – Gortva-Kisfalud, 1867) költő, ügyvéd. Az 1840-es években Pesten élt, Petőfi barátja volt. Az 50-es évek elején törvényszéki ülnök Rimaszombatban.

vakmerőbb lett volna egy ősmagyar család ivadékára következtetni” – ugyanakkor szerinte „igaz és becsületes magyar lelkület” jellemezte.

Az emlékezetben különösen könnyen ragad meg a szokatlan, a feltűnő, az átlagostól eltérő. Lauka Gusztáv külön vagy éppen átlagos ruházatuk, külsejük találó leírásával jellemezte barátait, ismerőseit az 1830-as, 40-es évek fordulóján. Az Erdődön titkároskodó Tóth Lőrinc például kalapja által vési be magát Lauka emlékezetébe: „Magastetejű kalapja, bámulandó minaretként tűnt fel az uradalmisták putriformájú sapkáinak mellett.” Bajza József „nyírott bajszával, gondosan fésült szakállával és hajával [...] gondos, összhangzó és ízlésteljes öltözködésével, egyike volt a feltűnőbb jelenségeknek”, Nagy Ignác „annyi csinnal és eleganciával öltözködött, hogy bármikor és hol történt megjelenésével azonnal fel kellett tűnnie.”⁷⁵³ Kuthy Lajos⁷⁵⁴ exkluzív eleganciája pedig visszatérő motívuma az 1840-es éveket bemutató memoároknak.

6.2 „Óh de azok a régi posztók!”⁷⁵⁵

A távoli múltban, az ifjúkorban viselt és látott öltözetek – ahogyan az az emlékekkel gyakran mesésk – sokszor pozitív értékekkel telítődnek. Az általam vizsgált emlékezők – függetlenül attól, hogy mikor voltak gyermekek vagy fiatalok, és melyik évtizedben írták meg emlékiratukat – rendre összehasonlították a régi jó szokásokat a jelenkori állapotokkal, a régiek egyszerűsége, ízlése, az anyagok tartóssága került szembe saját koruk luxusával, a pazarlással és ízléstelenséggel: „Akkoriban ismeretlen volt az a rongy-luxus, mely ma mindenütt feltűnően dívik.” – vonta le a tanulságot 1840-es évekbeli, Bereg vármegyei élményeiből Mórícz Pál, aki szerint akkoriban a leányok kevesebb ruhával is beérték, egy ruha különböző, házilag kivitelezett díszítésekkel akár 5-6 bált is megjárta.⁷⁵⁶ Részben maga készítette, illetve alakította, díszítette báli öltözeit Slachta Etelka is, igaz, ő ezt a mindennapos, időt rabló elfoglaltságát nem érényként ábrázolta, hanem anyja fukarsága folyományának tekintette.⁷⁵⁷ Váli Mari kiemelte, hogy ifjúkorában (az 1840-es években) egy

⁷⁵³ LAUKA é.n. 50. p. Tóth Lőrinc (Komárom, 1814 – Budapest, 1903) író, jogtudós. Bajza József (Szücsi, 1804 – Pest, 1858) költő, kritikus, szerkesztő, publicista. Nagy Ignác (Keszthely, 1810 – Pest, 1854) író, szerkesztő.

⁷⁵⁴ Kuthy Lajos (Érmihályfalva, 1813 – Nagyvárad, 1864) regény- és drámaíró. Kuthyról bővebben ld. VÖLGYESI 2007.

⁷⁵⁵ LAUKA é.n. 7. p.

⁷⁵⁶ MÓRICZ 1891. 50. p. Mórícz Pál (Taracköz, 1826 – Berettyóújfalú, 1903) politikus, földbirtokos.

⁷⁵⁷ SLACHTA 2004–2007.

fürdői tartózkodásra nem úgy készültek, mint manapság, nem készültek új ruhák és kalapok.⁷⁵⁸ Vachott Sándorné édesanyját, egy „régí magyar ház” asszonyát, külső megjelenésének felidézésével is jellemezte: „Öltözetén csak az egyszerűség volt feltűnő, bár ruháinak kelméje, s minden, mit viselt a legfinomabb s értékesebb volt.”⁷⁵⁹ Hasonlóan emlékezett gyermekkorára a szilágysági P. Szathmáry Károly is: „*igénytelenség, egyszerűség, egyformaság*” jellemezte családját, „mely étkezésben és öltözetben egyaránt nyilatkozott”. „És azért mindnyájan vidáman, boldogan éltünk, selyem ruha nélkül is.”⁷⁶⁰ Az arisztokrata Podmaniczky is fontosnak tartotta megemlíteni, hogy régebben egyszerűbben éltek az emberek – szerinte azonban az egyszerűség és a fényűzés nem zárják ki egymást, hiszen akkoriban a ruhák sokkal díszesebbek, finomabbak, drágábbak voltak a maiaknál, igaz, egy-egy ruhadarabot akár 15–20 évig is hordtak.⁷⁶¹

Az emlékiratokban a múlt felértékelése toposz, Lauka Gusztáv számára azonban igen kellemetlen tapasztalat – bár emlékké válva a történetnek inkább humoros oldala domborodik ki –, amikor a múlttal a jelenben kénytelen találkozni. A többi emlékiróhoz hasonlóan ő is megemlékezett a régi öltözetek tartósságáról, de míg az előbb említettek többek között emiatt is tekintettek nosztalgiával a múltra, a külsejére meglehetősen gondot fordító ifjú Lauka számára kínos emlék, hogy Pestről Nagykárolyba, illetve Erdődre hazatérve – pesti pazarló életmódjáért elszenvedett büntetésül – édesapja „szabásukban a Napóleon dicsőségének időszakába kanyarodó avult öltönyeit kellett” viselnie, és hosszú időn keresztül nem sikerült elkoptatnia azokat: „Óh de azok a régi posztók! Hamarabb kihalt az egész család, mint az ilyen posztó elkallott.” – sóhajtott föl a divatjamúlt viselet miatti szenvedéseire emlékezve. Az aktuális divat szerint készült öltözetek hiányában ugyanis a társasági életben sem tudott részt venni, legalábbis ezzel magyarázta emlékiratában, miért kényszerült arra, hogy rangon aluliakkal vegye körül magát: „Ez a borzasztó frakk társadalmilag is befolyásolt. Hogy neveltségessé ne legyek, kerülőm kellett az uradalmi tiszttség körét, s odáig kellett leszállnom, hol a kék spenclin vagy pöre ünnegen és gubán kívül minden öltöny neveltségessé. Talán én voltam a világon első és utolsó, ki mindennap fekete frakkban, fehér mellény s nyakkendőben, egészen salonián hatoltam a cseléd- és parasztszobák titkaiba.”⁷⁶² A más szerzők által nosztalgiával emlegetett múlt kényszerű felélesztése tehát neveltségessé tette

⁷⁵⁸ VÁLI 1955. 36. p. Váli Mari (Komárom, 1840 – Pápa, 1915) Jókai unokahúga. Emlékiratát még Jókai életében kezdte írni.

⁷⁵⁹ VACHOTT 1887. I. 12. p.

⁷⁶⁰ P. SZATHMÁRY 1884. 12., 14. p.

⁷⁶¹ PODMANICZKY 1887. 57. p.

⁷⁶² LAUKA é.n. 7. p. Spencli: mellényféle. Ünne: ing. Guba: gyapjú szőttés anyagból készült kabátféle felsőruha.

Laukát – természetesen ezt a hatást erősítette az olvasóban az ábrázolás, az előadás ironikus-parodisztikus jellege is.

6.3 Nemzeti szunnyadás, nemzeti ébredés⁷⁶³

Ahogy az előző fejezetekben bemutattam, a reformkorban, illetve az 1850-es, 1860-as évek fordulóján a nemzeti öltözék ügye kiemelt témája volt a sajtónak és a politikai vitairóadalomnak, így azzal az előfeltevéssel fogtam az emlékiratok olvasásához, hogy a magyar nemzeti öltözet e két 19. századi (bár nem egyforma hevességu) divathullámáról hasonló kép bontakozik majd ki belőlük.

Az 1848 előtti korszakról beszámoló, az ország különböző vidékein élő szerzők írásai alapján azonban leginkább a nyugati divatú öltözetek elterjedtségére lehet következtetni, legalábbis azokban a társadalmi csoportokban, amelyekben az emlékiratírók forogtak. „Az uralgó irány öltözetben, viseletben is bizonyos tekintetben németes volt. [...] A férfiak télen fekete ruhában, magastetejű kalappal s frakkban jelentek meg, nyáron fehér mellényben, fehér nadrágban és hasonlóképpen frakkban.”⁷⁶⁴ – írta például Móricz Pál. A szerzők gyakran úgy mutatták be a maguk vagy az őket körülvevő emberek ruházatát, hogy nem is lehet eldönteni, magyar vagy nyugati divat szerint készült öltözetekről van-e szó – annyi valószínű, hogyha a megörökített öltözet eltért volna a megszokottól, a feltűnőt könnyebben rögzítő emlékezet, a nem átlagost pedig érdekesnek, följegyzésre méltóbbnak ítéelő emlékező bizonyára nem hagyta volna szó nélkül.

Az emlékiratokat olvasva a reformkori öltözködésről nem alakul ki olyan egységes kép, mint az 1850-es, 60-as évek fordulóját felidéző szövegek esetében. Különösen érdekes, hogy a korszak nemzeti öltözeteket propagáló vagy éppen – bizonyos vonatkozásaiban – ellenző divatlapjainak szerkesztői közül Frankenburg Adolf és Petrichevich Horváth Lázár, akik évtizedeken keresztül hetente számoltak be a pesti és külföldi divatról, sem szenteltek sok teret írásaikban az öltözködésnek és a nemzeti öltözet terén folytatott vitáiknak.⁷⁶⁵ Vahot Imre, aki a korszakban több radikálisan nemzeti divatlapot (illetve saját szóhasználatával:

⁷⁶³ A „nemzeti elszunnyadás” kifejezést Eötvös Károly használta *Magyar ruha, magyar pap* c. írásában. EÖTVÖS é.n. 33. p. (Az írás 1880-ban keletkezett)

⁷⁶⁴ MÓRICZ 1891. 50. p.

⁷⁶⁵ FRANKENBURG 1868. Frankenburg Adolf (Németkeresztúr, 1811 – Eggenberg, 1884) író, az *Életképek* szerkesztője. PETRICHEVICH 1941. Petrichevich Horváth Lázár (Koloszvár, 1807 – Bécs, 1851) író, újságíró, a *Honderű* szerkesztője.

divatellenes lapot) is szerkesztett, azonban memoárjában is szívesen emlékezett meg az öltözködés reformkori megmagyarosításában betöltött központi szerepéről – például azt állította, hogy a Pesti Kör a *Pesti Divatlap* indítványára szervezte azokat a nemzeti szellemű bálokat, amelyeken az előkelő hölgyek is egyszerű, nemzeti szabású kék kartonruhában jelentek meg.⁷⁶⁶

Az emlékiratok, naplók szerzői a század első felében magyar öltözetről leginkább csak bálok vagy más hivatalos és társadalmi események alkalmával emlékeznek meg. A magyarosodást, a nemzeti szellem térhódítását a legtöbben a korszak, legfőképpen az 1840-es évek egyik pozitív változásaként értékelték, arról azonban, hogy a nemzeti öltözet valóban divattá vált volna, hallgatnak. Szűcs Sámuel naplójában ugyan a magyar öltözet divatba jöveteléről írt 1842-ben egy miskolci bál kapcsán, de állításának alátámasztására mindössze négy magyar dolmányban látott hölgy nevét sorolta föl, a férfiakról pedig azt jegyezte fel, hogy ezen a farsangon még nem hordták a (magyaros) báli zekét. A következő év farsangján pedig már csalódásáról számolt be: a magyar öltözetből mégsem lett divat.⁷⁶⁷ Az emlékiratok szerzői valójában csak a Védegylettel kapcsolatban emlékeztek meg valamiféle divatszerű jelenségről, máskülönben inkább csak egyes emberek öltözködéséről írtak, vagy például, mint Podmaniczky, az öltözékek ízléstelensége, de nem nemzetietlensége miatt illették kritikával a kor általános, nyugat-európai divatját.⁷⁶⁸ A soproni társaságban hazafiasságáról is ismert Slachta Etelka sem panaszkodott a soproniak hazafiatlan öltözködése miatt, sőt saját, sokszor felidézett ruhatárából sem említett magyar ruhadarabokat. Kivétel a különösen gyakran emlegetett spencer, amelyet egyik – nem magyar – hódolója, valószínűleg Etelka honleányi érzületét rávetítve, vagy egyszerűen hízelegni akarva, magyar szabásúnak nevezett.⁷⁶⁹

Jókai *A varázs-ing* című, az 1840-es évek íróinak, költőinek emléket állító írása, valamint *A tengerszemű hölgy* olvasása már abban is elbizonytalanít, lehet-e egyáltalán a reformkorban divatról (akár nemzetiről, akár másmilyenről) beszélni. Jókai ugyanis határozottan állítja, hogy bár a divatlapok nem közöltek külföldi divatképeket, csak „diszmagyar ruhákat, kacagányos vitézeket”, „a mi időnkben minden ember úgy öltözködött,

⁷⁶⁶ VAHOT 1880. I. 133–134. p. Vahot Imre (Gyöngyös, 1820 – Budaöjlak, 1879) író, színműri, többek között a reformkori *Pesti Divatlap* és az 50-es évektől megjelenő *Napkelet* szerkesztője.

⁷⁶⁷ SZÜCS 2003. 118., 141. p. Szűcs Sámuel (Miskolc, 1819 – Miskolc, 1889) ügyvéd.

⁷⁶⁸ PODMANICZKY 1887. I. kötet 183–185. p.

⁷⁶⁹ SLACHTA 2006. 73. p. Spencer: rövid kabát. A leírásból nem derül ki, hogy is nézett ki Etelka spencerje, esetleg az is elképzelhető, hogy zsinórdíszítés biztosította magyar jellegét. Az Etelkáról fennmaradt egyik kép egyébként magyar derékban ábrázolja.

ahogy akart”.⁷⁷⁰ „Abban az időben tökéletes divatszabadság uralkodott hazánkban, még Budapesten is”; ami azt is jelentette, hogy senki sem botránkozott meg a másik viseletén.⁷⁷¹ Jókai megállapítását fiatal pesti íróársainak jellemzésével támasztotta alá, az így elének táruuló meglehetősen színes képbe Vahot „saját divatképei” után készült atillája, piros mellénye, Petőfi Csokonai-mentéje és rövid carbonari-köponyege, Lisznyay Kálmán darutollas túri süvege, Vasvári Pál zöld köponyege, rózsaszín belésű bő ujjakkal ellátott füzöld kossuthkája, Podmaniczky angol és magyar divatot egyesítő eleganciája („bőséges kvekker”, „gomba idomú cserháti kalap”) vagy „exorbitáns Vatermörder”-e éppúgy belefért, mint Sükei Károly piros feze vagy Irinyi József elegáns frakkja és Pálffy Albert monoklija (bár ez utóbbi kettő civilizációt és európaiságot kifejező kinézete Jókai emlékei szerint azért kilógott a külsejükkel inkább magyarságukat és keletiségüket hangsúlyozni kívánó barátaik közül).⁷⁷² Vadnay Károly pedig Lisznai Kálmánt jellemezte úgy, mint aki mindig olyan ruhát húzott, amilyenhez éppen kedve volt: „...néha tetőtől-talpig finom bársonyban, néha szeszélyesen kigondolt és kisallangozott palóc dolmányban. Fején egy nap fényes francia cilinder, másnap árvalányhajás vagy virágbokrétság pörge kalap.”⁷⁷³ Jókai emlékezésében a változatosan és extravagánsan öltözködő íróársaság mellett azonban megjelentek a jurátusok is, akik éppen mintegy egyenruhaként viselt magyar öltözetük (és, bár erről nem tesz említést, minden bizonnal kardjuk) miatt keltették az emlékezőben a hadsereg képzetét: „S mindezt a quodlibetjét a szabad divatnak, sűrűn tarkította a jurátus sereg scythiai viselete, mindenféle tradicionális mintázatokban.”⁷⁷⁴

A szerzők a reformkori nemzeti divatnál jóval nagyobb arányban emlékeztek meg az 1850-es, 60-as évek fordulóján kibontakozó nemzeti divatmozgalomról. Szinte mindegyikük szentelt néhány sort a magyaros öltözet elterjedésének, még azok is, akik máskülönben nem, vagy csak néhány szóban emlékeztek meg az öltözködésről, illetve a divatról.

⁷⁷⁰ JÓKAI 1912. 199–200. p. A diszmagyar kifejezés a reformkorban ritkán fordul elő, leginkább ünneplő öltözet értelemben. A későbbi, főúri diszöltözet jelentés a század második felében alakult ki, valószínűleg épp Jókai használta először egyik regényében.

⁷⁷¹ JÓKAI: *A tengerszemű hölgy*

⁷⁷² JÓKAI 1912. 199–200. p.; *A tengerszemű hölgy*.

A Csokonai-mente (vagy magyar frakk) ujjatlan dolmányból, kerek aljú, mindig felöltve hordott mentéből álló 18. századi öltözetegyüttes.

A kossuthka Kossuth jellegzetes, bő, hasított ujjú dolmányáról kapta a nevét.

Vatermördernek a férfing keményített, arcközépig felálló gallérját nevezték.

A süveg magas, hengeres férfifejfedő, az Alföldön kun vagy túri süveg néven alacsonyabb karimájú változata volt elterjedt. A nemesi viseletből került paraszti használatba a 17–18. században.

A kvekker karcsúsított rövid férfikabát.

⁷⁷³ VADNAY 1886. 173. p.

⁷⁷⁴ JÓKAI: *A tengerszemű hölgy*

A kibontakozó nemzeti ruhamozgalom kapcsán a szerzőket két táborra lehet osztani aszerint, hogy milyen szerepet tulajdonítottak maguknak a mozgalom kibontakozásában. Egyesek saját magukat – országos vagy helyi szinten – a mozgalom kezdeményezőiként ábrázolták, mások csak arról emlékeztek meg, hogy a nemzeti viselet felöltésével önként, vagy valamilyen kényszer hatására csatlakoztak hozzá. Az emlékiratok alapján úgy tűnik, hogy ez alkalommal valóban divattá vált a nemzeti öltözet. Móricz Pál például így emlékezett: „A nemzeti viselet általánossá lett. Mindenki föl húzta a szűk nadrágot, a magyar sarkantyús csizmát, pitykés dolmányt, és fölcapta a tollas kalapot.” „A magyar nők föl vették a pártát, a csipke-kötőt és a bársony-fűzőt; a leányok nemzeti színű szalagokat fűztek a hajukba. A társadalom minden rétegében feltűnt a magyar szellem, mely magával ragadta a szintén elnyomott nemzetiségeket is.”⁷⁷⁵ Szemere Bertalan 1859-ben nem tartózkodott Magyarországon, naplóját emigrációban vezette, a magyar divat híre azonban hozzá is eljutott: „a nemzeti viselet újra nemcsak divatba jött, sőt teljesen elnyomta a németet: attila, szűk nadrág, kucsma, pártá még a bálokban is, – sőt egy új ruhát találtak, mit budának neveztek.”⁷⁷⁶ Ugyanígy Kossuth, aki levelezőin keresztül is részletesen értesült a nemzeti divatmozgalomról, emlékiratában maga is szólt a nemzeti öltözet elterjedéséről, például beszámol arról, hogy 1859 novemberében Pesten már nem lehetett (a női nemzeti dísz- és ünnepi öltözethez szükséges) arany és ezüst csipkét vásárolni, hanem hozatni kellett.⁷⁷⁷ Magát a jelenséget a divatlapokhoz hasonlóan értelmezte, ami részben valószínűleg azzal is magyarázható, hogy az emigrációban, a levelezők beszámolóí mellett, a sajtóból követhette a magyarországi eseményeket: „Nemzeteknél, melyeknek nemzeti léte, nemzeti egyénisége nem conserváltatik, az európai szokástól eltérő öltözködés, – igen helyesen – ünnepélyes alkalmakra tartatik fenn, de a mindennapi használatban olyan különcködés volna, melynek sem indoka, sem értelme nincs. Hanem amely nemzetnek nemzet léte, nemzeti egyénisége örökös ostromnak van kitéve, az helyesen cselekszik, ha semmit sem hanyagol el, a mivel nemzeti egyéniségét asserálhatja a világ előtt.”⁷⁷⁸ – Kossuth ezekkel a mondatokkal a magyar nemzeti öltözködés létjogosultságát a magyar nemzet különleges, a nyugat-európai nemzetekétől eltérő, veszélyeztetett helyzetével indokolta.

Az emlékezések elsősorban a nemzeti (öltözeti) mozgalmat (is) kiváltó okok megnevezésében, illetve abban térnek el egymástól, hogy az emlékezők hogyan ábrázolják saját szerepüket és részvételüket. Pauler Tivadar naplója és Vadnay Károly emlékirata szerint

⁷⁷⁵ MÓRICZ 1891. 203. p.

⁷⁷⁶ SZEMERE 2005. 1859. decemberi bejegyzés

⁷⁷⁷ KOSSUTH 1881. II. 60. p.

⁷⁷⁸ KOSSUTH 1881. II. 60. p.

a fordulatot az 1857. évi jogászbál jelentette, ahol az ifjúság nagy része attilában, a leányok pedig „magyar köntösben” jelentek meg. Pauler naplóbejegyzéseiből kiderül, hogy mekkora jelentőséget tulajdonított e változásnak, arról azonban nem számolt be, hogy ő maga csatlakozott-e a fiatalság kezdeményezéséhez.⁷⁷⁹ Podmaniczky ezzel szemben ugyanerről a bálról azt írta: a várakozások, miszerint a meghívottak magyar díszruhában fognak megjelenni, nem váltak ugyan valóra, „de azóta a delej már megvolt a levegőben s egyre izgett-mozgott.”⁷⁸⁰ Pauler és Podmaniczky akár részt is vehettek az 1857. évi bálban, ellentétben a náluk jóval fiatalabb Mikszáthtal, aki úgy tudta, hogy a jogászbálon már nemcsak az ifjúság, hanem az idősebbek is „jobbádán magyarban jelentek meg.”⁷⁸¹ Mások az egész országra kiterjedő nemzeti mozgalom kezdetét a protestáns pátenshez (Móricz Pál), a Kazinczy-ünnepségekhez (Szűcs Sámuel) vagy Solferinóhoz (Viola, Eötvös Károly⁷⁸²) kötötték; Krasznay Péter a divatmozgalom kezdetét az októberi diplomával hozta összefüggésbe, szerinte a magyar ruhába öltözés tüntetés volt a császári leirat ellen.⁷⁸³ Váry Gellért emlékezése szerint is az októberi diploma volt az az esemény, amely után „az egész ország férfijai és asszonyai magyar ruhába bújtak.”⁷⁸⁴ Podmaniczky viszont ennél korábbra tette az átöltözés időpontját: „1859. augusztus havában öltöttük fel a magyar nemzeti viseletet, – amint gróf Eszterházy István mondá: ugrottunk belé a magyar nadrágba és csizmába.”⁷⁸⁵

A szerzők a mozgalom kezdeteit több emlékiratban is összeesküvés-szerű, mítoszi mozzanatként jelenítették meg, igyekeztek meghatározni azokat a személyeket, akik egyszer csak arra az elhatározásra jutottak, hogy kizárólag magyar öltözetben fognak járni. Eltérték azonban az ősforrás megjelölésében. Az emlékező szövegek abban megegyeznek, hogy a magyar ruhamozgalom Pestről indult, és a szerzők valamennyien őriztek valamiféle emléket a mozgalom kezdetéről, de a legendák kódéba vesző kezdetek megsokszorozódva állnak előttünk. Ebben az emlékezet működésének törvényszerűségei mellett az írói szándékok különbözősége is szerepet játszhat: ahány emlékirat, annyi változat – annyi azonban bizonyos, hogy a szerzők szívesen helyezték magukat, vagy a számukra valamilyen szempontból fontos személyeket az események középpontjába.

⁷⁷⁹ PAULER 1857. január 28., január 31. OSZK Quart.Hung. 2611/1–2.; VADNAY 1886. 114. p.

⁷⁸⁰ PODMANICZKY 1887. III. 74. p.

⁷⁸¹ MIKSZÁTH 1907. II. 24. p.

⁷⁸² EÖTVÖS é.n. Eötvös Károly (Mezőszentgyörgy, 1842 – Budapest, 1916) író, újságíró, ügyvéd, politikus.

⁷⁸³ KRASZNAY 1998. 181. p. Krasznay Péter (Ökörítő, 1830 – ?, 1916) birtokos, szolgabíró.

⁷⁸⁴ VÁRY 1985. 27. p. Váry Gellért (Csongrád, 1843 – Nyitra, 1929) piarista tanár.

⁷⁸⁵ PODMANICZKY 1887. III. 87. p.

Váli Mari (Jókai unokahúga) emlékirata szerint a magyar ruhamozgalmat Jókai indította 1859-ben: „...midőn egy napon karneolgombos atillát s panyókára vetett, egyszerű zsinóros posztómentét öltve, sétálni vezette ezüstcsatos pruszlikot, kicsi bársonymentét s aranycsipkés magyar főkötőt viselő délceg, szép feleségét, pár nap múlva mintegy varázsütésre hemzsegték a pesti utcák festői magyar öltözeteket viselő alakoktól... Mintha mindenki összebeszélt volna, hogy vessünk immár véget a gyászolás sötét idejének! [...] Milyen isteni látvány volt ez az átváltozás! Az új életre ébredő magyar nemzet első megmozdulása!”⁷⁸⁶ Jókai *A Nemzeti Színház múltjából* című könyvében saját kezdeményező szerepére nem, csak a mozgalomban való részvételére utalt, amikor egyes szám első személyben kiáltott föl: „Jaj de szépek voltunk benne!” – vagyis az „egyszerre csak felvett” „ősi ruházatban”.⁷⁸⁷ Egy másik emlékező szövegében viszont már saját magát helyezte az események középpontjába, amikor arról számolt be, hogy a nemzeti öltözet viselését maga kezdeményezte 1860-ban, *Üstökös* című lapjában.⁷⁸⁸ Ezt megerősíti Jókai életrajzírója, Mikszáth, aki szerint Jókai az élclapban közölt versekkel, prózai írásokkal élen járt a nemzeti viselet fölélesztésében, Váli Mari fentebb idézett története azonban Mikszáthnál némileg máshogy hangzik: magát a divatot csak később kezdte követni, amikor a fiatal főurak (Keglevich Béla, Eszterházy István, a báró Balassa-fiúk) „az utcára is kivitték”, vagyis a hétköznapiakban is hordani kezdték magyar öltözetüket. Ekkor „Jókai is atillát és szűk nadrágot húzott, Jókainé pedig a Melinda pruszlikjában jelent meg a Váci utcán.”⁷⁸⁹ Váli Mari egyébként unokabátyja mellett a saját maga számára is biztosított egy szerény helyet a nemzeti divat történetének lapjain. Emlékezésében arról számol be, hogy Jókai kérésére képeket másolt az Eszterházy család történetét tárgyaló régi könyvből, hogy szabója „az egészen eredeti, régi minták után készíthesse megrendelőinek a magyar öltözeteket.”⁷⁹⁰

Jókai csak mellékszereplő Luczián, vagyis Zöldi Márton, színész és színigazgató – valószínűleg színházi legendákon, mások emlékein alapuló – anekdotává formált változatában. Zöldi szerint a nemzeti divat újbóli felélesztéséért a nemzeti színház négy színészét illeti az érdem, akik 1859 október közepén határozták el, hogy ezentúl magyar polgári öltözékben fognak járni. Minél egyszerűbb ruhadarabokat választanak, hogy a polgárokat se riasszák el: „a nemes egyszerűséggel koncipiált atilla elegánsan illeszkedett férfias termetükhöz, a nyakkendő aranyrojtján kívül alig volt valami rajtuk, mit sallangnak

⁷⁸⁶ VÁLI 1955. 218. p. A „gyászolás sötét ideje” valószínűleg utalás arra, hogy 1849 után sok nő gyászruhában járt.

⁷⁸⁷ JÓKAI [1914], 57. p.

⁷⁸⁸ JÓKAI 1904. 25. p.

⁷⁸⁹ MIKSZÁTH 1907. 24. p.

⁷⁹⁰ VÁLI 219. p.

lehetne nevezni.” A nemzeti öltözet elterjesztése inntől kezdve könnyen ment, mindössze körbe kellett járniuk a városban, és az emberek követték őket – „a négy magyar színészben csaknem egy-egy apostolt láttak az udvaron.”⁷⁹¹

A Viola álnéven publikáló szerző korrajzában a nemzeti ruhamozgalom tolnai földesurak (az ötlet szülőatyja Viola szerint Dóry Lajos volt) egy balatoni éjszakában tett fogadalmával indult 1859 nyarán: természetesen ők is arra esküdtek, hogy ezentúl csak magyar öltönyt viselnek. Ezt követte a nemzeti színház színészeinek hasonló tartalmú esküje. A mozgalom azonban csak akkor vált tömegessé, a magyar ruha viselete akkor vált „nemzeti kötelességgé”, amikor a pesti ifjúság – amelyhez a szerző is minden bizonnyal tartozott – 1859 októberében magára öltötte a magyar ruhát: „általános és egyedül salonképes divattá csakis az ifjúságnak ügyes fellépése tette.” Az első látványos demonstrációra 1859 novemberében került sor, amikor harminckét ifjú jogász „díszmagyarban, panyókás mentében, sastollas kucsmával, Magyarország cimerével, sarkantyús csizmával elfoglalták, a színházat zsúfolásig megtöltő közönség riadó tapsai közt helyüket” a nemzeti színház erkélyén, amelyet Vezerle Zsigmond bérelt ki számukra.⁷⁹²

Krasznay Péter és társasága a pesti hírek („a Pesten tanyázó előkelő fiatalság magyar ruhába öltözött és folytonosan abba kezdett járni”) hallatára 1860 novemberében döntött a részvétel mellett: „...egy novemberi estére Nyíry Ferenc sógoromnál átrándultunk, a hol is szóba jött a magyar ruha viselete és még ott azonnal elhatároztuk, hogy másnap reggel bemegyünk Nyíregyházára és már akkor ott lakott Gábor testvéremnél találkozunk és azt is rá beszélvén, [...] egy egy öltözet magyar ruhát varratunk és attól kezdve sohasem öltünk magunkra mást, mint Magyar ruhát.”⁷⁹³

Mivel magyarázták az emlékezők a nemzeti divatmozgalom elsöprő sikerét? Viola szerint a demonstráció eszköze azért éppen a nemzeti viselet lett, mert – szabad sajtó és egyházak hiányában – nem volt más mód „bizonyítani, hogy mi magyarok vagyunk, és azok is akarunk maradni.”⁷⁹⁴ Gyermekeket különösen szívesen öltöztettek népi, vagy népi eredetűnek tartott ruhadarabokba, ezt ugyanis nemigen lehetett megtiltani. Búsbach Péter például egy hölgyről és fiáról számol be, akik 1860 körül gyakran sétáltak a Váci utcában, a kisfiú gatyában, sarkantyús csizmában, szűrben, árvalányhajas pörge kalapban. „Mindenki tudta, a rendőrség is tudta, látta, hogy ez kihívó tüntetés; de mit tegyen? Nem tudott

⁷⁹¹ LUCZIÁN [Zöldi Márton]: *A magyar divat idejéből*. Magyar Salon, 1896. VII. füzet 3–24. p. Luczián a színészek magyar ruhás fényképeit is közli. Zöldi Márton (Békéscsaba 1854 – Budapest 1919) színész, újságíró.

⁷⁹² VIOLA 1878. 6., 25–27. p. A szerző azonosításhoz: GULYÁS 1956.

⁷⁹³ KRASZNAY 1998. 181. p.

⁷⁹⁴ VIOLA 1878. 28. p.

hozzáférni. Hát utóvégre nem szabhatja elő egy anyának, hogy mily öltözetben járassa kis fiát! Nem szabhatja elő a polgároknak a ruhát, melyben egyedül legyen szabad az utcán megjelenni!”⁷⁹⁵ Szavaiból az derül ki, hogy a nemzeti öltözet viszonylag szabad, nehezen szabályozható, mindenki számára könnyen érthető, közösséget formáló kommunikációs eszköz szerepét töltötte be a korszakban.

Arról, hogy az 1860-as évek ruhamozgalma divatjelenség volt-e vagy sem, már megoszlottak a vélemények. Viola a nemzeti öltözet általános viselését nem divatnak, hanem az önkifejezés és az ellenállás eszközének tekintette, így az európai öltözethez való visszatérést sem veszteségként ábrázolta: a magyar ruha viselésére, erre a látványos külsőségre csak addig volt szükség, amíg a nemzetiség veszélyben volt. Az egyes ruhadarabok leírásánál viszont maga is elismerte, hogy azok díszítése, szabása („bizarr ruha divat”) és ára is a divat hatására formálódott: „a divat ezt is méregdrágává tette” – írta a Budáról elnevezett téli felöltőről.⁷⁹⁶ A szerzők többsége azonban Violával ellentétben veszteségként élte meg az öltözködés nemzeties korszakának elmúltát. Váry Gellért a 60-as évekbeli nemzeti felbuzdulás elmúlása fölött kesergett: „De mint minden tüntetés, úgy a magyar ruházati tüntetés is csak szalmatűz volt, mely hamar kialudt” – és mindezt a divat hatalmának tulajdonította.⁷⁹⁷ Hasonlóan vélekedett Eötvös Károly is: „Divatos! Gonosz szó ez. Ez ölte meg a magyar ruhát. Ez és a fényűzés és a mi jó fajunknak oly sokszor emlegetett szalmalángja. Akkor azt hittük: örökké tart a magyar ruha és azt soha többé le nem tesszük.”⁷⁹⁸ Jókai frappáns megfogalmazása szerint a mozgalom „divatnak hosszú volt; nemzeti lelkesedésnek rövid!”⁷⁹⁹

6.4 *Úri vagy népi?*

Ahogy arról az előző fejezetekben már szó esett, a nemzeti öltözék két lehetséges forrása, a paraszti viselet, valamint a régmúlt korok öltözékei közül a reformkorban ez utóbbihoz nyúltak. Bár mindenki elismerte a köznép öltözékének ősi, hagyományt őrző jellegét, szépségét, és a népviseletek megismerése és leírása már a század első felében megkezdődött,

⁷⁹⁵ BÚSBACH 1899. 18. p. Búsbach Péter (Gyöngyös, 1827 – Budapest, 1905) jogtudós, országgyűlési képviselő. A szabadságharcban mint honvédszázados vett részt, majd ügyvédként Budapesten telepedett le.

⁷⁹⁶ VIOLA 1878. 25., 28–29. p.

⁷⁹⁷ VÁRY 1985. 28. p.

⁷⁹⁸ EÖTVÖS é.n. (Az írás 1880-ban keletkezett.)

⁷⁹⁹ JÓKAI 1893. 121. p.

fel sem merült a gondolat, hogy például arisztokraták bújjanak népviseletbe – leszámítva a jelmezbálokat és a korteskedés időszakait, később a vidéki nyaralásokat.

Míg a divatsajtó a nemzeti öltözet divatját leginkább a történelmi, úri magyar viselet felújításaként értékelte (bár, ahogyan a sajtóról szóló fejezetben láttuk, az 1860-as években a népviseletből vett, pontosabban a népinek tartott elemek is fontos szerephez jutottak a nemzeti ruhatár kialakításában, illetve az erről folyó diskurzusban), az emlékirók, amennyiben írtak a nemzeti öltözet eredetéről is, inkább a „néptől” származtatták azt. Az úritól a népiig vezető (nem a valóságban, hanem inkább a diskurzusok szintjén megjelenő) út az emlékiratokban is nyomon követhető. A reformkori szerzők csak ritkán, különleges alkalmak (főleg korteskedés) alkalmából számoltak be népi ruhadarabok viseléséről – kivételt képez a védegyleti évek kékfestője, amelynek – elsősorban a bálozók körében történt – divattá válását Splény szerint „vegyes védegyleti és demokratiai lendület okozta.”⁸⁰⁰

Podmaniczky megemlékezett az 1840-es években varratott szűréről, amelyhez hasonlót – állítása szerint – akkoriban sokan hordtak, valamint az 1847-ben „a bekövetkezendő események előérzetében” vásárolt cifraszűréről⁸⁰¹ is, amelyet (és a frissen beszerzett többi népi, illetve népinek tartott ruhadarabot) az 1848. évi korteskedésről szóló beszámolójában már maga is jelmezként⁸⁰² ábrázolt: „pitykés dolmányt és mellényt, rajthuslit, darutollas kalapot [...] szereztem be, nemrég vásárolt szűröm egészítvén ki azon jelmezt, amelytől azontúlra vagy három hétig megválnom nem lehetett többé.” Podmaniczky jelmeze elérte célját, a korteseket fogadó pestiek örültek a fiatal arisztokrata betyáros, gesztus értékű öltözetének: „Der liberale baron ist ganz a la Milfay (Sobri után a leghírhedtebb rabló) costumirt, bravo, der Kossuth soll leben!”⁸⁰³

Az 1850-es, 60-as évek fordulóján induló divatmozgalomra emlékezők azonban már szinte kizárólag népi eredetű, vagy általuk annak nevezett ruhadarabokat soroltak fel. Váry Gellért szerint 1860 után az is a tüntetés része volt, hogy az úri osztálybeliek is „a magyar nép

⁸⁰⁰ SPLÉNY 1984. I. 535. p. Splény Béla (Pest 1819 – ?, 1899) birtokos, bányamérnök, pénzügyminisztériumi tanácsos.

⁸⁰¹ A rátéttel, hímzéssel díszített szűr 19. században kialakult elnevezése. A cifraszűr viselését annak drágasága miatt a 19. század során egyes megyék és települések korlátozták. Az 1850-es évektől nemzeti szimbólum jellege miatt tiltották. 1859-től a szabók városi, úri használatra is készítették, a divatképeken férfi és női változataival is találkozunk. Vö. FLÓRIÁN 2001. 161–165. p.; GRANASZTÓI–LACKNER é.n.

⁸⁰² A jelmez szót a korabeli nyelvben a mainál távolabb értelemben használták, egy korszakot, nemzetiséget, hivatalt, méltóságot jellemző öltözeteket értettek rajta. A TESZ szerint a szó jelentése: jelképező, jelölő mez. Vö. BALLAGI 1873. Ld. pl. Rómer Flóris akadémiai székfoglalójának címét: *A magyar jelmez*. RÓMER 1989.

⁸⁰³ PODMANICZKY 1887. I. kötet 324. p., II. kötet 188. p. A rajthúzlí hosszú, szűk szárú, oldalt lapos rézgombos, a szár alján esetleg bőrrel borított kék posztónadrág. A 18. században a katonaság közvetítésével került Magyarországra, a pandúrok és csendbiztosok egyenruhája volt, először az alföldi mezővárosi mesterek és gazdák, majd járandóságként cselédek és béresek ruhatárában is megjelent. A német mondat fordítása: „A liberális báró egészen Milfay módjára öltözött, bravó, éljen Kossuth!”

ruháját vették magukra”.⁸⁰⁴ Jókai pedig úgy vélte, az 1860-as évek „politikai nyilatkozatul vehető” magyar divatja a különböző vidékek népviseleteiből átvett részeket összessége volt. Leírásában a nem is olyan rég még nemzeti hősök emlékét felidéző (sőt, részben róluk elnevezett) öltözetek egyesülnek a köznéptől átvett ruhadarabokkal (ez utóbbiak jó része szintén úri, nemesi eredetű volt) „népviselet” címszó alatt. 1860-tól fogva „néhány évig lehetett látni minden utcán, minden szalonban a népviseleteknek minden vidékről eltanult összes sajátosságait: a fodros, rezgős főkötőket, a gyöngyös pártákat, a csipkés kötényeket, dudoros ingvállakat, fűzött válldereket a hölgyeknél; az attilákat, budákat, mentéket, sarkantyús csizmákat a férfiaknál; a darutollas süveg, a cifraszűr, a fűtös guba bejutott a szalonokba is. [...] Ez idő alatt Budapest minden néposztályban valóságos keleties jelleget mutatott.”⁸⁰⁵ A népi elemeknek az úri ruházatba való bekerülésére Berzeviczy Albert is felfigyelt, igaz, ő maga a magyar nemzeti öltözet divatjának tetőpontját jelentő 1860. évben csupán hét éves volt, így csak jóval később tudatosult benne, hogy a szülei által akkor ráadott csikósöltözet révén maga is egy országos politikai mozgalom részesévé vált. Többé-kevésbé kívülről nézve, némi iróniával emlékezett a népi (vagy annak tartott) öltözetbe bűjtatott fiatalurakra, akik „nem érték be a magyaros úri viselettel, hanem lehetőleg népiesek is akartak lenni, rövid pitykés dolmányt viseltek, panyókára vetett szűrt, kezükben fokost; ilyen öltözékekben azután szemükre húzott árvaléány-hajas kalappal, betyáros pose-ban, búsuló szegény-legényként fényképeztették le magukat.”⁸⁰⁶

Eötvös Károly emlékezése mindennek némileg ellentmond, igaz, ő a nemzeti divat időszakában az ország másik végében tartózkodott. *Magyar ruha, magyar pap* című írásából az derül ki, hogy a soproni evangélikus líceum magyar diákjai számára 1859-ben egyáltalán nem volt nyilvánvaló, milyen is a pesti lapokban emlegetett magyar ruha. A környék parasztságának viseletét ugyanis nem tartották a maguk számára megfelelőnek: „El kezdtünk a fölött tanakodni: milyen lehet az a magyar ruha? Mert hogy az a pötyögös nadrág és kurta dolmány, melyet a rábavidéki és hansági paraszt visel, nem valami különös szép s a maturitásra készülő ifjú Magyarországhoz éppen nem illendő...”⁸⁰⁷

Az 1860-as évek magyar ruhadivatját az emlékezők a nemzet politikai és társadalmi egységének kifejeződéseként, az érdekegyesítés diadalaként ábrázolták; a reformkori és az 1860-as évekbeli magyar öltözeti mozgalomról beszámoló szövegek összehasonlítása a nemzetfogalom változását, átalakulását, a népi kultúrának a nemzettudatba való lassú

⁸⁰⁴ VÁRY 1985. 27. p.

⁸⁰⁵ JÓKAI 1893. 119–192. p. 121. p.

⁸⁰⁶ BERZEVICZY 1907. 121. p. Berzeviczy Albert (Berzevice, 1853 – Budapest, 1936) kultúrpolitikus, történész.

⁸⁰⁷ EÖTVÖS é.n. 35. p.

beépülését mutatja.⁸⁰⁸ Ez a nemzeti öltözet esetében nem feltétlenül a valódi paraszti ruhadarabok átvételét jelentette, ezek közül csak néhányval (pl. cifraszűr, fokos) találkozunk az emlékiratokban; azonban az, hogy az emlékezők népinek tartják az 1860-as években divatos magyar öltözet darabjait, kifejezi a „néppel” való közösségvállalás igényét és szándékát. A leírások azonban arról is tanúskodnak, hogy – főként a néhány évtized távlatából visszatekintők némi iróniával emlékeztek a reformkori, illetve 1860-as évekbeli öltözetek jelmezszerűségére. Már említettem a „betyáros pose-ban, búsuló szegény-legényként” fényképezkedő fiatalokat – Berzeviczy szóhasználatával is érezteti, hogy itt nem átélte átöltözésről van szó, hanem pózról, egy szerep felöltéséről. Jókai Petőfi egyik – egyébként más emlékiratokban is felidézett – öltözetét „Peleskei Nótárius-jelmez”-nek nevezte, Podmaniczky cifraszűrről vonatkozó megjegyzését már korábban említettem.⁸⁰⁹ Fest Imre emlékiratában az 1867. évi koronázási bandériumok ruházatának leírásán kívül nem foglalkozott saját és ismerősei külső megjelenésével, és bár hazafiságához nem fér kétség, úgy tűnik, annak külsőségeiben való megnyilvánulásával nem teljesen azonosul: a pesti koronázási ünnepség kapcsán arról elmélkedik, hogy „a XIX. században nincs még egy ország Európában, amelyik ilyen pompás színjátékot tudna rendezni.”⁸¹⁰

6.5 Átöltözések

Az átöltözések vizsgálatával a szokások vagy éppen a divat és általában az öltözködés társadalmi kényszer jellegét figyelhetjük meg, amely alól a nemzeti ruhamozgalom sem volt kivétel. Az átöltözést, a német (vagy más idegen) ruha magyarrá, esetleg a magyar ruha németre való cserélését akár egy nap alatt is többször lehet ismételni: az egyén, a társadalom részeként, folyamatosan alkalmazkodni igyekezett a szokásokhoz, az alkalomhoz, azokhoz a személyekhez, akikkel találkozni szándékozott – nem akart kilógni a sorból.

A reformkori vármegyei életben, az országgyűléseken és általában a politikai és társadalmi eseményeken résztvevők öltözködéssel kapcsolatos legmeghatározóbb élménye szemmel láthatóan a folyamatos átöltözés. Magánemberként, a mindennapokban – néhány régimódi, a hagyományokhoz ragaszkodó urat leszámítva – általában az aktuális divat szerinti

⁸⁰⁸ A népi kultúrának a nemzeti kultúrába való beépüléséről lásd pl. SINKÓ 1989.

⁸⁰⁹ Gvadányi nótáriusa hosszasan kritizálta a Pesten látott divatos öltözeteket, és dicsérte a magyar öltözetet. Alakját a *Napkelet* is felidézte, amikor fiktív leveleket közölt a „feltámadt peleskei nótárius” tollából.

⁸¹⁰ FEST 1999. 112. p. Fest Imre (Szepesváralja, 1817 – Budapest, 1883) politikus, közigazdász.

öltözetet viseltek, azonban amikor magyar nemesként, hivatalos személyként, vagy hivatalos eseményeken jelennek meg, a kiváltságos státus hangsúlyozására magyar ruhát öltöttek (mintegy jelmezbe öltöztek) – így a szerepváltásokat akár naponta többszöri mérlegelés és átöltözés is kísérhette. Az alkalmon és a szerepen kívül figyelembe kellett venni azt a társaságot is, akivel az illető idejét múlatta. „Reggel felöltöztem magyar ruhába, hogy Kussevicshez elmenjek; de a Gróf behivatván s egy instantiát adván a kezembe letisztalás végett, melyben Reviczkytól a követválasztásra 3 heti szabadságot kér, – az időt annak írásával eltöltvén, elkéstem, – így tehát ismét levetkeztem s a Gróf bureaujában Naményit felkerestem, a ki nagy szíveséget mutatott érántam, ő azt mondotta, hogy a felesküvésre nem szükséges magyar ruhában mennem, épen ha a Consiláriusokat és a Cancelláriusokat is sorba kívánnám jární, a mit illő, hogy megtegyek...”⁸¹¹ – jegyezte fel Jászay Pál naplójába 1832 októberében, majd néhány nap múlva így folytatta a bécsi hivatali élmények megörökítését: „Reggel felöltöztem ugyan magyar ruhába, de meggondolván aztat, hogy amúgy a fiákerre sem kell költenem, ismét levetkeztem, s csak német ruhában mentem a Kussevich bureaujába...”⁸¹² A szövegből sajnos nem derül ki, miért is nem lehetett magyar ruhában gyalogolni: nagy feltűnést keltett volna a bécsi utcákon, vagy a sarkantyú akadályozta a sétát, félteni kellett a drága öltözetet, esetleg a magyar nemesi megjelenéshez nem illett a gyalogjárás. Az átöltözés nem csak bécsi tartózkodása idején kísérte Jászay mindennapjait. Például Újhelyen a főispán bevonulása tiszteletére a városba érkezése után átvett magyar öltözetét este ismét lecserélte: „magyar ruhámat levetvén, együtt vacsoráltunk Telekivel Báró Vaynál”.⁸¹³

Átöltözésre kényszeríthetett a magyar ruha – ritkán bevallott, főként a magyar öltözet divatba hozatalának mérsékeltebb hívei vagy ellenzői által emlegetett – kényelmetlensége vagy drágasága is. Jászay a főispáni beiktatás napján a délelőtti ceremónia és látogatások után ismerőseinél ebédel, ahol – a naplóban már sokadszor – átöltözött: „oda német ruhát hozatván, s a magyart, melyben már majd meggyúltam – levetvén, ott ebédeltem”.⁸¹⁴ Vahot Imre emlékiratának hőse, a gyöngyösi Nagy Stefi „arisztokratikus” (arany és ezüst sujtásos kirívó színű dolmány, bő fehér nadrág, sarkantyús csizma) viseletét volt kénytelen

⁸¹¹ 1832. október 19-i bejegyzés. JÁSZAY 1897. 244–245. p. Jászay Pál (Abatújszántó, 1809 – Abatújszántó, 1859) történész.

⁸¹² 1832. október 22-i bejegyzés. JÁSZAY 1897. 245. p.

⁸¹³ 1830. augusztus 4-i bejegyzés. JÁSZAY 1894. 462. p.

⁸¹⁴ 1830. augusztus 5-i bejegyzés. JÁSZAY 1894. 462–463. p.

„demokratikus gúnyára” (pitykés dolmány, kordovány csizma, pörge kalap) cserélni – az átöltözés oka itt az elszegényedés volt.⁸¹⁵

Átöltözéshez vezethetett egy más vidékre, más környezetbe való áttelepülés is. A németes környezetben nevelkedő Podmaniczky Frigyes és testvére például miskolci iskolaévei alatt igyekezett idomulni a magyaros környezethez. Az otthonról hozott „csinos, de más viszonyokhoz való” divatos öltözetüket megbámulták a miskolci fiúk, a Podmaniczky-fiúk „átöltözése” (darutoll, csáti ólmos bot) után viszont „már nem is ríttunk ki annyira, mint eleinte, ami megkönnyíté számunkra a némileg idegenszerű elemekkel való egybeolvadást.”⁸¹⁶ A miskolci szabó segítségével kialakított, a felnőttek viseletét utánzó, meglehetősen eklektikus, de a fiúk önállóságát, függetlenségét kifejező „elvadult külső” azonban az aszódi családi kastélyban nem volt elfogadható, így hazatérésük után pár hét alatt újabb ruhacsere következett: „csinos s módos magyar legénykéek váltak ismét belőlünk.”⁸¹⁷ A nemzeti öltözködés ügyére meglehetősen érzékeny Vahot, akit szülei német szóra küldtek az 1830-as években Gyöngyösről Eperjesre, a Podmaniczky-fiúkkal pont ellentétes irányú átöltözésről számol be: „Csinos, magyar szabású öltönyünket is idegennel cserélték föl.”⁸¹⁸

A ruhatár kicserélését természetesen egy új divat beköszönte is eredményezhette. Az emlékiratok tanúsága szerint a Végegylet divatot csinált, és a honi áruk vásárlását és viselését hirdető mozgalomhoz való csatlakozás maga is divat, szinte társadalmi kényszer lett. A szerzők a Végegylet szerepét emelték ki a pesti társasélet – és ezen belül az öltözködés – nemzetivé alakulásában, ugyanis a honi, vagy honinak mondott alapanyagokból készült öltözetek többnyire egyben szabásukban vagy díszítésükben is magyarok voltak: „Divat lón páholyt tartani a Nemzeti Színházban, kék babos ruhát viselni, Füredi Miska és De Caux Mari népdalait megtapsolni. Adtak kartonruhás estélyeket, s a nagy ebédek francia bor nélkül folytak le” – foglalta össze Degré Alajos a végegyeleti mozgalom társaséletre, szórakozásra gyakorolt hatását.⁸¹⁹ Frankenburg örömdetes fordulatként jellemezte a változást, amelyben saját lapjának is kiemelt szerepet tulajdonított: „magyar szabású öltönyökben, az asszonyok tarajos és búbos fejkötőkben, arany rojtokkal, leányaik ékes pártákban jelentek meg, melyek többnyire az „Életképek”-hez mellékelte és Barabás által rajzolt magyar divatképek után készültek”; „kivetköztünk elkülföldiesedett állapotunkból, s visszatértünk magunkba, híven ragaszkodván ismét nyelvünkhöz, szokásainkhoz és viseletünkhöz, melyet idegen befolyás

⁸¹⁵ VAHOT 1880. I. 54. p.

⁸¹⁶ PODMANICZKY 1887. I. kötet 156., 161. p.

⁸¹⁷ PODMANICZKY 1887. I. kötet 195. p.

⁸¹⁸ VAHOT 1880. I. 70. p.

⁸¹⁹ DEGRÉ 1883. 151. p.

alatt egy ideig megtagadni kényszerültünk”,⁸²⁰ bár megállapítása, úgy tűnik, csak a védegyleti mozgalom néhány évére, és azon belül is csak a társasági eseményekre vonatkozott.

Ugyanakkor a honi divat komoly áldozatokat követelt követőtől, akik nem feltétlenül meggyőződésből váltottak honi ruhára, bár az emlékezők, ha a Védegyletben vagy a nemzeti divatmozgalomban való személyes részvételüket kiemelték, nem említették, hogy számukra nehézséget okozott volna a nyugati divattól való elfordulás. Kivétel azért akadt, a szépeességi származású, az 1840-es években Pesten jurátuskodó Raisz Szilárd felidézte, hogy gyakran látogatta a királyi tábla üléseit, pedig „akkor a jurátusnak csak magyar nadrágban és karddal az oldalán volt szabad bemennie.” – amiből kitűnik, hogy nem szívesen viselte ezt a jurátus-egyenruhát. Néhány év múlva azonban már természetes volt számára, hogy esküvőjére magyar díszöltönyt készíttetett Pesten.⁸²¹ Degré emlékei szerint a mindig választékosan, a legújabb (vagyis nyugat-európai) divat szerint öltöző Kuthy Lajos „csakis erkölcsi kényszerből vetette magát alá” a Védegylet diktálta divatnak, „úszott az árral, s koptatta a gácsi posztót.”⁸²² A mozgalomhoz az öltöztetere mindig nagy gondot fordító Podmaniczky is az elsők között csatlakozott; az áldozat mértékére szóhasználatából következtethetünk: „durva minőségű saloni öltözetet”, azaz gácsi posztó frakkot és honi kék bársony mellényt csináltatott magának.⁸²³ A védegyleti mozgalom azonban nem hatotta át az egész társadalmat, Frankenburg szerint „a »félmagyarok« száma nem csökkent, s maradtak elég számosan, Pesten úgy, mint a vidéken, kik – kivált közhelyeken – nem tudtak, vagy nem akartak »honiak« lenni.”⁸²⁴

Petőfi 1844-ben segédszerkesztői állásával együtt egy új „image” ötletét is megkapta Vahottól. Bár Vahot lelkes támogatója volt a nemzeti jelleg minden megnyilvánulásának, így a nemzeti öltözetnek is, emlékiratában Petőfi átöltöztetését mégis úgy ábrázolta, mintha színészléttől lett volna szó, aki egy előadás erejéig egy másik személyiség, jelen esetben a „nagy nemzeti átalakulás előhírnöke, prófétája” jelmezét húzta magára: „szépen felöltöztettük Petőfit magyar divatlap szerkesztő-segédé, magyar népköltővé, mintha csak a mi magyar nemzeti műzánk papi öltönyt vett volna magára, kivetkőzvé Thália vándorpapi gúnnyájából.” A Vahot által rendezett előadást mintegy fél esztendeig játszották, a jelmeztervező maga a költő volt, elképzeléseinek kivitelezője pedig mecénása, a versben is megörökített Tóth Gáspár pesti szabómester. A közönség – a németes főváros járókelői –

⁸²⁰ FRANKENBURG 1868. 3. kötet 35–36. p.

⁸²¹ RAISZ 48., 90. p.

⁸²² DEGRÉ 1983. 150. p.

⁸²³ PODMANICZKY 1887. II. 81. p.

⁸²⁴ FRANKENBURG 1868. 3. kötet 39. p.

pedig megütközve fogadták az új, szokatlan előadást: „A suszterinasok bámulva futkároztak utánam – idézi Vahot Petőfit – de látván a fokost kezemben, nem mertek gúnyt űzni tisztes ruhámból.”⁸²⁵ Petőfi öltözkédését egy másik emlékező, Sass István is felidézte, és szokatlanságát emelte ki: „Képzeltető, mennyire feltűnt ama köcsögalapos, frakkos és bönadrágos világban övön alul érő, körül prémes, kizsinórozott sötét színű mentéjében, hasonló mellénnyel s szűk szabású nadrágban és csizmában selyemzsinóros fekete nyakkendővel, alacsony, pörge kalapja mellett lengő kócsagtollával.”⁸²⁶ Az ötlet gazdája az öltözkész népiességét emelte ki, azonban annak csak egyes elemei, a pörge kalap, a fokos tekinthető valóban népi eredetűnek, a többi ruhadarab a fél évszázaddal korábbi magyar férfiruhát elevenítette föl. Ugyanekkor, mint ahogy korábban már volt szó róla, a reformkori szabók korszerűsítették, az aktuális divathoz alakították a nemzeti öltözetet, és a népiöltő-jelmeztől megszabadulva Petőfi is hasonló öltözetet, sötét atillát varratott magának.⁸²⁷ Vahot egyébként nem csak Petőfit használta reklámként, az 1850-es években Lisznai Kálmán image-ének kialakításában is hasonló szerepet játszott,⁸²⁸ Jókai Mór pedig azt jegyezte föl róla, hogy a szerkesztő maga is saját divatképei után öltözködött.⁸²⁹

Az átöltözések indokai közül természetesen az eszméket és az öltözkész által hordozott szimbolikus jelentést sem lehet teljesen kizárni. A Bach-korszakról szólva a visszaemlékezések szerzői a viseletek megválasztásának jelképes, a forradalomra és a szabadság elvesztésére emlékeztető jelentőségét emelik ki. „A hölgyek hazaszerte felölték a gyászt, – s az általános divattá lett sötét szürke angol vászon köntöst használnák házi öltönyül. Színes öltözetben e naptól fogva magyar asszonyt vagy leányt sok ideig nem lehetett látni, Batthyány Lajos, a tizenhárom aradi vértanú, Csányi s a többi elvérzett jelesek emlékét tisztelő e közös gyász, mely mintegy testvérré avatá az egész leigázott nemzetet.”⁸³⁰ – emlékezett vissza a szabadságharc utáni évekre Vachott Sándorné. Degré Alajos és aradi társai a forradalomra való emlékezésül („Derék lenne azt újra felkapni...”)⁸³¹ a márciusi napok alatt viselt hevesi pitykés dolmányt vették elő az 1850-es évek elején, amelyet a rendőrbiztos betiltott volna, mert forradalmat látott benne, de a megyefőnök megnyugtatta: Eger környékének népviselete, az ifjúság azért hordja, mert tetszik neki.⁸³¹ A két állítás

⁸²⁵ VAHOT 1880. I. 66. p; Petőfi öltözködéséről ld. RATZKY 2006.; Petőfi öltözködése része volt népi költői image-e felépítésének, állandó irodalmi jelenléte megtervezésének. Ld. MARGÓCSY 1999. 54. p.

⁸²⁶ Sass Istvánt idézi: RATZKY 2006. 28. p.

⁸²⁷ RATZKY 2006. 29. p.

⁸²⁸ SZILÁGYI 2001. 88–89. p.

⁸²⁹ JÓKAI 1912. 199. p.

⁸³⁰ VACHOTT 1887. II. 143–144. p.

⁸³¹ DEGRÉ 1983. 382. p.

természetesen nem zárja ki egymást, a rendőrbiztos és a megyefőnök érve az öltözék két eltérő, de egymással jól megférő funkcióját emelte ki.

Vajda János átöltözése, amelyet Porzó, vagyis Ágai Adolf örökölt meg, a költő gondolkodásában végbement változást teszi szemléletessé. Vajda egy időben a magyarság különállását, a többi nemzettől való keleties elkülönülését hirdette, és Ágai szerint öltözékét ezen eszmének megfelelően válogatta meg: az 1860-as évek elején történt találkozásukat is megörökítő rövid írásában Vajdára adta a korszakban a városi öltözködésben is teret nyelő valamennyi népi, illetve a kortársak által népi eredetűnek tartott ruhadarabot – a tulipános szűrőtől egészen a rojtos gatyaszárig terjedő ironikus felsorolással. Vajdának ez a korszaka azonban nem tartott ki a 60-as évek nemzeti felbuzdulásának kihunytaig: Porzó legközelebb „fehér cilinderben, gérokkban, plundrában” látta viszont européerré átváltozott (és átöltözött) barátját, aki már nem az elkülönülésért, hanem a civilizált európai világhoz való hasonulásért szállt síkra. „Dehogy veszett ki belőle azért a magyar lélek! Csak tisztábbra szűrődött benne.” – értelmezte Porzó a fordulatot, és ezzel saját, távolságtartó véleményét is megismerjük a 60-as éveknek a külsőségekben megnyilatkozó, exkluzív nemzeti mozgalmáról.⁸³²

A korábban említett kényszer olykor kézzel fogható erőszak formájában is megjelent. A nemzetietlen külsejű honpolgárokkal szembeni türelmetlenség és agresszió visszatérő eleme a vizsgált szövegeknek. Viola például beszámolt két, a nemzeti ruhamozgalom 1859-es újraéledése után is következetesen frakkban-cilinderben járó diák megalázásáról, amelynek állítólag az lett a következménye, hogy a két fiatalember eltávozott a fővárosból.⁸³³ Porzó – visszaemlékezése szerint – azért cserélte „bő bugyogóját” magyar nadrágra, mert Vajda beroppantotta köcsögkalapját, és a fizikai agressziót lelki terrorral nyomatékosítva „minden igaz magyar lélek” megbotránkoztatásával vádolta idegenszerűen öltözött barátját. „Csak úgy fölt fejem a bezúzott cilinder alatt. Szűk lett nekem «das deutsche Wamms» s annyira szorult rajtam a bő bugyogó, hogy másnap – magyar nadrágba bújttam a lábszáraimat.”⁸³⁴ Mikszáth is említi, hogy a cilinderek beverése gyakran okozott botrányt Pest utcáin, a színházakban, az éttermekben, kávéházakban.⁸³⁵

A köcsögkalap, vagyis a cilinder gyakori szereplője volt a német és magyar viseletet szembeállító írásoknak, és fontos szerephez jutott a pesti zenetanár Megyeri Károly visszaemlékezésében is. Megyeri saját élete és egész Magyarország történetét bele tudta

⁸³² PORZÓ 1972. 600. p. Gérokk: Általában sötét színű férfikabát; a 19. század közepétől kétsoros, hosszú, elől átmenő szárnyrészekkel (szárny), csak a derék fölött gombolva. Plundra: bugyos szürű férfinadrág.

⁸³³ VIOLA 1878. 26. p.

⁸³⁴ PORZÓ 1972. 600. p. A Wamms német kabátféle volt.

⁸³⁵ MIKSZÁTH 1907. II. 25. p.

sűríteni öt cilinder sorsának anekdotaszerű elbeszélésébe: „Első cilinderem után hat hónapra 1838-ban jött a nagy árvíz Budapesten és vidéken; A második cilinder vásárlás után hat hónapra 1848-ban kitört a forradalom Magyar- és Erdélyország minden területén; A harmadik cilinderem után egy évre 1860-ban forrongásban volt megint az egész ország, és hogy nem lett belőle forradalom, az csupán Deák Ferenc higgadt eljárásának köszönhető; Ezek után már szinte aggódva vettem meg a negyedik cilindert 1890-ben késő ősszel; de ez egyszer nem történt más országos baj, csak az, hogy néhány év múlva Loránt Zeno elvitte a még egészen új cilinderemet és helyette otthagya nekem az ő kopott kalapját. Jó nagy feje van neki is! Ez az ötödik cilinder csak nekem hozott bajt, amennyiben azóta érzem lábaim zsibbadását és elgyengülését. Pedig ez a kalap csak egyszer volt a fejemen, t.i. a zenedétől hazáig.”⁸³⁶ A tanulság – persze igen leegyszerűsített formában – ismét az öltözködés szimbolikus, a „minket” és az „őket” kijelölő és kézzel foghatóvá tevő erejét jelzi: „valahányszor Magyarországon a nemzeti szellem ébredezett a 19. században, mindig az volt az első megnyilatkozása a forradalmi iránynak, hogy a zsidókat kiverték lakásukból, a cilinderkalapokat pedig bevették az embernek a fejébe úgy, hogy alig lehetett kivonszolni a fejet a kalapból.” Így azután 1860 elején, amikor egy vidéki városban lefolyt pogromról olvasott, azonnal vásárolt magának „magyar pörge kalapot, és este mindig abban jártam, nappal egy ideig még mindig cilinder volt a fejemen – addig, míg a cilinderek végkép eltűntek.”⁸³⁷

Porzó és Megyeri történetében szó sem esik arról, hogy a nemzeti ügy iránti lelkesedésből öltöztek volna magyar ruhába – lelkesedés helyett inkább a félelem, az igaz hazafiak csoportjától való különbözőség várható veszélyei irányították döntésüket. Megyeri anekdotikus története jól tükrözi a magát a közélettől távol tartó kisember tanácstalanságát, ahogyan csak nehezen, és semmiképpen sem magától, hanem külső kényszer hatására követi az oly gyakran tűnő változásokat, köztük a divatot is. Megyeri így jellemezte önmagát: „Én mindig nagyon konzervatív voltam, annyira hogy később aztán még akkor is viseltem magyar nadrágot, atillát, mikor Pesten már-már mindenki megint cilinderben és franciaruhában járt.”⁸³⁸

A magát a magyar ruha elterjesztői között ábrázoló Viola korrajza csak a nemzeti ruhamozgalom kibontakozását magyarázta politikai okokkal, a nemzeti divat elterjedését már annak tudta be, hogy „minden valamire való úriember csak magyar díszruhában mert nyilvános helyen mutatkozni.” Kicsit később pedig egyenesen arról írt (egyes szám első

⁸³⁶ MEGYERI 2007. 84. p. Megyeri Károly (Megyer, 1828 – Budapest, 1912) zenetanár. Memoárját 1904-ben írta.

⁸³⁷ MEGYERI 2007. 82. p.

⁸³⁸ MEGYERI 2007. 82. p.

személyben), hogy a magyar ruhát egy csoport „ráparancsolta e nemzetre.”⁸³⁹ Mikszáth Kálmán Jókai-életrajzában a magyar öltözet felelevenítését a honszeretet megnyilvánulásaként értelmezte, de a nemzeti viselet elterjedése, divattá válása kapcsán már ő is a kényszerszert hangsúlyozta: „A nemzeti ruha már bizonyos immunitást kölcsönöz, minélfogva sietnek azt fölvenni olyanok is, akik nem szeretik, mert ha nem is kényelmesebb, de biztosabb.”⁸⁴⁰

6.6 Összegzés

Az emlékiratokból kiderül, hogy abban a korban, amikor a konfekció még nem volt általános (bár létezett), és az emberek javarészt készítették, vagy maguk varrták ruháikat, a divat és a szokások által nyújtott keretek kitöltésében a szabók és más kézművesek, valamint a megrendelők ízlése és fantáziája is jelentős szerepet játszott: így volt ez a magyar öltözet esetében is, amelyet a divatsajtó és a divattörténetek a korábban már részletesen bemutatott okok miatt mindvégig az ősi hagyományhoz való visszatérésként igyekeztek ábrázolni. A nemzeti öltözet változatossága, az egyéni ízléshez igazodó változatainak sokasága az egész vizsgált korszakra jellemző volt. Az emlékiratok olvasásával feltárt ismeretanyag érvényessége korlátozott, és ahogyan a sok egymás mellé helyezett egyéni emlékezetből nem lesz kollektív emlékezet, úgy az egyes egyének öltözködési gyakorlatának összesítése sem elegendő ahhoz, hogy magára a divatra következtessünk belőle. Bizonyos tendenciák azonban az emlékező szövegek elemzésével is kirajzolódnak: látható például, hogy míg a reformkorban a nemzeti öltözet (természetesen csak a városi, úri viseletről van szó) nem volt általánosan elterjedt, az 1859 utáni nemzeti ruhamozgalom esetében minden bizonnyal beszélhetünk divatról; és az is világossá vált, hogy a nemzeti öltözet felhúzására nemcsak az általa kifejezhető eszmében való hit motiválhatta az egyéneket. A 19. századi divatlapokban a divat szinte kötelezően visszatérő állandó jelzője, a „zsarnok” így ebben a kontextusban új értelemmel telítődik, és úgy tűnik, a nemzeti divat propagálói olykor valódi „divatdiktátorok” voltak.

⁸³⁹ VIOLA 1878. 28. p.

⁸⁴⁰ MIKSZÁTH 1907. II. 25. p.

7. Befejezés

A magyar ruha felelevenítése, illetve megújítása, a magyarnak tartott öltözeti elemek felhasználása, beemelése az öltözködésbe a politikai vitákhoz kapcsolódva a nemzeti egységet, a magyar nemzet eredetiségét, függetlenségét, életképességét volt hivatva kifejezni. A megjelenés (elképzelt és propagált) egysége az eszmék és célok egységét sugallta. A nemzeti divat a párizsi divat által képviselt kozmopolita identitással szemben a magyar nemzeti identitás kifejezését kínálta. Az öltözködés szintjén mindez azt jelentette: szembe kell fordulni a külföldről származó mintákkal, fel kell hagyni azok másolásával, meg kell tagadni magát a divatot, helyette azt kell felhasználni, ami itthon található, formakincsből és – a védegyleti korszakban – anyagból egyaránt. A divat tagadása azonban új divatot hívott életre, amely nem maradhatott érintetlen a világdivat hatásától sem, és a nemzeti öltözet éppen divatjelenség-volta miatt nem lett az egész, modern értelemben vett nemzet tulajdona – rövid uralkodása alatt is folyton megújult, csak azok tudták követni, akik amúgy is megengedhették maguknak a divatok követését.

A 19. századi nemzeti öltözetnek a nemesi történeti, rendi öltözet volt a kiindulópontja, amelyhez a század második felében új jelenséggént járult a népinek tartott elemek beépítése a nemzeti öltözetbe, vagy legalábbis a népre és a népviseletre való fokozottabb hivatkozás a nemzeti öltözet diskurzusában. A nemzeti divatmozgalom (párhuzamosan a nemzetfogalom alakulásával, tágulásával) valójában egy szűk kör hagyományának az egész, modern nemzetre való kiterjesztésére irányult. A nemzeti öltözet új jelentést kapott, állandósulásához, szokássá válásához azonban nem volt elég a propaganda. A propagálók azt szerették volna, ha a nemzeti öltözet nem válik divattá, ha a magyarok nem divatból, utánzási vágyból, hanem meggyőződésből, az ősök iránti tiszteletből, a nemzethez való tartozásuk kifejezéséként öltöznek magyarba – szemrehányásaik azonban jelzik, hogy ez a kívánságuk nem teljesült maradéktalanul. A pesti, városi és úri közönség a propaganda, a divat és a társadalmi kényszer hatására vették fel a magyar ruhát (természetesen a politikai események és a hatásukra bekövetkezett nemzeti felbuzdulás szerepét sem szeretném kisebbíteni vagy elvitatni), de számára a magyar nemzeti öltözet, amely eltávolodott attól a közegtől, amely létrehozta, nem volt élő hagyomány.

8. Felhasznált irodalom

Publikált források

Naplók, emlékiratok

- BERZEVICZY 1907. BERZEVICZY ALBERT: *Régi emlékek 1853–1870*. Budapest, 1907.
- BÚSBACH 1899. DR. BÚSBACH PÉTER: *Egy viharos emberöltő. Korrajz I–II*. Budapest, 1899.
- DEGRÉ 1983. DEGRÉ ALAJOS: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1983.
- EÖTVÖS é.n. EÖTVÖS KÁROLY: Magyar ruha, magyar pap. In: *Eötvös Károly munkái*. VI. kötet. *Emlékezések*. Budapest, é.n. 32–39. p.
- FEST 1999. FEST IMRE: *Emlékirataim*. Budapest, 1999.
- FRANKENBURG 1868. FRANKENBURG ADOLF: *Emlékiratok*. I–III. Pest, 1868.
- JÁSZAY JÁSZAY PÁL naplója. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4 (1894) 86–101., 209–229., 360–377., 456–484. p.; 5 (1895) 95–108., 219–250., 366–378., 476–487.; 6 (1896) 92–115., 239–245., 364–376., 482–496. p.; 7 (1897) 109–117., 240–248., 362–368. p.
- JESZENSZKY 2010. *Jeszenszky-krónika 1818–1900. Egy mezővárosi kisnemes és emlékezései a XIX. századból*. Az emlékezést sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta, és az utószót írta: DOBSZAY TAMÁS. Budapest, 2010. <http://mek.oszk.hu/08600/08669/08669.pdf> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 24.)
- JÓKAI 1893. JÓKAI MÓR: Budapesti élet. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. IX. kötet. Budapest, 1893. 119–192. p.
- JÓKAI [1890.] Jókai Mór: *A tengerszemű hölgy*. <http://mek.oszk.hu/00700/00703/html/jokai4.htm> (Utolsó letöltés: 2010. április 13.)
- JÓKAI 1904. JÓKAI MÓR: Önéletírásom. In: *Jókai Mór önmagáról*. Budapest, 1904. 1–97. p.
- JÓKAI 1912. JÓKAI MÓR: A varázs-ing. In: JÓKAI MÓR: *Az én életem regénye*. Budapest, 1912.

- JÓKAI [1914.] JÓKAI MÓR: *A Nemzeti Színház múltjából*. Budapest, [1914.]
- KÁNYA 1998. KÁNYA EMÍLIA: *Réges-régi időről: egy 19. századi írónő emlékiratai*. Budapest, 1998.
- KERESZTESI 1868. KERESZTESI JÓZSEF: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén. Keresztesi József egykorú naplója*. Pest, 1868.
- KRASZNAY 1998. „*Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...*” [a szöveget gond. FORRAI IBOLYA és ÁRVA JUDIT] [a bevezetőt írta és a névmutatót összeáll. BENDA GYULA]. Budapest, 1998.
- KOSSUTH 1881. KOSSUTH LAJOS: *Irataim az emigrációból*. I–III. Budapest, 1881.
- KÖLCSEY 1826. KÖLCSEY FERENC: *Nemzeti hagyományok*. In: *Kölcsey Ferenc összes költeményei – Nemzeti hagyományok – Parainesis*. Budapest, 2008.
- LAUKA é.n. LAUKA GUSZTÁV: *A műltről a jelennek*. Budapest, é.n.
- MEGYERI 2007. MEGYERI KÁROLY: *Életemből emlékek. A tizenkilencedik század Budapestjéről mesél a zenede szókész tanára s a rajzoskedvű számvevőszéki tanácsnok*. A bevezetőt írta, Megyeri Károly visszaemlékezését szerkesztette, Than László rajzait válogatta, rendezte és kommentálta BUZA PÉTER. [Budapest], 2007.
- MIKSZÁTH 1907. MIKSZÁTH KÁLMÁN: *Jókai Mór élete és kora I–II*. Budapest, 1907.
- MÓRICZ 1891. MÓRICZ PÁL: *Emlékezzünk régiekről. Rajzok a nem rég múlt időről*. Budapest, 1891.
- PAULER PAULER TIVADAR: *Napi jegyzetek*. (Lelőhely: OSZK Quart.Hung. 2611/1–2.)
- PETRICHEVICH 1941. Petrichevich Horváth Lázár naplója. In: *A Petrichevich család naplói*. Közli BÁRÓ PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL. Budapest, 1941.
- PODMANICZKY 1887. PODMANICZKY FRIGYES: *Naplótöredékek 1824–1886*. I–IV. Budapest, 1887.
- PODMANICZKY 1984. PODMANICZKY FRIGYES: *Egy régi gavallér emlékei*. Budapest, 1984.
- PORZÓ 1972. PORZÓ [ÁGAI ADOLF]: Egyedül. Emlékezések Vajda Jánosról.

- In: *Vajda János Összes Művei*. IV. kötet. *Szépprózai Írások*. Budapest, 1972. 599–602. p.
- RAISZ RAISZ SZILÁRD (KONSTANTIN) *emlékirata*. (Lelőhely: OSZK Fol. Hung.3163)
- RETTEGI 1970. RETTEGI GYÖRGY: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. Bukarest, 1970.
- SLACHTA 2004–2007. „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója*. [A naplót közreadja Katona Csaba.] Győr, 2004–2007.
- SLACHTA 2006. „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója*. Harmadik kötet. Győr, 2006.
- SPLÉNY 1984. SPLÉNY BÉLA: *Emlékiratai*. I–II. Budapest, 1984.
- P. SZATHMÁRY 1884. P. SZATHMÁRY KÁROLY: *Emlékirataim*. Szilágy-Somlyó, 1884.
- SZEMERE 2005. SZEMERE BERTALAN: *Napló (1849–1861)*. Miskolc, 2005.
- SZÜCS 2003. SZÜCS SÁMUEL: *Naplói (1835–1864)*. Miskolc, 2003.
- TANÁRKY 1961. TANÁRKY GYULA: *A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866)*. Budapest, 1961.
- VACHOTT 1887. VACHOTT SÁNDORNÉ: *Rajzok a múltból*. I–II. Budapest, 1887.
- VADNAY 1886. VADNAY KÁROLY: *Elnémult idők. Emlékezések*. Budapest, 1886.
- VAHOT 1880. VAHOT IMRE: *Emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*. I–II. Budapest, 1880.
- VÁLI 1955. VÁLI MARI: *Emlékeim Jókai Mórról*. Budapest, 1955.
- VÁRY 1985. VÁRY GELLÉRT: A Bach-korszak Csongrádon. In: *A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából*. I–II. [A köt. anyagát felkutatta, vál., szerk., az előszót, a bevezetőket és a jegyzeteket írta TÓTH GYULA]. Budapest, 1985.
- VIOLA 1878. VIOLA [VEZERLE GYULA]: *Visszaemlékezések. Korrajz az 1860–61-iki időszakról*. Vác, 1878.

Egyéb publikált források

- Adress-Kalender* *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahr 1867 herausgegeben von Gebrüder Pollak.* Pest, 1868.
- ARANY 1952. *Arany János Összes Művei* VI. Budapest, 1952.
- ARANY 1963. *Arany János Összes Művei* XII. Próza Művek 3. Sajtó alá rendezte NÉMETH G. BÉLA. Budapest, 1963.
- BARABÁS–VAJDA 1859. *Magyar képek albuma.* BARABÁS MIKLÓS rajzai után aczélba metszve. Szövege VAJDA JÁNOSTÓL. Pest, 1859.
- BLASKOVITS 1839. BLASKOVITS, A.: *Pester und Ofner Wegweiser, Gemeinnütziger Kalender für alle Stände Ungarns, auf das Gemein-Jahr 1839, welches aus 365 Tagen besteht.*, Ofen, 1839.
- CZAGA–JANCSÓ 2001. CZAGA VIKTÓRIA – JANCSÓ ÉVA: *Pest-Budai nemzetőrök 1848–1849. Dokumentumok a fővárosi nemzetőrség történetéhez.* Budapest, 2001.
- DÁVID 1994. *1850. évi erdélyi népszámlálás.* DÁVID ZOLTÁN, DR. Budapest, 1994.
- DESSEWFFY 1818. DESSEWFFY JÓZSEF: *Bártfai levelek. Írta Döbrentei Gáborhoz Erdélybe gróf Desőfi József 1817-ben.* Sárospatak, 1818.
- FÉNYES 1843. FÉNYES ELEK: *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geográfiai tekintetben.* Pest, 1843.
- HENSZLMANN 1990. HENSZLMANN IMRE: Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt. In: Uő: *Válogatott képzőművészeti írások.* Szerk. TIMÁR ÁRPÁD. Budapest, 1990. 7–146. p.
- ILLYEFALVI é.n. ILLYEFALVI I. LAJOS: *Pest polgárai, 1686–1848.* Kézirat. (Lelőhely: Budapest Főváros Levéltára)
- JÓKAI 1984. JÓKAI MÓR: *És mégis mozog a föld.* Budapest, 1984.
- KASSICS 1835. KASSICS IGNÁC: *A Magyar Országi mester-embereket, ezeknek legényeit és tanítványait, nem különben a mester czéheket illető kegyelmes királyi rendeletek kivonatai.* Bécs, 1835.

- KEMPELEN 1863. KEMPELEN: GYÖZÖ: „*Herostratiadák*”. *Felelet Arisztideésznek az „Önbírálatra” és „Polgárosodásra”*. Pest, 1863.
- Mausoleum *Mausoleum regum et ducum Hungariae. A magyar királyok és hercegek arcképcsarnoka. 1664, Nürnberg, Endterek nyomda.* Budapest, 2005.
- MÓTH 1833. MÓTH ENDRE *Rövid értekezés a nemzetiségről*. Pest, 1833.
- NAGY 1828. NAGY, LUDOVICUS 1828: *Notitiae politico-geographico statisticae incluty regni Hungariae Partiumque eidem*. Buda, 1828.
- Az Országos Védegylet alapszabályai és alakulásának rövid leírása.* [Pozsony], [1844.]
- PAUR 1978. *Pest-budai figurák az 1830-as évekből.* Max Paur von Felix vázlatgyűjteménye. Budapest, 1978.
- SZOKOLAY 1846. SZOKOLAY ISTVÁN: *Czéhek és iparszabadság*. Pest, 1846.
- VAHOT 1862. *Az 1862. évi világiállás magyar emlékkönyve.* Szerk. VAHOT IMRE. Pest, 1862.
- VAJDA 1970a. Önbírálat. Írta Arisztidesz. [1862.] In: *Vajda János Összes Művei. Politikai röpiratok*. Budapest, 1970. [5]–76. p.
- VAJDA 1970b. Polgárosodás. Írta Arisztidesz. [1862.] In: *Vajda János Összes Művei. Politikai röpiratok*. Budapest, 1970. [77]–176. p.

Szótárak, lexikonok, bibliográfiák

- BALLAGI 1873. BALLAGI MÓR: *A magyar nyelv teljes szótára*. Pest, 1873.
- BUSA 1986. V. BUSA MARGIT: *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. I–II.* Budapest, 1986.
- BUSA 1996. V. BUSA MARGIT: *Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867.* Budapest, 1996.
- CZUCZOR–FOGARASI 1862. CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS: *A magyar nyelv szótára*. Pest, 1862.
- GULYÁS 1956. GULYÁS PÁL: *Írói álnévlexikon*. Budapest, 1956.
- SZINNYEI 1891–1914. SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV.* Budapest, 1891–1914. Utánnyomat, Budapest, 1980–1981.

- TESZ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I–IV. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1967–1984.
- ÚMÉL *Új Magyar Életrajzi Lexikon.* I–VI. Főszerk. MARKÓ LÁSZLÓ. Budapest, 2001–2007.

Szakirodalom

- ALBERT 1999. ALBERT RÉKA: La Grande Plaine hongroise, symbole national. Genèse d'un imaginaire, XVIIIe–XXe siècles. In: *Villes et campagnes en Hongrie XVIe–XXe siècles.* Ed. LAGRAVE, ROSE-MARIE Budapest, 1999. 11–37. p.
- ALBERT 2006. ALBERT RÉKA: Egy életre kelt nemzeti sztereotípiá emlékezete. In: *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből.* Szerk. CZOCH GÁBOR – FEDINEC CSILLA. Budapest, 2006. 123–140. p.
- ALBERT 2009. ALBERT RÉKA: Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére. *Korall*, 10 (2009) november 26–40. p.
- ANDERSON 2006. ANDERSON, BENEDICT: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Budapest, 2006.
- BARTHES 1999. BARTHES, ROLAND: *A divat mint rendszer.* Budapest, 1999.
- BASICS 2006. BASICS BEATRIX: A viseletsorozatok hagyománya a 19. században és a századfordulón. In: *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen.* Szerk. ÖRINÉ NAGY CSILLA. Gödöllő, 2006. 49–56. p.
- BAYER 1887. BAYER JÓZSEF: *A nemzeti játékszín története.* I–II. Budapest, 1887.
- BÁCSKAI 1996. BÁCSKAI VERA: Budapest and its Hinterlands: the Development of Twin Cities 1720–1850. In: *Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe.* Eds. CLARK, PETER – LEPETIT, BERNARD. Aldershot – Burlington, USA – Singapore – Sydney, 1996. 183–197. p.

- BÁCSKAI 2002. BÁCSKAI VERA: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2002.
- BÁCSKAI 2006. BÁCSKAI VERA: *A régi polgárságról*. In: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Szerk. KÖVÉR GYÖRGY. Budapest, 2006. 15–37. p.
- BALASSA 1968. BALASSA IVÁN: Adatok az egri szabócéh történetéhez. In: *Egri Dobó István Múzeum Évkönyve VI*. 1968. 249–261. p.
- BELITSKA-SCHOLTZ BELITSKA-SCHOLTZ HEDVIG: Színházi jelenet- és szerepképek. In: *Művészet Magyarországon 1830–1870*. I–II. Szerk. SZABÓ JÚLIA – SZÉPHELYI GYÖRGY. Budapest, 1981. 107–114. p.
- BENDA 2004. BENDA KÁLMÁN: A magyar nemesi mozgalom 1790-ben. In: BENDA KÁLMÁN: *A nemzeti hivatástudat nyomában*. Budapest, 2004. [236]–266. p.
- BERLÁSZ 1967. BERLÁSZ JENŐ: A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc kori céhszabályozás. 1790–1840. *Századok*, 100 (1967) 3–4. sz. 546–582. p.
- BERZEVICZY 1922–[1937.] BERZEVICZY ALBERT: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865*. I–IV. Budapest, 1922–[1937.]
- BISZTRAY 1948. BISZTRAY GYULA: A prenumeráció. Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből. In: *Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez*. Budapest, 1948. 177–200. p.
- Budapest története* *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest története 3*. Szerk. KOSÁRY DOMOKOS. Budapest, 1975.
- CENNERNÉ 1972. CENNERNÉ WILHELM B GIZELLA: 16–19. századi grafikus viseletsorozatok Közép-Európa nemzetiségi életének és társadalmi helyzetének képes forrásai. *Folia Historica*, 1 (1972) 23–43. p.
- CHARTIER 1989. CHARTIER, ROGER: Le monde comme representation. *Annales ESC*, 44 (1989) 6. sz. 1505–1520. p.
- CZOGH 2004. CZOGH GÁBOR: A városi polgárság nemzeti hovatartozásának kérdése Magyarországon a 19. század közepén. In: *Nemzet a*

- társadalomban.* Szerk. FEDINEC CSILLA. Budapest, 2004. 49–65. p.
- CSER 1996. CSER ERIKA: Az érdekegyesítés határai, a Védegylet alapító tagságának történeti-szociológiai vizsgálata. In: *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák.* Szerk. LIPTÁK DOROTTYA – RING ÉVA. Budapest, 1996. 198–213. p.
- DÁVID 1994. *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás.* Szerk. DR. DÁVID ZOLTÁN Budapest, 1994.
- DÁVIDHÁZI 2004. DÁVIDHÁZI PÉTER: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Budapest, 2004.
- DEÁK 1995. DEÁK ÁGNES: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben. *Aetas*, 10 (1995) 4. sz. 27–59. p.
- DEÁK 2000. DEÁK ÁGNES: *Nemzeti egyenjogúsítás. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860.* Budapest, 2000.
- DEMME 2009. DEMME JÓZSEF: Az irodalom (szociális) hálójá. Közelítések Vahot Imréhez. *Sic itur ad astra*, 20 (2009) 59. sz. 253–268. p.
- DÓKA 1970. DÓKA KLÁRA: *A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években.* Budapest, 1970.
- DÓKA 1979. DÓKA KLÁRA: *A pest-budai céhes ipar válsága (1840–1872).* Budapest, 1979.
- DOMONKOS 1960. DOMONKOS OTTÓ: *A soproni ruházati ágak története.* Budapest, 1960.
- DOMONKOS 1981. DOMONKOS OTTÓ: *A magyarországi kékfestés.* Budapest, 1981.
- DOMONKOS 1997. DOMONKOS OTTÓ: *A magyarországi céhes szabók mintakönyvei.* 1997.
- F. DÓZSA 1989. F. DÓZSA KATALIN: *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945.* Budapest, 1989.
- F. DÓZSA 1991. F. DÓZSA KATALIN: Öltözködés és divat. In: *Széchenyi és kora.* [A kiállítást rend KÖRMÖCZI KATALIN, ŐZE SANDOR.] Budapest, 1991. 239–266. p.
- F. DÓZSA 1997. F. DÓZSA KATALIN: Budapest – Divatváros. A magyar divattervezés rövid története. In: *Tanulmányok Budapest*

- Múltjából*, XXVI (1997) 89–108. p.
- F. DÓZSA 1998. F. DÓZSA KATALIN: A képfestő az „úri divatban.” In: *„Isten áldja a tisztességes ipart” Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére*. Sopron, 1998. 173–181. p.
- F. DÓZSA–HEGYINÉ 2003. *Párizs és Budapest a divat tükrében*. Szerk. F. DÓZSA KATALIN – HEGYINÉ DÉRI ERZSÉBET. Budapest, 2003.
- F. DÓZSA 2007. F. DÓZSA KATALIN: Batthyány Lajos és a divat. *Honismeret*, 35 (2007) 6. sz. 23–25. p.
- ERDÉLYI 1970. ERDÉLYI ILONA, T.: *Irodalom és közönség a reformkorban*. *Regélő Pesti Divatlap*. Budapest, 1970.
- FARKAS 2006. FARKAS ZSUZSA: A népi életkép tradíciója a magyar festészetben. In: *A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Szerk. ÖRINÉ NAGY CSILLA. Gödöllő, 2006. 32–48. p.
- FÁBRI 1998. FÁBRI ANNA: Kazinczy-ünnepségek. In: *Kegyelet és irodalom*. Szerk. KALLA ZSUZSA. Budapest, 1998.
- FEJŐS 1991. FEJŐS ZOLTÁN: Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: *Népi kultúra és nemzettudat*. Szerk. HOFER TAMÁS. Budapest, 1991. 143–158. p.
- FEJŐS 2006. FEJŐS ZOLTÁN: A néprajzi műgyűjtés kezdetei. In: *Huszká József a rajzoló gyűjtő*. Szerk. FEJŐS ZOLTÁN. Budapest, 2006. 230–243. p.
- FLÓRIÁN 1991. FLÓRIÁN MÁRIA: „Magyar ruha” európai tükrében. In: *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Szerk. HALÁSZ PÉTER. Budapest, 1991. 339–344. p.
- FLÓRIÁN 1994. FLÓRIÁN MÁRIA: A céhes mesterek termékeinek árazása. In: *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Szerk. KISBÁN ESZTER. Budapest, 1994.
- FLÓRIÁN 1998. FLÓRIÁN MÁRIA: *Az Mester Emberek Míveinek árazása. Váltó- és vásárműves magyar szabók, német szabók és zubbonyosok árszabásai (1626–1820)*. Budapest, 1998.
- FLÓRIÁN 2001. FLÓRIÁN MÁRIA: *Magyar parasztviseletek*. Budapest, 2001.

- FLÓRIÁN 2002. FLÓRIÁN MÁRIA: A színház és a (köz)nép a 19. század elején. *Ethnographia*, 113 (2002) 245–266. p.
- FLÓRIÁN 2003. FLÓRIÁN MÁRIA: 19. századi képek a falusi öltözködéstről. In: *Sásköpeny* 7–9. p.
- FLÓRIÁN 2009. FLÓRIÁN MÁRIA: *A nép követte a szabást*. Budapest, 2009.
- FÜLEMILE 1998a. FÜLEMILE ÁGNES: A skót nemzeti viselet és Skócia turisztikai képe. In: *A turizmus mint kulturális rendszer*. Szerk. FEJŐS ZOLTÁN. Budapest, 1998. 57–75. p.
- FÜLEMILE 1998b. FÜLEMILE ÁGNES: Királyok nemzeti viseletben. (Példák a nemzeti elemek megjelenésére a 19. századi európai udvari öltözködésekben). In: *Népi Kultúra – népi társadalom*. XIX. (1998) 91–110. p.
- GÁBORJÁN 2000. GÁBORJÁN ALICE: *Cifraszűrök*. Budapest, 2000.
- GÁSPÁRNÉ 1923. GÁSPÁRNÉ DÁVID MARGIT: *A divat története, erkölcsök, szokások, viseletek. (1765–1920.)* Budapest, 1923.
- GELLÉR 2006. GELLÉR KATALIN: A népművészet esztétikai szemlélete. In: *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Szerk. ÖRINÉ NAGY CSILLA. Gödöllő, 2006. 11–22. p.
- GERGELY 1987. GERGELY ANDRÁS: A nemzetté válás programjai. In: *Uő: Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról*. Budapest, 1987. 99–120. p.
- GRANASZTÓI–LACKNER [2002.] GRANASZTÓI PÉTER – LACKNER MÓNICA: *Fiers Magyars. Splendeur des manteaux hongrois*. Kiállítási katalógus. Paris, é.n. [2002.]
- GYÖRFFY 1930. GYÖRFFY ISTVÁN: *Magyar népi himzések I. A cifraszűr*. Budapest, 1930.
- HAJDU 2000. HAJDU TAMÁS: A debreceni férfiviselet a XIX. század második felében. *Debreceni Szemle*, 8 (2000) [412]–429. p.
- HAJDU 2008. HAJDU TAMÁS: *A kismagyar*. Budapest, 2008.
- HAJNÓCZI 1988. HAJNÓCZI GÁBOR: A nemzeti építészeti stílus kérdése az akadémia palota körüli vitában. In: *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Szerk.

- és a bevezető tanulmányt írta NÉMETH G. BÉLA. Budapest, 1988. 195–214. p.
- HALASY 1989. HALASY MÁRTA: Népviseletek úri és polgári használatban. *Ethnographia*, 100 (1989) 1–4. sz. 303–312. p.
- HEISZLER 1994 HEISZLER VILMOS: Soknyelvű ország multikulturális központja. Németek és szlovákok a reformkori Pest-Budán. *Budapesti Negyed*, 2 (1994) nyár 5–22. p.
- HOFER 1991. HOFER TAMÁS: A „népi kultúra” örökségének megszerkesztése Magyarországon. (Vázlat egy kutató vállalkozásról). In: *Népi kultúra és nemzettudat*. Budapest, 1991. 7–13. p.
- HROCH 1996. HROCH, MIROSLAV: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. *Regio*, 7 (1996) 1. 3–25. p.
- JÁNOSI 2005. JÁNOSI ZOLTÁN: A láthatatlan paradigma. A folklór és a népiség kapcsolatának történeti vázlata a magyar költészetben In: „*De mi a népiesség...*” *Tudományos tanácskozás. Budapest, 2004. november 18–19.* Budapest, 2005. 43–92. p.
- KATONA 2001. KATONA CSABA: A balatonfüredi nyár – anno 1861. *Pannon Tükör*, 6 (2001) 2. sz. 12–23. p.
- KEMPELEN 1860. KEMPELEN GYÖZÖ: *Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben.* Szeged, 1860.
- KERÉNYI A. 1983. KERÉNYI A. MÁRIA: „Pesti polgár és férfi szabó” Kostyál Ádám. *Folia Historica*, 11 (1983) 104–116. p.
- KERÉNYI 1981. KERÉNYI FERENC: *A régi magyar színpadon 1790–1848.* Budapest, 1981.
- KERÉNYI 1991. KERÉNYI FERENC: Paraszti magatartásformák a reformkori népszínművekben. In: *Népi kultúra és nemzettudat*. Szerk. HOFER TAMÁS. Budapest, 1991. 36–50. p.
- KERNY 1989. KERNY TERÉZIA: Viselettörténeti adalékok a bántornyai freskók körül kialakult vitához. In: *Johannes Aquila és a 14. század falfestészete. Tanulmányok és dokumentumok a budapesti Országos Műemléki Felügyelőség gyűjteményéből.* Budapest, 1989. 129–133. p.

- KISBÁN 1989. KISBÁN ESZTER: *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás*. Budapest, 1989.
- KISS 1910. KISS LÁSZLÓ: *A budapesti férfiszabók és fiúruhakészítők ipartestületének 50 éves története. A pesti, budai és budai szabócéhek élete*. Budapest, 1910.
- KISS 1988. KISS JÓZSEF: Tóth Gáspár, Petőfi „Mecénása”. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából XXII.* (1988) 241–286. p.
- KLANICZAY–S. NAGY 1982. KLANICZAY GÁBOR – S. NAGY KATALIN Budapest, 1982.
- KÓKAY 1979. *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk. KÓKAY GYÖRGY. Budapest, 1979.
- KÓSA 1937. KÓSA JÁNOS: *Pest és Buda elmagyarosodása*. Budapest, 1937.
- KOSÁRY 1942. KOSÁRY DOMOKOS: *Kossuth és a Védegylet. A magyar nacionalizmus történetéhez*. Budapest, 1942.
- KOSÁRY 2002. KOSÁRY DOMOKOS: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Budapest, 2002.
- KOSÁRY–NÉMETH G. 1985. *A magyar sajtó története. II/1. 1848–1867.* Szerk. KOSÁRY DOMOKOS – NÉMETH G. BÉLA. Budapest, 1985.
- KÖSZEG 1981. KÖSZEG FERENC: *Magyar folyóiratillusztráció 1830–1848. In: Művészet Magyarországon 1830–1870. Kiállítási katalógus. I–II.* Szerk. SZABÓ JÚLIA, SZÉPHELYI F. GYÖRGY. Budapest, 1981. 137–149. p.
- KÓVÁRI 1860. KÓVÁRI LÁSZLÓ: *A magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából*. Pest, 1860.
- KRESZ 1968. KRESZ MÁRIA: A magyar népművészet felfedezése. *Ethnographia*, 79 (1968) 1–36. p.
- KRESZ 1956. KRESZ MÁRIA: *Magyar parasztviselet (1820–1867)*. I–II. Budapest, 1956.
- LACKNER 2002. LACKNER MÓNICA: Alföldi romantika – installáció és nemzeti önkifejezés a bécsi világkiállításon. In: *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése)*. Szerk. A. GERGELY ANDRÁS. Budapest, 2002. [2004] 429–437. p.
- LACKNER 2004. LACKNER MÓNICA: Az első magyar néprajzi gyűjtemény: a

- magyar népi kultúra prezentációja az 1873-as bécsi világiállításon. In: *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920)*. Budapest, 2004. 101–107. p.
- LÁSZLÓ 1988. LÁSZLÓ EMŐKE: A magyar nemesi viselet a családi arcképek tükrében. In: *Főúri ősgalériák, családi arcképek. Kiállításkatalógus*. Szerk. BUZÁSI ENIKŐ Budapest, 1988.
- LÖFGREN 1989. LÖFGREN, ORVAR: A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon szemlélve. *Janus*, (1989) VI. 13–28. p.
- LUKÁCS m.a. LUKÁCS ANIKÓ: Csapatépítés 1862-ben: kéjutazás Triesztbe. Megjelenés alatt a Hajnal István Kör 2009. évi miskolci konferenciájának konferenciakötetében
- LUKÁCS 1955. LUKÁCS LAJOS: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Budapest, 1955.
- MARGÓCSY 1999. MARGÓCSY ISTVÁN: *Petőfi Sándor. Kísérlet*. Budapest, 1999.
- MILBACHER 1999. MILBACHER RÓBERT: Pandora szelencéje. A póriasság mint esztétikai kategória. In: *Mesterek és tanítványok*. Szerk. SZAJBÉLY MIHÁLY. Bp. 1999. 451–470. p.
- NAGY 1966. NAGY ISTVÁN: A kézművesipar fejlődése és a céhrendszer reformja Pesten a XVIII. században 1690–1780. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XVII. 59–106.
- NAGY 1859. NAGY IVÁN: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–VI. Pest, 1859.
- B. NAGY 1993. B. NAGY ANIKÓ: A historizmus mulandó emlékei, a nyomtatványok. Alkalmazott grafika a XIX. század második felében. In: *A historizmus művészete Magyarországon*. Szerk. ZÁDOR ANNA. Budapest, 1993. 267–276. p.
- NAGY 1905. NAGY GÉZA: *A magyar viseletek története*. Budapest, 1905.
- NAGY 1912. NAGY RÓZSA: *Magyar viselet a 18. sz. végén és a 19. sz. elején*. Budapest, 1912.
- NAGYDIÓSI 1957. NAGYDIÓSI GÉZÁNÉ: Magyarországi női lapok a XIX. század végéig. In: *OSZK Évkönyve 1957*. Budapest, 1958. 193–229. p.
- NEMES 1903. NEMES MIHÁLY: *A magyar jelmez fejlődése dióhéjban*. 1903.

- NEMES–NAGY 1900. NEMES MIHÁLY – NAGY GÉZA: *A magyar viseletek története*. Budapest, 1900.
- RADNÓTI 1981. RADNÓTI SÁNDOR: *Magyar folyóiratillusztráció 1850–1867*. In: *Művészet Magyarországon 1830–1870. I–II*. Szerk.: SZABÓ JÚLIA, SZÉPHELYI F. GYÖRGY. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1981. 149–156. p.
- RATZKY 2006. RATZKY RITA: Petőfi öltözködéséről, ízléséről. In: *Beszélő tárgyak. A Petőfi család relikviái*. Szerk. KALLA ZSUZSA és RATZKY RITA. Budapest, 2006. 25–39. p.
- REXA 1928. REXA DEZSŐ: *A Nemzeti Színház megnyitásának története*. Budapest, 1928.
- RÉVÉSZ 2000. RÉVÉSZ EMESE: Történeti kép mint sajtóillusztráció. In: *Történelem – Kép*. Budapest, 2000.
- RÉVÉSZ 2004. RÉVÉSZ EMESE: A népeletkép szerepe a nemzeti jellem kidolgozásában az 1850–1870. közötti hazai sajtóillusztráció példáján. *Ars Hungarica*, 32 (2004) 2. sz. 275–322. p.
- RÉVÉSZ 2005. RÉVÉSZ EMESE: *A magyar historizmus*. Budapest, 2005.
- RADVÁNSZKY 1879–1896. RADVÁNSZKY BÉLA: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I–III. Budapest, 1879–1896.
- RÓMER 1989. RÓMER FLÓRIS: A magyar jelmez. (Megjelent KERNY TERÉZIA: Viselettörténeti adalékok a bántornyai freskók körül kialakult vitához. c. tanulmánya függelékeként. In: *Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14 Jahrhunderts. Tagungsbeiträge und Dokumente aus den Sammlungen des Landesdenkmalamts/Budapest* (Red. MAROSI, ERNŐ) Budapest, 1989. 127–145. p.)
- RUANE 2009. RUANE, CHRISTINE: *The Empire's New Clothes. A History of Russian Fashion Industry, 1700–1917*. New Haven – London, 2009.
- SÁGVÁRI 1987. SÁGVÁRI GYÖRGY: Az atilla. In: *A Hadtörténeti Múzeum Értésítője* 2. 1987.
- SÁRMÁNY 1976. SÁRMÁNY ILONA: A népművészet értelmezése a századforduló művészeti közgondolkodásában. In: *A népművészet tegnap és*

- ma. I. Szerk. ANDRÁSFALVY BERTALAN – HOFER TAMÁS.
Budapest, 1976. 64–73. p.
- Sásköpeny *Sásköpeny és aranycsipke. 19. századi rajzolók közép-európai viseletképei a Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteményéből.* Budapest, 2003.
- SCHNEIDER 2002. SCHNEIDER, EVA MARIA: *Herkunft und Verbreitungsformen der „Deutschen Nationaltracht der Befreiungskriege“ als Ausdruck politischer Gesinnung.* Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms Universität zu Bonn. Bonn, 2002.
http://www.burschenschaftsgeschichte.de/pdf/eva_maria_schneider_deutsche_nationaltracht_01.pdf
http://www.burschenschaftsgeschichte.de/pdf/eva_maria_schneider_deutsche_nationaltracht_01.pdf
http://www.burschenschaftsgeschichte.de/pdf/eva_maria_schneider_deutsche_nationaltracht_02.pdf (Utolsó letöltés: 2010. október 1.)
- SEDLMAYR 2006. SELDMAYR KRISZTINA: Népművészet a polgári hétköznapiakban. In: *A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen.* Szerk. ÖRINÉ NAGY CSILLA. Gödöllő, 2006. 57–63. p.
- SIMMEL 1979. SIMMEL, GEORG: A divat. In: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest, 1979. 473–507. p.
- SIMMEL 1982. SIMMEL, GEORG: A divat. In: *Divatszociológia.* Szerk. S. NAGY KATALIN – KLANICZAY GÁBOR. Budapest, 1982. 33–37. p.
- SINKÓ 1989. SINKÓ KATALIN: Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai népművészetben. *Etnographia*, 100 (1989) 121–154. p.
- SMITH 1996. SMITH, ANTHONY D.: Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés. *Café Babel*, 6 (1996) 1. sz. 11–25. p.
- SMITH 2000. SMITH, ANTHONY D.: A nacionalizmus és a történészek. *Regio*, 11 (2000) 2. sz. 5–33. p.
- SZABÓ–SZÉPHELYI 1981. *Művészet Magyarországon 1830–1870.* I–II. Szerk. SZABÓ JÚLIA – SZÉPHELYI GYÖRGY. Budapest, 1981.

- SZABOLCSI 1973. *A népművészet felfedezése – Tanulmányok a népművészetről és iparművészetről 1875–1899.* Szerk. SZABOLCSI HEDVIG. Budapest–Szolnok, 1973.
- SZABOLCSI 1989. SZABOLCSI HEDVIG: A „honi” és a „nemzeti” az iparművészetben. In: *Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből* Németh Lajos 60. születésnapjára. Budapest, 1989. 82–85. p.
- SZALÁDY 1884. SZALÁDY ANTAL: *A magyar hírlap-irodalom statistikája 1780–1880-ig.* Budapest, 1884.
- SZÉKELY 1887. SZÉKELY JÓZSEF: *Magyar játékszín. A Nemzeti Színház félévszázados ünnepélye alkalmából.* Budapest, 1887.
- SZAFFNER 1998. SZAFFNER EMÍLIA: Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör. *Magyar Könyvszemle*, 114 (1998) 4. sz. 353–371. p.
- SZENDREI 1905. SZENDREI JÁNOS: *A magyar viselet történeti fejlődése.* Budapest, 1905.
- SZENDREI 1908. SZENDREI JÁNOS: *Adatok a magyar viselet történetéhez.* Budapest, 1908.
- SZILÁGYI 2001. SZILÁGYI MÁRTON: *Liszniai Kálmán. Egy 19. századi írói életpályája társadalomtörténeti tanulságai.* Budapest, 2001.
- SZLUHA 2003. SZLUHA MÁRTON: *Nyitra vármegye nemes családjai. I–II.* Budapest, 2003.
- TAKÁTS é.n. TAKÁTS SÁNDOR: Attila kezdete. In: *Magyar küzdelmek.* Budapest, é.n.
- TOMPOS 2002. TOMPOS LILLA: A magyar viselet történetének áttekintése. In: NAGY GÉZA – NEMES MIHÁLY – TOMPOS LILLA: *A magyar viseletek története.* Budapest, 2002.
- TOMPOS 1994. *Magyar hagyományok az öltözködésben.* A kiállítást rendezte és a katalógust írta TOMPOS LILLA. Budapest, 1994.
- TOMPOS 2005. TOMPOS LILLA: *A díszmagyar.* Budapest, 2005.
- TOMPOS 2008. TOMPOS LILLA: *A szépség óhajítása.* Budapest, 2008.
- TÓTH 1896. TÓTH BÉLA: Atilla és sujtás. *Magyar Nyelvőr*, 25 (1896) 217–218. p.
- TREVOR-ROPER 1983. TREVOR-ROPER, HUGH: The Invention of Tradition: The

- Highland Tradition of Scotland. In: *The Invention of Tradition*.
Eds. HOBBSAWM, ERIC AND RANGER, TERENCE. Cambridge,
1983. 15–42. p.
- Vajda 1979. *Vajda János, a publicista*. In: MIKLÓSSY JÁNOS – SERES JÓZSEF –
M. VARRÓ JUDIT (s.a.r.): *Vajda János. Publicisztikai írások I*.
Vajda János Összes Művei VII. Budapest, 1979. 566–635. p.
- VÖLGYESI 2007. VÖLGYESI ORSOLYA: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos*
pályafutása. Budapest, 2007.
- ZOLNAY 1977. ZOLNAY LÁSZLÓ: A múlt századi divat történetéből. *Budapest*,
15 (1977) 3. sz. [38]–41. p.